

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ονοματεπώνυμο: Παπαματθαίου Μαριάνθη

Αριθμός Μητρώου: 1111M034

Κατεύθυνση: Νεότερη Ιστορία

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ: Η αντανάκλαση του μεγαλοϊδεατικού πνεύματος στο αφηγηματικό έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή.

Σύμβουλος σπουδών: κ. Λίνα Λούβη

ΑΘΗΝΑ,

Σεπτέμβριος 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
----------------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής: Ένας κοσμοπολίτης Έλληνας

α) Οι ιστορικές καταβολές και η διπλωματική σταδιοδρομία.....	7
β) Πανεπιστήμιο Αθηνών και Αρχαιολογική Εταιρεία.....	15
γ) Η ενασχόληση με τον Τύπο.....	18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Αλυτρωτική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: η ιδεολογικοπολιτική στάση του Α. Ρ. Ραγκαβή.....	22
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Ι] Θεατρική δραστηριότητα

α) Η Παραμονή.....	27
β) Οι Τριάκοντα.....	35
γ) Ο Δούκας.....	41
δ) Του Κουτρούλη ο γάμος.....	45
ε) Διός Επίσκεψις.....	54

II] Αφηγηματικά ποιήματα

α) Ο Λαοπλάνος.....	57
β) Δήμος και Ελένη.....	58

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Τα ξενόθεμα εκσυγχρονιστικά διηγήματα.....	61
α) Η ιδεολογική ταυτότητα του Γλούμμουθ.....	64
β) Η Ευδαίμων Οικογένεια.....	68
γ) Αι φυλακαί ή Η Κεφαλική Ποινή.....	69
δ) Η Ναϊάς.....	71
ε) Περιηγητικά διηγήματα.....	73
στ') Τα εξωτικά διηγήματα.....	76

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Τα πατριδογνωστικά μυθιστορήματα

α) Ο Συμβολαιογράφος.....	79
β) Το ιστορικό μυθιστόρημα Ο Αυθέντης του Μωρέως.....	84
Συμπεράσματα.....	95
Βιβλιογραφία.....	100

Εισαγωγή

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής αποτελεί φαινόμενο πολυπραγμοσύνης του 19^{ου} αιώνα. Το ραγκαβικό έργο παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον ως προς τις πολιτισμικές συντεταγμένες του, την ποικιλία, το εύρος, τις επιδράσεις που άσκησε στη συνέχεια αλλά κυρίως ένεκα της ιδιότητάς του να λειτουργεί ως κάτοπτρο μιας εξιδανικευμένης αντανάκλασης των εθνικών οραμάτων. Η πολυπραγμοσύνη του Ραγκαβή επομένως είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιδιαιτερότητα της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας. Από αυτήν την άποψη, η επιδίωξη του «εθνικώς επωφελούς» ανευρίσκεται στο σύνολο του έργου του.

Με αυτές τις σκέψεις ως εναρκτήριο ερέθισμα, η παρούσα εργασία επιχειρεί να αναδείξει τις ιδεολογικές προεκτάσεις του συγγραφικού έργου του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, ώστε να διαφανεί αφενός ο βαθμός κατά τον οποίο το κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι της εποχής επηρέασε και αποτυπώθηκε στο έργο του και αφετέρου, ο τρόπος με τον οποίο ο ιδεολογικός κόσμος των χαρακτήρων προσδιορίζεται με βάση τον ιδεολογικό κόσμο και τις επιλογές του ίδιου του συγγραφέα, δεδομένου ότι η μυθοπλασία αποτελεί ένα ακόμη μέσο που επιτρέπει στο Ραγκαβή να διατυπώσει τις ιδεολογικές του προτάσεις σχετικά με ζητήματα καθολικότερης ή και πιο επίκαιρης υφής. Συγκεκριμένα, παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο εντάσσονται τα στοιχεία του μεγαλοϊδεατικού ονείρου στον πλασματικό κόσμο των έργων του.

Μελετώντας το σύνολο του έργου του Ραγκαβή βρισκόμαστε πολύ συχνά μπροστά στη διαπίστωση ότι κάθε εκδοτική κίνηση του συγγραφέα υπαγορεύεται από συγκεκριμένες ιδεολογικές ανάγκες, είναι καλά μελετημένη και πολλές φορές βρίσκεται σε συνάφεια με τα πολιτικά δρώμενα της εποχής. Η ανίχνευση της ιδεολογικής ταυτότητας των κειμένων καθώς και των διαπλοκών τους με τα κεντρικά πολιτικά αιτήματα της εποχής μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά στη διεπιστημονική μελέτη σύνθετων και κρίσιμων ζητημάτων όπως είναι η συγκρότηση της εθνικής ιδεολογίας. Πολλές φορές οι παρεμβάσεις και τα σχόλια του αφηγητή περιέχουν γενικές προτάσεις που υπερβαίνουν τα όρια της μυθοπλασίας και αναφέρονται στον πραγματικό κόσμο.

Οι παρεμβάσεις αυτές επεξηγούν τις πράξεις ενός χαρακτήρα, προαναγγέλλουν ένα γεγονός ή και θεμελιώνουν την αφηγηματική επιλογή. Επιπλέον, αποκαλύπτουν την ιδεολογία και την κοσμοθεωρία του αφηγητή, το σύστημα των αρχών βάσει των οποίων αξιολογεί τα γεγονότα και τους πλασματικούς χαρακτήρες. Η λειτουργία τους όμως δεν περιορίζεται μόνο στο επίπεδο της αφήγησης αλλά αποτελούν ένα σημείο σύνδεσης της μυθοπλασίας με την πραγματικότητα ή με τον κόσμο αναφοράς των αναγνωστών. Ο αφηγητής και οι πλασματικοί χαρακτήρες αποτελούν μονάδες που υποτάσσονται στις ανάγκες της πλοκής και η πλοκή εξυπηρετεί συγκεκριμένους ιδεολογικούς σκοπούς. Τα τρία βασικά συστατικά στοιχεία των αφηγημάτων, όπως η πλοκή, οι χαρακτήρες και ο αφηγητής συνδέονται μεταξύ τους προβάλλοντας την ιδεολογική θέση του Ραγκαβή για τα τεκταινόμενα της εποχής του. Αντικείμενο της εν λόγω μελέτης λοιπόν, αποτελεί η προβολή της αντανάκλασης του μεγαλοϊδεατικού πνεύματος στην εργογραφία του Ραγκαβή σε αντιπαραβολή με την πολιτική και διπλωματική του ιδιότητα.

Η παρούσα εργασία αποτελείται από πέντε κεφάλαια στα οποία περιγράφεται το μεγαλοϊδεατικό όραμα του Ραγκαβή σε όλες τις εκφάνσεις του καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώθηκε στην εργογραφία του.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η πολιτική και διπλωματική δράση του Ραγκαβή, η ενασχόλησή του με τον Τύπο της εποχής είτε ως εκδότης είτε ως συνεργάτης περιοδικών και εφημερίδων και η θητεία του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Πιο συγκεκριμένα, μνημονεύεται η υπηρεσία του στο Υπουργείο Παιδείας ως Γενικός Γραμματέας (1831-1841), στο Υπουργείο Εσωτερικών (1841-1844), στο Υπουργείο Εξωτερικών (1856-1859) καθώς και η διπλωματική σταδιοδρομία του ως πρεσβευτής της Ελλάδας (1867-1887) στις ΗΠΑ, στην Κωνσταντινούπολη, στο Παρίσι και το Βερολίνο. Παράλληλα, γίνεται αναφορά στην ένταξη του στο εκπαιδευτικό δυναμικό του Πανεπιστημίου Αθηνών ως τακτικός καθηγητής Αρχαιολογίας (1844) και την εμπλοκή του με την Αρχαιολογική Εταιρεία. Στην τρίτη ενότητα του κεφαλαίου, παρουσιάζεται η εκδοτική του δραστηριότητα εστιάζοντας στην έκδοση των περιοδικών *Ευτέρπη* (1847-1855) και *Πανδώρα* (1850-1872) στα οποία δημοσίευσε σημαντικό μέρος της λογοτεχνικής του παραγωγής. Έπειτα, σκιαγραφείται η έκδοση της εφημερίδας *Ευνομία* (1862-1864) και του γαλλόφωνου περιοδικού *Le Spectateur de l'Orient* (1853-1857).

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στην αλυτρωτική ιδεολογία που επικράτησε στο ελληνικό κράτος το β' μισό του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα καθώς και στις μορφές που έλαβε ο όρος Μεγάλη Ιδέα από την εδαφική επέκταση μέχρι την πολιτισμική εξάπλωση του ελληνισμού και την εσωτερική ανασυγκρότηση του κράτους.

Εν συνεχεία, το πρώτο μέρος του τρίτου κεφαλαίου παρουσιάζει τις επικαιρικές και αυτοβιογραφικές συνδηλώσεις του Ραγκαβή στα κυριότερα θεατρικά του έργα, όπως στην *Παραμονή* (1840), τους *Τριάκοντα* (1866), το *Δούκα* (1871), το *Διός Επίσκεψις* (1874) καθώς και τις ιδεολογικές καταβολές της πολιτικής σάτιρας *Του Κουτρούλη ο Γάμος* (1845). Κατά τη δεύτερη ενότητα του κεφαλαίου αξιολογείται το ιδεολογικό υπόβαθρο στα δύο εκτενή εφηγηματικά ποιήματα, το *Λαοπλάνο* (1840) και το *Δήμος και Ελένη* (1831).

Επιπρόσθετα, το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει την ιδεολογική ταυτότητα των κυριοτέρων διηγημάτων του Ραγκαβή καθώς και την εκσυγχρονιστική πρόταση που αυτός προβάλλει μέσα από την αφηγηματική τους πλοκή. Ειδικότερα, μνημονεύεται το *Γλούμυμαουθ* (1848) στο οποίο ο Ραγκαβής διαλέγεται κριτικά με το βικτωριανό ιδεολογικό και λογοτεχνικό περιβάλλον και παρουσιάζει το πρόβλημα της παιδικής εργασίας στα αγγλικά ανθρακωρυχεία, η επικαιρική πολιτική αλληγορία *Η Ευδαίμων Οικογένεια* (1851), *Αι φυλακαί ή Η Κεφαλική Ποινή* (1837), το διήγημα περί απονομής δικαιοσύνης και σωφρονισμού, και *Η Ναϊάς* (1848), το διήγημα που πραγματεύεται το φαινόμενο της σωματεμπορίας των μαύρων.

Εν συνεχεία, παρουσιάζονται τα περιηγητικά διηγήματα του Ραγκαβή στα οποία αποτυπώνει τις σκέψεις του σχετικά με τον εκσυγχρονισμό του κράτους αφορμώμενος από τις περιπλανήσεις του σε διάφορες πρωτεύουσες. Ενδεικτικά, εξετάζονται τα διηγήματα *Εκδρομή εις Πόρον* (1863) και *Οδοιπορικές Αναμνήσεις* (1850) στα οποία γίνεται μνεία στις νέες τεχνολογικές εξελίξεις και τη χρήση εκσυγχρονιστικών μέσων, όπως ο σιδηρόδρομος και ο τηλεγράφος. Παράλληλα, παρουσιάζονται τα διηγήματα *Επιστολαί εκ Βερολίνου* (1879), κατά το οποίο ο συγγραφέας τονίζει την ανάγκη του εκσυγχρονισμού της κρατικής μηχανής και εξαίρει την αρχή της ισοπολιτείας, το *Εκδρομή εις Αίγυπτον* όπου ο Ραγκαβής εστιάζει στην αναγκαιότητα της εσωτερικής οργάνωσης του κράτους με τη δημιουργία της κατάλληλης υποδομής για ύδρευση, οδοποιία και φωτισμό στους δρόμους της πόλης και ο *Καμινάπτης* (1853) στον οποίο παρουσιάζεται το ατμόπλοιο ως το κατεξοχήν σύγχρονο μέσο.

Στο τέλος του κεφαλαίου περιγράφονται τα εξωτικά διηγήματα του Ραγκαβή στα οποία πρωταγωνιστούν εξωτικές γυναικείες μορφές και πραγματεύονται την αποικιοκρατική εξάπλωση των Βρετανών τόσο στις Ινδίες όσο και στη Νέα Ζηλανδία όπως η *Λέιλα* (1847), η *Εμάη* (1848) και η *Καλμίνη* (1850).

Τελειώνοντας, το πέμπτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στα πατροδογνωστικά μυθιστορήματα του Ραγκαβή, τα οποία κινούνται στον κόσμο της Μεγάλης Ιδέας, ήτοι το *Συμβολαιογράφο* (1850) και το ιστορικό μυθιστόρημα *Ο Αυθέντης του Μωρέως* (1850), στα οποία αποτυπώνεται ανάγλυφα ο ιδεολογικός μανδύας των επανεκδόσεών τους.

Σημαντικό εργαλείο προσανατολισμού για την εκπόνηση της εν λόγω εργασίας αποτελούν τα *Απομνημονεύματά* του Ραγκαβή, καθώς ως ιδιαίτερα πολυγράφος, συνέταξε τέσσερις τόμους για το βίο και τη δράση του. Συνάμα, ανεξάντλητη πηγή μελέτης αποτελεί το προσωπικό αρχείο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, το οποίο βρίσκεται στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού (ΚΕΙΝΕ) της Ακαδημίας Αθηνών στο οποίο είναι συγκεντρωμένες αρκετές επιστολές του, επίσημες και ανεπίσημες καθώς και τα περιοδικά στα οποία δημοσιεύτηκε σημαντικό μέρος της λογοτεχνικής του παραγωγής, η *Πανδώρα* (1850-1872) και η *Ευτέρπη* (1847-1855).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής: Ένας κοσμοπολίτης Έλληνας

α) Οι ιστορικές καταβολές και η διπλωματική σταδιοδρομία

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, γεννήθηκε στο Μέγα Ρεύμα (Αρναούτκιοϊ) της Κωνσταντινούπολης, τις τελευταίες μέρες του 1809. Για τις ρίζες της οικογένειας και την καταγωγή από τον βυζαντινό αυτοκρατορικό οίκο των Ραγκαβέ, του 9^{ου} μ.Χ. αι., πηγή αποτελούν τα γενεαλογικά δέντρα των Φαναριωτών και ειδικά των Ραγκαβήδων, τα οποία διερεύνησαν και κατέγραψαν οι απόγονοι του Αλέξανδρου. Πατέρας του ήταν ο Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής (1779-1855) και μητέρα του η Ζωή Λαπίθη. Είχε δύο αδελφές, τη Ραλού (1813-1869), σύζυγο του Σκώτου Ερρίκου Σκην, και την Ευφροσύνη (1815-1886), σύζυγο του Σουηδού Κόμη Αδόλφου Ρόζεν. Στο στενό οικογενειακό του περιβάλλον ανήκουν άνθρωποι που έχουν διακριθεί τόσο στα ανώτατα αξιώματα της οθωμανικής ιεραρχίας, όσο και στην καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων. Το γένος του πατέρα είχε διακριθεί στα γράμματα και είχε στενούς συγγενικούς δεσμούς με τον τελευταίο ηγεμόνα της Βλαχίας, τον Αλέξανδρο Σούτσο καθώς και με τον Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό. Οι προπάτορες του Ραγκαβή με τον έναν ή τον άλλο τρόπο συμμετέχουν ενεργά στις γεμάτες υποσχέσεις ζυμώσεις στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} και τις δύο πρώτες του 19^{ου} αι.¹

Τα παιδικά του χρόνια τα πέρασε ο Ραγκαβής στην Κωνσταντινούπολη, όπου πήρε τα πρώτα μαθήματα από τον πατέρα του. Μετά το διορισμό του Αλέξανδρου Σούτσου στη θέση του ηγεμόνα της Βλαχίας, η οικογένεια του Ραγκαβή μεταφέρεται αρχικά στο Φανάρι και αργότερα στο Βουκουρέστι. Μετά την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης, η οικογένεια εγκαταστάθηκε στην Οδησό το 1822, αφού πέρασε πρώτα ένα διάστημα στη Στεφανούπολη. Την άνοιξη του 1826 ο έφηβος Αλέξανδρος αναχωρεί για την Ευρώπη. Ως υπότροφος του βασιλιά Λουδοβίκου Α΄ και προστατευόμενος του Φρειδερίκου Θείρσιου, θα φοιτήσει στη Στρατιωτική Σχολή του Μονάχου και θα λάβει το βαθμό του ανθυπολοχαγού του πυροβολικού.² Παράλληλα, συμμετέχει στην πνευματική ζωή του βαυαρέζικου κέντρου και δέχεται τα πρώτα ερεθίσματα από τον γερμανικό Ρομαντισμό. Μέσα από το ίδιο περιβάλλον, όμως, ο νεαρός Ραγκαβής θα έρθει σε πρώτη επαφή με τις ιδέες του ευρωπαϊκού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στο Βουκουρέστι, δάσκαλός του θα είναι ο Γεώργιος Γεννάδιος, ενώ στην Οδησό θα μαθητεύσει για λίγο πλάι στον Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο. Ο σπόρος του Διαφωτισμού θα βλαστήσει αρκετά αργότερα, αλλά η συνοδός αρχαιολατρία και το πνεύμα του κλασικισμού θα καλλιεργηθούν σχεδόν αμέσως, και μάλιστα στην ατμόσφαιρα του Μονάχου.

Στις αρχές του 1830, αποβιβάζεται στο μόλις απελευθερωμένο Ναύπλιο όπου διορίζεται στον ελληνικό στρατό με το βαθμό του ανθυπολοχαγού.³ Το μικρό διάστημα της κοινωνικής ισορροπίας, επί Κυβερνήτη Καποδίστρια, ο Ραγκαβής δοκιμάζει δημόσια την πένα του, δημοσιεύει το «απόσπασμα δημοτικού ποιήματος» *Δήμος και Ελένη* (1831). Το Μάιο του 1833 ανέλαβε τη θέση του «γραμματέα επί των εκκλησιαστικών και της δημόσιας

¹ Ευθύμιος Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής 1809-1892, Η ζωή και το έργο του*, Αρσενίδης, Αθήνα 1995, σ.30.

² ό.π., σ. 35-37.

³ ό.π., σ. 39.

εκπαιδεύσεως» στο ομώνυμο υπουργείο επί θητείας Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού. Στη θέση αυτή ανέπτυξε πολύπλευρη δραστηριότητα σε σχέση με τα εκπαιδευτικά, ενώ υπήρξε ο εμπνευστής του πρώτου οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και των οργανισμών λειτουργίας όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης. Η δολοφονία του Καποδίστρια και ο εμφύλιος που ακολούθησε οδήγησαν το Ραγκαβή στο πλευρό των συνταγματικών του Κωλέττη, ενώ το 1834 ο Ραγκαβής, οι γονείς και οι αδελφές του έχουν εγκατασταθεί στην Αθήνα, τη νέα πρωτεύουσα του κράτους. Τον Ιούλιο του 1834, η αδελφή του, Ραλού, θα παντρευτεί με τον Σκωτσέζο Ερρίκο Σκην, γεγονός που θα επηρεάσει και τον ίδιο, αφού το καλοκαίρι του 1838 θα γνωρίσει και λίγο αργότερα θα παντρευτεί την Καρολίνα Σκην, αδελφή του γαμπρού του.⁴ Από το γάμο του με την Καρολίνα Σκην γεννήθηκαν δώδεκα παιδιά και γνωστότερος σήμερα είναι ο πρωτότοκος γιος του Κλέων (1842-1917), ο οποίος θα ακολουθήσει τα βήματα του πατέρα του στη δραματουργία και τη διπλωματική σταδιοδρομία.

Λίγο μετά την παραίτησή του από το στρατό, ο Ραγκαβής όπως αναφέρθηκε υπηρέτησε στο Υπουργείο Παιδείας, στην αρχή ως σύμβουλος και ύστερα ως γενικός γραμματέας (1831-1841). Το 1841, έγινε για ένα σύντομο διάστημα διευθυντής του Βασιλικού Τυπογραφείου και στη συνέχεια μετατέθηκε στο Υπουργείο Εσωτερικών, όπου συνέταξε τον οργανισμό λειτουργίας της Εθνοφυλακής με στόχο την καταπολέμηση της ληστείας και υπέβαλε προτάσεις για την αποξήρανση των ελών και την εισαγωγή σιδηροδρόμου. Το 1844, με την ψήφιση του νόμου περί απολύσεως των "έτεροχθόνων", απομακρύνθηκε από τη δημόσια διοίκηση και εξελέγη καθηγητής της αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Χρημάτισε υπουργός Εξωτερικών (1856-1859) στα δύσκολα χρόνια μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο. Η τριετής θητεία του στο Υπουργείο των Εξωτερικών, συνέπεσε με μια δύσκολη περίοδο για τα εσωτερικά και εξωτερικά ζητήματα του τόπου, αφού ο Πειραιάς βρισκόταν υπό την κατοχή-αποκλεισμό των Αγγλογάλλων, με τις γνωστές συνέπειες.⁵ Αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του στο Υπουργείο των Εξωτερικών, έκανε σχετικό διάβημα προς τον γάλλο πρέσβη για την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί με τις ανασκαφές στον Πειραιά από τα γαλλικά στρατεύματα, προσπαθώντας μ' αυτόν τον τρόπο να παρεμποδίσει την παράνομη απομάκρυνση των αρχαιοτήτων από την ελληνική επικράτεια.⁶

Από την πρώτη στιγμή της ανάληψης των καθηκόντων του ήρθε σε επαφή με τους πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων, ώστε να γνωρίσει τις προθέσεις τους για τα ελληνικά θέματα αλλά και εν γένει για τις εξελίξεις στο Ανατολικό Ζήτημα. Δεν έχανε καμία ευκαιρία να επισημαίνει το ζήτημα του αλύτρωτου ελληνισμού και να τονίζει ότι το ελληνικό έθνος είναι άξιο ενός καλύτερου μέλλοντος, εκφράζοντας έτσι το γενικότερο πνεύμα της Μεγάλης Ιδέας για εδαφική και πολιτική ολοκλήρωση.

Το 1867 ανέλαβε τα καθήκοντά του ως ο πρώτος πρέσβης της Ελλάδας στις Η.Π.Α. και έφτασε στην Ουάσινγκτον επιφορτισμένος με την αποστολή να προδιαθέσει την αμερικανική κοινή γνώμη υπέρ του κρητικού ζητήματος, που είχε αναζωπυρωθεί με την επανάσταση του

⁴ ό.π., σ. 46.

⁵ Ο Ραγκαβής με την ανάληψη των καθηκόντων του ως Υπουργός των Εξωτερικών δέχτηκε αρκετές επαινετικές επιστολές, κάποιες από τις οποίες αποκαλύπτουν τη γενική ανησυχία που επικρατούσε στην ελληνική διανόηση την περίοδο εκείνη για τη διαμόρφωση του νεοσύστατου κράτους με κανόνες και αποτελεσματικότητα και ταυτόχρονα την απαξίωση των προσώπων που ασκούσαν πολιτική και διακυβέρνηση. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του Γ. Γ. Λάτρη από τη Σύρο στις 22 Φεβρουαρίου 1856: «*Αν και δεν ελπίζω πολύ παρά της λεγομένης Ελληνικής Κυβερνήσεως όπως έχει αυτή [...] όπως έχουν τα πράγματα των διαπληθόντων του έθνους γενικότερον, ευχαριστήθην όμως [...] ότι έχομεν υπουργόν των εξωτερικών, φιλογενέστατον, περιποιητικόν, [...] τας Δυνάμεις γιγνώσκοντα, αγαπώντα τας εθνικής ιδέας ευχάς [...] και δυνάμενον ποιήσει ως ενεργήσει προς κατόρθωσιν ταχύτερης, ολιγοβραδύτερον την δικήν σας αγαθή τύχη του έθνους...*». Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ1/19/28 Δεκεμβρίου/9 Ιανουαρίου 1856- 18/30 Απριλίου 1856/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999., τόμ. Β', σ. 323.

1866 και το τραγικό ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου.⁷ Ήταν επιφορτισμένος να συντελέσει κατά το δυνατόν ώστε η Αμερική να ενισχύσει κοινωνικά, οικονομικά και στρατιωτικά την Κρητική Επανάσταση, καθώς επίσης να ενεργήσει για την προμήθεια πολεμικού υλικού και πλοίων.⁸

Μετά από μια θητεία ενός έτους, ο Ραγκαβής από τη θέση του πρέσβη στις Η.Π.Α. θα τοποθετηθεί στο Παρίσι για έναν χρόνο (1868), αφήνοντας πίσω στην Αμερική, ως επιτετραμμένο, τον γιο του Κλέωνα. Σκοπός αυτού του διορισμού ήταν και πάλι το Κρητικό Ζήτημα. Ήδη, Ελλάδα και Τουρκία είχαν φτάσει στα πρόθυρα του πολέμου, έχοντας κιόλας διακόψει τις διπλωματικές τους σχέσεις. Η μεν Τουρκία απειλούσε με διωγμό όλους τους έλληνες υπηκόους από τα εδάφη της, η δε Ελλάδα συνέχιζε εμμέσως την αποστολή ελλήνων εθελοντών στην Κρήτη. Με πρωτοβουλία της Γαλλίας και κυρίως των Δυνάμεων που είχαν υπογράψει τη Συνθήκη των Παρισίων το 1856, ξεκίνησε η διαδικασία για σύγκληση νέας συνόδου που θα αφορούσε τη στάση της ελληνικής πλευράς απέναντι στον Κρητικό Αγώνα. Ο Ραγκαβής, προκειμένου να αποτρέψει τον αποκλεισμό της Ελλάδας από τις δραστηριότητες της συνδιάσκεψης, πραγματοποίησε κάποιες διπλωματικές επαφές· συναντήθηκε με τους πρέσβεις της Ρωσίας, της Αγγλίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Αυστρίας, αλλά και με τον ίδιο τον Υπουργό των Εξωτερικών της Γαλλίας.

Ο Ραγκαβής θα ανακληθεί προσωρινά από τη θέση του πρέσβη στο Παρίσι και στις 13 Μαρτίου 1869 θα μετατεθεί στην αντίστοιχη θέση στην Κωνσταντινούπολη, με σκοπό να ρυθμίσει δύο βασικά ζητήματα: πρώτον την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων με την Τουρκία που είχαν διαταραχθεί κατά την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης και της συνδιάσκεψης των Παρισίων και δεύτερον να ρυθμίσει το ζήτημα της ιθαγένειας των Ελλήνων της Τουρκίας. Πέραν των άλλων θεμάτων που είχε να αντιμετωπίσει ο Ραγκαβής στην Κωνσταντινούπολη, ήταν και το θέμα της διαφοράς που είχαν οι Βούλγαροι με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και που οδήγησε στο γνωστό σχίσμα και στην ίδρυση της Εξαρχίας στην Κωνσταντινούπολη. Αμέσως μετά την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη, ο Ραγκαβής θα ξεκινήσει περαιτέρω επαφές, προκειμένου να διερευνήσει την υπόθεση. Θα έρθει σε επαφή όχι μόνο με τον πατριάρχη, αλλά και με διπλωματικές αρχές άλλων χωρών, όπως ο Ιγνάτιεφ, πρεσβευτής τότε της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και ομογενείς, όπως ο Σταυράκης Αριστάρχης (Μέγας Λογοθέτης) και ο Στέφανος Καραθεοδωρής. Γράφει χαρακτηριστικά στα Απομνημονεύματά του: «...έπειτα δε περί παντοίων συνδιελέχθημεν, τα συμφέροντα της εκκλησίας αφορώντων, και ιδίως περί των αξιώσεων των Βουλγάρων υπέρ ιδρύσεως ιδίας αυτών εκκλησίας, εις ήν ήθελον απόπως ευρέα να δώσωσιν όρια, περιορίζοντες την πατριαρχικην εξουσίαν...».⁹

Το τέλος της θητείας του Ραγκαβή στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης συμπίπτει ουσιαστικά με τη νέα κυβερνητική αλλαγή, και τη συγκρότηση της 4ης κυβέρνησης του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου στις 3 Δεκεμβρίου 1870. Με την αλλαγή της κυβέρνησης, επόμενο ήταν να σημειωθούν αλλαγές στις διπλωματικές αποστολές της χώρας. Έτσι, η θητεία του Ραγκαβή στην Κωνσταντινούπολη ολοκληρώνεται στις 12 Ιουνίου 1871, και τη θέση του θα πάρει ο Χαρίλαος Τρικούπης. Στο τέλος Μαΐου του 1871, ο Ραγκαβής έλαβε

⁷ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 248.

⁸ Είναι αξιοσημείωτο πως ο Ραγκαβής θεωρούσε τη διπλωματική αποστολή στην Ουάσινγκτον περιττή, καθώς οι Αμερικανοί, σεβόμενοι το «Δόγμα Μονρόε», απέιχαν από οτιδήποτε αφορούσε την Ευρώπη και το ίδιο επιθυμούσαν να συμβαίνει και από την πλευρά των Ευρωπαίων. Ωστόσο, ο βασιλιάς Γεώργιος Α' θα παροτρύνει και θα κάμψει τις αντιστάσεις του Ραγκαβή, ο οποίος τελικά θα διατελέσει πρώτος πρέσβης της Ελλάδας στην Αμερική. Ακόλουθος γραμματέας της πρεσβείας θα διοριστεί ο γιος του, Κλέωνας, ο οποίος θα παραμείνει εκεί ως επιτετραμμένος και μετά την ανάκληση του πατέρα του.

⁹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 424.

τηλεγράφημα από το Υπουργείο, το οποίο του ανακοίνωνε την ανάκλησή του από τη θέση του Πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη και την επανατοποθέτησή του στην Πρεσβεία των Παρισίων.

Στις 16 Ιουλίου 1874 θα γνωστοποιηθεί στον Ραγκαβή επίσημα ο διορισμός του ως πρέσβη στο Βερολίνο. Πρόκειται για μια κρίσιμη περίοδο, κατά την οποία γίνονται προσπάθειες για λύση του Ανατολικού Ζητήματος, και ως εκ τούτου ο Ραγκαβής θα συναντηθεί με τους συναδέλφους του, ώστε να συζητήσουν θέματα στρατηγικής και χάραξης κοινής διπλωματικής πολιτικής. Στο Βερολίνο θα παραμείνει ως πρέσβης για 13 ολόκληρα χρόνια. Η περίοδος αυτή αποτελεί ίσως την πιο σημαντική της σταδιοδρομίας του ως διπλωμάτη, αλλά είναι εξίσου σημαντική και για την ελληνική εξωτερική πολιτική. Στη φάση αυτή των επικείμενων εξελίξεων η ελληνική κυβέρνηση φαινόταν ότι περίμενε πολλά από τον πρέσβη της στο Βερολίνο, ιδιαίτερα για το πρόβλημα των αλύτρωτων περιοχών.

Ζήτησε λοιπόν από τον Ραγκαβή να κάνει τις απαραίτητες ενέργειες, ώστε η Ελλάδα να συμμετάσχει στο συνέδριο που προετοιμαζόταν και αφορούσε κυρίως τη Βουλγαρία και τις επιδιώξεις της, μετά την υπογραφή της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, η οποία είχε δημιουργήσει τη Μεγάλη Βουλγαρία. Για τον Ραγκαβή εκείνη ήταν η κατάλληλη στιγμή για την Ελλάδα να εγείρει τις δικές της αξιώσεις σχετικά με τους αλύτρωτους Έλληνες. Θεωρούσε ότι η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να ενεργήσει προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ ο ίδιος σε διπλωματικό επίπεδο θα μπορούσε να επηρεάσει τις Μεγάλες Δυνάμεις για τη διατήρηση θετικής στάσης απέναντι στα εν εξελίξει γεγονότα. Ο ρόλος που εκλήθη να διαδραματίσει ο Ραγκαβής στο Συνέδριο του Βερολίνου ήταν αρκετά σημαντικός καθώς μαζί με τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη αντιπροσώπευσαν την Ελλάδα στο Συνέδριο. Το 1887, ύστερα από υπηρεσία είκοσι χρόνων στο διπλωματικό σώμα, ανακλήθηκε στην Αθήνα και συνταξιοδοτήθηκε. Έκτοτε αφοσιώθηκε στην έκδοση των Απάντων του και στη συγγραφή των *Απομνημονευμάτων* του.¹⁰

Γενικότερα, για την «ηθική και πνευματική ανύψωση» του έθνους, ο Ραγκαβής κατέβαλε πολλές προσπάθειες στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, είτε ως Υπουργός των Εξωτερικών (1856-1859), είτε ως διπλωμάτης (1867-1887). Βασική προτεραιότητά του παραμένει η αλυτρωτική πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει το ελληνικό κράτος, ενώ θεωρεί ότι το ελληνικό έθνος είναι άξιο ενός καλύτερου μέλλοντος. Γενικότερα, ο Ραγκαβής φαίνεται ότι διέθετε ένα «εκσυγχρονιστικό» όραμα, που κυρίως πήγαζε από τις εμπειρίες του από χώρες της Δύσης τις οποίες είχε επισκεφθεί. Από τις δημόσιες θέσεις που κατείχε, επιχείρησε να συμβάλει στην ανασυγκρότηση του κράτους, οι δε προτάσεις του για τον εκσυγχρονισμό της Ελλάδας καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, από την αναδιοργάνωση των φυλακών και την καταπολέμηση της ληστείας μέχρι την ασφαλτόστρωση και το φωτισμό των δρόμων της πρωτεύουσας. Πολλές φορές, τόσο στα *Απομνημονεύματά* του όσο και στην επίσημη και ανεπίσημη αλληλογραφία του, επισημαίνει την ανάγκη για προσδιορισμό των προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων και διατυπώνει την άποψη ότι ο διορισμός και η παύση των υπαλλήλων εξαρτάται από την αυθαίρετη βούληση του εκάστοτε υπουργού και ότι επιλέγονται όχι οι ικανότεροι αλλά οι ευνοούμενοι, οι οποίοι τελικά μετατρέπονται σε πειθήνια όργανα των διοριζόντων ή αυτών που συντηρούν τη θέση τους. Ενώσω ήταν Υπουργός των Εξωτερικών, συντάσσει σχετικό νομοσχέδιο, το οποίο όμως δεν θα βρει ανταπόκριση από τους συναδέλφους του, «*διότι εις τους συναδέλφους μου δεν εσύμφερεν, ως φαίνεται, η ανεξαρτησία αυτή των υπαλλήλων, ήτις κατ' εμέ, ην η σωτηρία της δημοσίας υπηρεσίας, αλλά κατ' εκείνων την άποψιν στέρησις πολυτίμου δικαιώματος*».¹¹

¹⁰ Βλ. Γ. Π. Κουρνούτος, «*Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892). Βιογραφικό και βιβλιογραφικό σημείωμα*», Το Απομνημόνευμα 1453-1953, επιμ. Γ. Π. Κουρνούτος, τόμ. Β', Αθήνα, Βασική Βιβλιοθήκη 45, 1953, σ. 120.

¹¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 13.

Σε όλα σχεδόν τα γραπτά του, διαφαίνεται η «ανησυχία» του να αποκτήσει η Ελλάδα τα στοιχεία εκείνα που θα βοηθούσαν στη συγκρότηση ενός μοντέρνου, νεωτερικού κράτους, βασισμένου στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Σε πολλά ταξίδια του στο εξωτερικό είχε ως κύριο μέλημά του να επισκεφθεί δημόσια ιδρύματα, σχολεία, πανεπιστήμια, ταχυδρομεία, φυλακές, ψυχιατρικές κλινικές, πτωχοκομεία, ορφανοτροφεία κ.ά., προκειμένου οι εμπειρίες αυτές να χρησιμεύσουν κάποια στιγμή στην Ελλάδα¹²:

*«Αλλ' αποχαιρετών νυν τους αγγλικούς σιδηροδρόμους, το ευεργέτημα τούτο του πολιτισμού, το εξαλείψαν τας αποστάσεις, σμικρύναν την γην, ή μάλλον μεγαλώσαν τον άνθρωπον, σημειώ ενταύθα τινά α περί αυτών εκ παρατηρήσεων, συνδιαλέξεων ή αναγνώσεων ηρύσθην, διότι ήλπιζον ότι θα ήρχετο η στιγμή, καθ' ήν η πολύτιμος πείρα των άλλων εθνών ηδύνατο να χρησιμεύση και εις την Ελλάδα».*¹³

Ένα άλλο επίσης σοβαρό θέμα που τον απασχόλησε ως υπουργό και ως διπλωμάτη ήταν το ακανθώδες θέμα της ληστείας το οποίο ταλάνιζε την Ελλάδα σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και που ευθυνόταν σε μεγάλο βαθμό για τη γενικευμένη ανυποληψία της Ελλάδας στην Ευρώπη. Η πρόθεση του Ραγκαβή ήταν να εντοπιστούν κατ' αρχάς τα αίτια του φαινομένου, πιστεύοντας ότι αυτός θα ήταν και ο μοναδικός τρόπος για την καταπολέμησή του. Από τη θέση του θα υπογράψει σχετική συνθήκη με τον ομόλογό του, Υπουργό Εξωτερικών της Τουρκίας, για την από κοινού καταπολέμηση της ληστείας. Αντίστοιχες ενέργειες θα πραγματοποιήσει και κατά την περίοδο της διαμονής του στην Κωνσταντινούπολη ως επιτετραμμένος της ελληνικής κυβέρνησης. Το φαινόμενο αυτό επηρέαζε άμεσα τη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας και ο Ραγκαβής ως Υπουργός των Εξωτερικών βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τους πρέσβεις, προκειμένου να αντιμετωπίσει τη διεθνή κατακραυγή. Ως επιτετραμμένος των ελληνικών κυβερνήσεων για μια ολόκληρη εικοσαετία, συμμετείχε ενεργά στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Ως προς τον ιδεολογικό του προσανατολισμό ήταν συντηρητικός και φιλομοναρχικός, προσπαθούσε να ισορροπήσει μεταξύ των γενεαλογικών του καταβολών (γεννημένος και μεγαλωμένος μέσα στον φαναριώτικο κύκλο), και του κοσμοπολιτισμού του και των καινούριων απαιτήσεων και ιδεολογικών προσανατολισμών τού υπό σύσταση κράτους.¹⁴ Ο Ραγκαβής δεν φαίνεται ότι ανήκε σε κανέναν από τους τρεις πρώτους κομματικούς σχηματισμούς του ελληνικού πολιτικού συστήματος (το Ρωσικό, το Γαλλικό και το Αγγλικό Κόμμα). Η φιλική στάση του απέναντι σε ηγετικά πρόσωπα των εν λόγω κομμάτων, δεν μπορεί να μας οδηγήσει σε σαφή συμπεράσματα. Έτρεφε ιδιαίτερο θαυμασμό για τον Ι. Κωλέττη, αλλά δεν εντάχθηκε άμεσα στο Γαλλικό κόμμα. Αργότερα όταν μετέχει στις κυβερνήσεις Δ. Βούλγαρη και Αθ. Μιαούλη, η αντιπαράθεση των τριών παλαιών κομμάτων έχει κατευναστεί, ενώ ταυτόχρονα έχει αρχίσει η αποσύνθεσή τους, κυρίως μετά τον Κριμαϊκό

¹² Τα διηγήματά του "Όδοιπορικά αναμνήσεις", "Επιστολαί εκ Βερολίνου", "Εκδρομή εις Αίγυπτον" και "Γλούμμουθ" φανερώνουν το εκσυγχρονιστικό του όραμα δεδομένου ότι η επιλογή των θεμάτων (σωφρονιστικό σύστημα, οργάνωση φυλακών, εργασία ανηλίκων στα βρετανικά ανθρακωρυχεία, δουλεμπόριο) σχετίζεται με την ανάγκη εσωτερικής οργάνωσης του ελληνικού κράτους κατά το πρότυπο των ευρωπαϊκών κοινωνιών, αλλά χωρίς τις επιλογές που αποδείχτηκαν εσφαλμένες στην Ευρώπη.

¹³ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β, σ. 251

¹⁴ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 2000, σ. 331.

Πόλεμο, όταν πια ο λαός είχε αρχίσει να χάνει την εμπιστοσύνη του προς τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Το πολιτικό του πιστεύω δημοσιεύουν οι *Καιροί* το Σεπτέμβριο του 1890.¹⁵ Αποτελείται από οκτώ άρθρα και δημοσιεύεται από τον ίδιο. Ο Ραγκαβής καταφέρεται εναντίον των κομματικών σχηματισμών που εξυπηρετούν ιδιοτελή συμφέροντα και διατυπώνει τις πολιτικές του αρχές, οι οποίες δεν διαφέρουν σημαντικά από εκείνες που υποστήριξε στα περισσότερα χρόνια της ζωής του: ακλόνητη πίστη στη συνταγματική βασιλεία και στην ειρήνη και την ευνομία αντί των βίαιων ανατροπών, εκσυγχρονισμός που «θέλει εμπνεύσει την υπόληψιν εις τας μεγάλας δυνάμεις, τας ιθυνούσας την τύχην των εθνών», έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη, προτεραιότητα στην οργάνωση της εκπαίδευσης ώστε η «μεν κατωτέρα να εκτείνεται και επιβάλλεται υποχρεωτικώς, αλλ' άνευ διδάκτρων εις άπαντα τον λαόν, η δ' ανωτέρα, υποκείμενη εις διδάκτρα ανάλογα τω βαθμώ αυτής». Ωστόσο, συχνά επισημαίνει την κακοδιαχείριση από την πλευρά του θρόνου και κάνει λόγο για αδυναμία του Όθωνα να ασκήσει ανεπηρέαστος τα καθήκοντά του:

*«Ην δε τούτο χαρακτηριστικόν της βαθείας μεν, αλλά καίπως νωθράς διανοίας του Βασιλέως Όθωνος, ότι ευκόλως δεν μετέβαινεν από υποθέσεως εις υπόθεσιν, χωρίς επί τινα χρόνον οι λογισμοί του να μένωσιν υπό της πρώτης την επιρροήν».*¹⁶

Στις πολλές επισκέψεις του στο παλάτι, διαπίστωνε αυτή την αδυναμία του βασιλιά:

*«...ο Βασιλεύς είχε την κρίσιν ορθήν μεν, αλλά βραδυάτην και εις υπερβολήν λεπτολόγον, [...] ο Βασιλεύς την εσυμβουλευέτο [την Αμαλία] περί πάντων και πάντοτε ...».*¹⁷

Άλλες φορές, πάλι, τον κατηγορεί ότι δυσχέραине το έργο των υπουργών, διστάζοντας να υπογράψει σχετικά διατάγματα. Ο Ραγκαβής μάλιστα προκαλεί εμμέσως την πρώτη ουσιαστική εκδήλωση για την έξωση του Όθωνα, τα λεγόμενα «Σκιαδικά».¹⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τρίτος τόμος των Απομνημονευμάτων του, που αφορά το έτος 1856,

¹⁵ *Καιροί*, 12.9.1890

¹⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 38.

¹⁷ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 348-349.

¹⁸ Τα «Σκιαδικά» ήταν η πρώτη δυναμική εκδήλωση κατά των απολυταρχικών μεθόδων του καθεστώτος και ενίσχυσε το αγωνιστικό φρόνημα των αντιπάλων του Όθωνα. Όλα ξεκίνησαν από μια διαπίστωση του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, ο οποίος σε συζητήσεις τόνιζε την ανάγκη στήριξης της εγχώριας παραγωγής. Και έφερνε ως παράδειγμα ότι οι Έλληνες θα έπρεπε να δείχνουν την προτίμησή τους στα ντόπια ψάθινα καπέλα (σκιάδια) που κατασκευάζονταν στη Σίφνο και όχι στα εισαγόμενα από το εξωτερικό, που ήταν και ακριβότερα. Την ιδέα του Ραγκαβή ενστερνίσθηκε ο γιος του, Κλέων, ο οποίος έπεισε τους συμμαθητές του να φορούν σιφνέικα σκιαδία, στολισμένα με γαλανόλευκες κορδέλες, στις κυριακάτικες εξόδους τους στο Πεδίο του Άρεως. Γρήγορα έγιναν μόδα και σήμα κατατεθέν της προοδευτικής νεολαίας της Αθήνας («Γαριβαλδινοί»), σε αντίθεση με τους καθεστωτικούς νεολαίους, που φορούσαν άσπρα ψηλά καπέλα και απεκαλούντο «Αυστριακοί». Προ του κινδύνου να χάσουν την πελατεία τους, οι εισαγωγείς καπέλων έστειλαν υπαλλήλους τους στο Πεδίο του Άρεως με αστεία και κουρελιασμένα σκιαδία, προκειμένου να διακωμωδήσουν τους μαθητές (10/5/1859). Οι άνθρωποι των εισαγωγών προκάλεσαν τους νεαρούς, με αποτέλεσμα να επακολουθήσει συμπλοκή. Η Χωροφυλακή πήρε το μέρος τους και αφού ξυλοφόρτωσε μαθητές και φοιτητές, προέβη σε τρεις συλλήψεις. Ο Ραγκαβής υποστήριξε την εγχώρια βιομηχανία. Κάποτε σε μία συγκέντρωση παρότρυνε τους συνομιλητές του να αγοράζουν καπέλα εγχωρίου παραγωγής αντί των γαλλικών και ιταλικών.

βλ. Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 6.

ξεκινά με τη διήγηση του περιστατικού, παρόλο που αυτό συνέβη τον Μάιο του 1859. Πιθανόν ήθελε έτσι να τονίσει ότι ο ίδιος δεν μετείχε άμεσα στις εκδηλώσεις για την έξωση του βασιλιά. Ωστόσο, αρκετές σελίδες μετά την περιγραφή των «Σκιαδικών», αφήνει να εννοηθεί ότι η έξωση ήταν αναμενόμενη, λόγω κυρίως της αδυναμίας του Όθωνα να αναλάβει τις ευθύνες που του αναλογούσαν και της καθυστέρησης με την οποία ανταποκρινόταν σε σοβαρά ζητήματα σε περιόδους κρίσης. Επικρίνοντας τον βασιλιά για την αδυναμία του να ισορροπήσει την τεταμένη κατάσταση, ώστε η χώρα να μπορέσει να βγει από την επαπειλούμενη αναρχία.

Δεν είναι εύκολο να εξαχθούν σαφή συμπεράσματα για το ρόλο και τη στάση του Ραγκαβή στην έξωση του Όθωνα. Σαφώς δεν είχε άμεση συμμετοχή και δεν συμφωνούσε ανοιχτά, ωστόσο διαφαίνεται η αμηχανία των απόψεών του για το εν λόγω γεγονός. Την ίδια περίοδο με την εξέλιξη των γεγονότων και της αναταραχής που επικρατούσε, δεν διστάζει να σχολιάζει στην Ευνομία τα όσα συνέβαιναν τότε. Όπως ο ίδιος εξηγεί, σκοπός της εφημερίδας ήταν να ασκήσει μια μετριοπαθή κριτική προς όλες τις κατευθύνσεις, είτε προς την κυβέρνηση είτε προς την αντιπολίτευση, και να ακολουθήσει μια μέση οδό, ώστε να μην κινδυνεύσει να χαρακτηριστεί φιλοβασιλικός, αλλά ούτε και το αντίθετο. Μέσω της Ευνομίας λίγο αργότερα θα υποστηρίξει την εκλογή του Γεωργίου Α', επισημαίνοντας την ανάγκη να αναλάβει άμεσα ο νέος βασιλιάς τα καθήκοντά του, προκειμένου να εξέλθει η χώρα από την αναρχία στην οποία είχε περιέλθει. Γι' αυτήν την περίοδο γράφει χαρακτηριστικά στα *Απομνημονεύματά* του:

*«Το νέον έτος [1862] ήρξατο υπό οίωνους ουχί ευμενείς. Τα φιλόδοξα πάθη εις την διοίκησιν, ως εις έρμαιον αφορώντα, ήσαν λίαν ηρεθισμένα, και η κοινή γνώμη, τας φατριαστικές φωνασκίας εκλαμβάνουσα, ως υπαγορεύσεις δι' απείρου πατριωτισμού, ην λίαν ηρεθισμένη, και εξανίστατο ιδίως κατά της κυβερνήσεως, αγνοούσα τι τη προσάπτει κυρίως, και μη διορώσα ότι ταύτης το πρώτιστον σφάλμα ην, ότι δεν είχε την ισχύν να διαλύση τας σκευωρίας, καθ' ο ούσα και αυτή σκευωριών γέννημα, διότι εστηρίζετο εις βουλήν, ήτις δια σκευωριών παρήχθη.[...] Ότι εδιψώμεν ευνομίαν και επεκαλούμεθα εκ βάθους καρδιάς την έλευσιν Βασιλέως, ίνα σώση ει εδύνατο να σωθή της Ελλάδος, ήτο φυσικόν, διότι η Επανάστασις, ήτις έμελλε τα πάντα να βελτιώση και τα κακώς έχοντα να επανορθώση, είχαν εν τούτοις ανατρέψει τα πάντα και σωρεύσει ερείπια επί της Ελλάδος».*¹⁹

Καθ' όλη τη διάρκεια των επόμενων χρόνων και μέχρι τον θάνατό του τον Ιανουάριο του 1892, ο Ραγκαβής θα υποστηρίξει θερμά το στέμμα και τις επιλογές –πολιτικές και διπλωματικές– του νέου βασιλιά, την εύνοια του οποίου θα εξασφαλίσει από την πρώτη στιγμή της άφιξής του στην Ελλάδα. Όλα αυτά τα χρόνια, ο Ραγκαβής καταβάλλει σημαντική προσπάθεια να αποφευχθεί κάθε κίνηση εναντίον του στέμματος που θα μπορούσε να προκαλέσει εκ νέου «αναρχία και όλεθρο».²⁰ Οι προσπάθειές του επικεντρώνονταν κυρίως στην εξασφάλιση της αυτονομίας του βασιλικού θεσμού (δυσανασχετούσε ιδιαίτερα όταν οι υπουργοί επέβαλλαν ουσιαστικά τις απόψεις τους στον βασιλιά), και με συχνές επιστολές του προσπαθούσε να πείσει τον Γεώργιο να χαλιναγωγήσει την «αυθαιρεσία» τους, μέσα στα όρια της συνταγματικής μοναρχίας. Πέραν αυτών, βασική επιδίωξη του Ραγκαβή την περίοδο αυτή, παραμένει η ανάγκη να πειστεί η Ευρώπη ότι η Ελλάδα δύναται να παίξει ρυθμιστικό ρόλο στη λύση του Ανατολικού Ζητήματος και ότι ο βασιλιάς θα πρέπει να είναι ένας από τους πρωταγωνιστές στην επίτευξη αυτού του στόχου. Όπως τονίζει σε διάφορες επιστολές του, ο

¹⁹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα* Τόμος Γ', σ.55.

²⁰ Χάιδω Μπάρκουλα, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1830-1880): Αλυτρωτισμός και Διπλωματία*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2008, σ. 273.

βασιλιάς θα πρέπει να οδηγήσει τη χώρα σε μια σταθερή πολιτική πορεία, με σταθερή πλειοψηφική κυβέρνηση και δυναμικές διπλωματικές αποστολές, εξασφαλίζοντας έτσι την υπόληψη και την αξιοπρέπεια της Ελλάδας στο εξωτερικό.²¹

Τη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προς όφελος μιας γενικής ισορροπίας, κατά την άποψη του Ραγκαβή, θα πρέπει να πάρει μια Χριστιανική Αυτοκρατορία, συμπαγής και στέρεη και όχι μικρά και αδύναμα κράτη. Η Αυτοκρατορία αυτή, προοδευτική και πολιτισμένη, θα έχει τη θρησκεία της Ρωσίας, τις ιδέες και τα συμφέροντα της Δύσης, έτσι ώστε να αποτελεί τη μοναδική εγγύηση σταθερότητας για την Ευρώπη. Στο «σχήμα» αυτό του Ραγκαβή, η Χριστιανική Αυτοκρατορία παρουσιάζεται ως ένα καθεστώς στο οποίο όλοι οι χριστιανικοί πληθυσμοί είναι ισότιμοι, χωρίς όμως να διευκρινίζεται άμεσα ο ρόλος του Ελληνικού Βασιλείου. Ωστόσο, τονίζεται επανειλημμένα ότι, λόγω της ιδιοσυγκρασιακής φύσης του, το ελληνικό στοιχείο, ως μήτρα, τόσο του δυτικού όσο και του ανατολικού πολιτισμού, θα πρέπει να αναλάβει να συνενώσει πάλι τη Δύση με την Ανατολή. Αυτό θα το πετύχει χάρη στην πολιτισμική του ανωτερότητα, την ευγενική καταγωγή του από την κλασική Ελλάδα, το κληρονομικό του δικαίωμα στην Κωνσταντινούπολη.²²

Έτσι, το ελληνικό στοιχείο συνιστά τη μόνη δύναμη, που είναι ικανή να διαπλάσει και να συσπειρώσει τους χριστιανικούς πληθυσμούς. Εξάλλου, επισημαίνει ο Ραγκαβής, η ελληνική φυλή, ακόμα και στα σκοτεινά χρόνια της τουρκοκρατίας, υπήρξε σημαντικά ανώτερη σε σχέση με τα άλλα δευτερεύοντα κράτη, παρότι αυτά είχαν το πλεονέκτημα της κυριαρχίας. Οι παραπάνω απόψεις του Ραγκαβή διαμορφώνουν ένα σαφές ιδεολογικό σχήμα, αυτό της ελληνικής εκδοχής για τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, φτάνοντας όμως σε ιδιαίτερα προωθημένες απόψεις.

²¹ ό.π., σ. 274.

²² Βλ. Μάταλας Π., «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του ελληνισμού στα μέσα του 19ου αιώνα», στο Αργυρίου Α., Δημάδης Κ., Λαζαρίδου Α. (επιμ.), «Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση (1453-1981)», 2 τόμ.. *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, τόμ. Β', σσ. 481-489.

β) Πανεπιστήμιο Αθηνών και Αρχαιολογική Εταιρεία

Μολονότι πολλοί ήταν εκείνοι που έβλεπαν την ιδέα της ίδρυσης του Πανεπιστημίου άκαιρη, ο σύμβουλος του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, δεξί χέρι του θείου του, υπουργού εκείνο το διάστημα, Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού, συμμερίζεται την ίδρυση του Πανεπιστημίου ολόψυχα. Μια τέτοια σύλληψη διαπνέεται από βασικά συστατικά της ραγκαβικής ιδεολογίας (αρχαιολατρικό και μεγαλοϊδεατικό προσανατολισμό), τα οποία τροφοδοτούν από νωρίς και πλαισιώνουν τις θεωρητικές του αναζητήσεις. Το σχέδιο για την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος της Ελλάδας συντάσσεται από τον ίδιο το Ραγκαβή το 1834 και περιλαμβάνει 182 άρθρα, από τα οποία τα πρώτα 101 αφορούν τη μέση εκπαίδευση και τα υπόλοιπα το «Πανδιδακτήριον», όπως ονομάζει το Πανεπιστήμιο.²³

Η στρατευμένη στην αναβίωση της αρχαιότητας ιδεολογία, όπως και οι επιδράσεις του γερμανικού ιδεαλισμού, δεν εμποδίζουν το Ραγκαβή να παραμένει προσγειωμένος στο νεότερο κόσμο, να επιμένει στη δημιουργία των αρμών για τη συνοχή του αρχαίου με το νέο, με άλλα λόγια να αφουγκράζεται με προσοχή τις νεότερες απαιτήσεις για τον εκσυγχρονισμό της πατρίδας του και να θέτει εν τέλει στην υπηρεσία τους το αρχαιολατρικό ιδεώδες. Ο Ραγκαβής διακηρύττει ότι *«η ευγενεστάτη απόλαυσις του πεπαιδευμένου Έλληνος πρέπει να είναι η μελέτη των εξαισίων έργων των προπατόρων του»*.²⁴ Το προβάδισμα που δίνεται από τους περισσότερους εμπλεκόμενους φορείς στην εθνική διάσταση του προορισμού του Πανεπιστημίου υπαγορεύει ευθύς εξαρχής μια σειρά από επιλογές που σχετίζονται με την εθνική φυσιογνωμία, η οποία πασχίζει αυτόν τον καιρό να αποκτήσει πρώτα απ' όλα ενότητα.

Επιτακτικό μέλημα της ίδιας σχολής είναι να διατυπώσει συγκροτημένες θέσεις απέναντι στα μείζονα ζητήματα του αναγεννημένου ελληνισμού: τη γλώσσα και την ιστορία. Το Νοέμβριο του 1844 συμπεριλαμβάνεται στο εκπαιδευτικό δυναμικό του Πανεπιστημίου, ως τακτικός καθηγητής της Αρχαιολογίας και μέσω των μαθημάτων που διδάσκει (Αρχαιολογία, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής καλλιτεχνίας, Επιγραφική και πολιτικές αρχαιότητες), διαφαίνεται η σημασία που έδινε στην ανασύνδεση της νέας ελληνικής παιδείας με την Κλασική Αρχαιότητα.²⁵ Καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του θα ασχοληθεί και θα υπερτονίσει την αναγκαιότητα των αρχαιολογικών ανασκαφών, στο πλαίσιο τόσο των ακαδημαϊκών του ενδιαφερόντων όσο και στο γενικότερο πλαίσιο της ένταξης των αρχαιολογικών ανασκαφών και ευρημάτων, στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης και της ιστορικής συνέχειας.

Η πάγια πεποίθηση του Ραγκαβή –η άμεση σχέση του παρόντος με το παρελθόν– τονίζεται ιδιαίτερα, κατά την εκφώνηση του πρυτανικού του λόγου όταν αναλαμβάνει την πρυτανεία του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 16 Οκτωβρίου το 1866.²⁶ Στην τελετή της εγκαθίδρυσης των νέων αρχών, ο Ραγκαβής θα εκθέσει τις απόψεις του για την αρχαία αγωγή και θα τη συγκρίνει με την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1860. Θεωρεί το Πανεπιστήμιο ως την «κιβωτό της εθνικής ελπίδας» και ως το κορύφωμα της αυτονομίας του εθνικού οικοδομήματος, ως τον «φάρο του πολιτισμού εν τη Ανατολή»:

²³ ΦΑΚ 32/Αρ. πρωτ. 5750/11-23 Σεπτεμβρίου 1834/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

²⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 166.

²⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 373.

²⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 169.

«Διά της επιεικούς εμπιστοσύνης των συναδέλφων μου, και διά της Βασιλικής επινεύσεως κληθείς να διαδεχθώ εις την Πρυτανείαν άνδρα διακεκριμένως αυτήν διεξάγοντα, μετά συγκινήσεως αναλαμβάνω την ενιαύσιον διοίκησιν του ανωτάτου τούτου παιδευτηρίου, εις ουτήν ίδρυσιν μέγα καύχημα του βίου μου θεωρώ, ότι ειργάσθην εις εκ των πρώτων, ήδη πρό τριακονταετίας, και εις ο προ εικοσιδύο ετών ελάχιστος χρισθείς λειτουργός, ουδ' υπό των σπουδαιοτέρων της πολιτείας υπηρεσιών επί στιγμὴν καν ηνέχθην ν' αποτραπῶ της εκπληρώσεως των προς αυτό καθηκόντων μου· διότι το Πανεπιστήμιον είναι των εθνικῶν ημῶν ἐλπίδων η κιβωτός, και το έρεισμα συγχρόνως και το κορύφωμα του οικοδομήματος της ημετέρας αυτονομίας, της εις μαρτύρων και εις ηρώων αίματα ιδρυθείσης. ...Οι ενταύθα συρρέοντες νέοι Έλληνες πέπεισμαι ότι κατανοοῦσι τί οφείλουσιν εις εαυτούς, τί εις τον ανοιγόμενον αυτοίς διανοητικόν τούτον ξενώνα, και τί εις την αυτοίς ενατενίζουσιν πατρίδα εν γένει. Και περί μεν του πατριωτισμού αυτών, του πρωτοβλάστου τούτου άνθους των νέων ευγενῶν καρδιῶν, εις ουδένα επιτρέπεται ν' αμφιβάλλῃ. Ελπίζω δε, ότι και η κρίσις αυτών είναι ικανῶς ανδρική, ώστε να κατανοῶσιν ότι ουχί δια πατάγου λόγων, ουχί δι' απερισκεπτῶν ορμῶν εκδηλοῦσι την προς την πατρίδα στοργήν, αλλά δια της αυξήσεως της αξίας του πολυτιμοτέρου αυτής θησαυρού, όστις είναι αυτοί οι ίδιοι. Οι υιοί της Ελλάδος, οι αποδυόμενοι εις το στάδιον της ανωτέρας παιδείας, έσονται οι εργάται της μελλούσης αυτής επιδόσεως και αν ενταύθα, όπου έχουσι παν ενδόσιμον όπως προαλειφθῶσιν εις τον αγώνα του βίου, ενστερνισθῶσιν αρετήν και εμφορηθῶσι παιδείαν, ουδείς εστί λόγος όπως μη αναβιάσῶσιν εσαύθις την πατρίδα εις την περιωπήν, αφ' ης μακρά δουλεία την είχε κρημνίσει, ης την οδόν όμως κατέκτησαν αύθις και διεκόσμησαν οι ηρωικοί αυτής ελευθερωταί. Ούτος εστί ο ύψιστος και ευγενέστατος σκοπός, ω νέοι, της ημετέρας διαίτης εν τούτῳ τῷ σεμνῷ πανελληνίῳ ιδρύματι. Θαρρούντως χωρεíte προς αυτόν, και μη δειλιάτε, εκλαμβάνοντες αυτόν ως ανέφικτον. Τα υπέρ παν έθνος υψώσαντα τους μεγάλους ημῶν προπάτορας, ήσαν η ανδρεία, ην τοις ενεφύσα ο ενθουσιασμός της ελευθερίας, η ευγενής προσέτι του έθνους φύσις, η ισορροπούσα ζωηράν αίσθησιν μετά λαμπράς ευφυίας· και τέλος η αγωγή και παιδείσις των αρίστων, η την Ελλάδα παρασκευάσασα εις πρωτοστάτην του αρχαίου πολιτισμού. Και το μεν αίσθημα υπέρ της ελευθερίας και η υπ' αυτού εκκαιομένη ανδρεία ότι δεν εσβέσθη παρά τοις απογόνοις, αποδείκνυσιν αυτή ημῶν η ανεξαρτησία, και οι εξαίσιοι αγώνες προς κατάκτησιν αυτής και συμπλήρωσιν. Η δ' ευγενής φύσις του έθνους, δώρον θεόδοτον, ουδόλως υπό των συμφορών αυτού ηλλοιώθη και η παιδεία τέλος, διά τους θέλοντας σπουδαίως εις αυτήν να επιδοθῶσι, κατ' ουδέν ελαττούται σήμερον της αρχαίας, ως θέλω προσπαθήσει να δείξω δια βραχέων...»²⁷

Στη σύγκριση που επιχειρεί με την αρχαία αγωγή, καταλήγει στο ότι η «νέα παιδεία», όπως την ονομάζει, δεν είναι κατώτερη της αρχαίας και ότι η Ελλάδα θα πρέπει να είναι ευτυχής που η νεολαία της επιδεικνύει ιδιαίτερο ζήλο για εμβάθυνση των σπουδών της.²⁸ Κάνει κυρίως λόγο για την πνευματική καλλιέργεια της νεολαίας, προκειμένου να αποκτήσει ελληνική παιδεία και «ελληνοπρεπές φρόνημα». Στην αναφορά του αυτή, συνδέει εμμέσως πλην σαφώς τους πρόσφατους αγώνες για ανεξαρτησία, με τη φύση της ανδρείας του Έλληνα από αρχαιοτάτων χρόνων και καλεί τους φοιτητές να δουλέψουν για το μέλλον της πατρίδας τους.

²⁷ Λόγος του νέου Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου κυρίου Αλέξ. Ρ. Ραγκαβή, εκφωνηθείς κατά την τελετήν της εγκαθιδρύσεως των νέων ακαδημαϊκῶν αρχῶν, ενώπιον της Α. Μ. του Βασιλέως (τη 16 Οκτωβρίου 1866),, σ. 100, τύποις Διονυσίου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1867. Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών.

²⁸ Ο Ραγκαβής μ' ένα ιδιαίτερο, λυρικό σχεδόν, ύφος συμβουλεύει τους φοιτητές: «Μη σπεύδετε να το ανταλλάξητε προς το παρόν, το εστρωμένον πικρίας, και προς το παρελθόν, το εστρωμένον ερείπια. Μη ανυπομονήτε προς τον αγώνα πριν εντελώς και αξίως αυτού αλειφθήτε. Τους ανέτοιμον την χείραν ορέγοντας προς τον στέφανον, διαφεύγει ο στέφανος. Πριν παιδευθήτε και πειραθίτε, δυσπιστείτε προς ομάς αυτούς», ό.π. σ.102.

Ο Ραγκαβής δεν σταματά ποτέ να συνδέει το «ένδοξο» παρελθόν με το «πετρωμένο» του ελληνισμού να κυριαρχήσει πολιτικά, υλικά και κυρίως πνευματικά, έναντι των άλλων χριστιανικών πληθυσμών της Βόρειας Βαλκανικής και της ευρύτερης Ανατολής. Συνδέει άμεσα το «πετρωμένο» του ελληνικού έθνους με τη Μεγάλη Ιδέα, υπερασπιζόμενος – κατά το παράδειγμα του συναδέλφου του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, τον οποίο θεωρούσε τον πολυμαθέστερο και ευφυέστερο των ελλήνων ιστοριογράφων, την ενότητα και τη συνέχεια της ελληνικής ιστορίας και του ελληνικού πολιτισμού. Ο Ραγκαβής επιχειρεί μία συνένωση των κοινών στοιχείων με το απώτερο παρελθόν για να δώσει υπόσταση στο νέο κράτος το οποίο διεκδικεί την κατοχύρωση εθνικής ταυτότητας όπου όλα τα μέλη του εμφορούνται από κοινές ιστορικές μνήμες, κοινούς μύθους, σύμβολα και παραδόσεις.²⁹ Στο λόγο του διαφαίνεται η ανάγκη της εδαφικής οριοθέτησης και ο γεωστρατηγικός ρόλος της Ελλάδας στο πλαίσιο των διεθνών ισορροπιών, δυνάμεων και ανταγωνισμών, ταυτόχρονα με το ζήτημα της παιδείας και του ρόλου της στον εκπολιτισμό της Ανατολής. Στην υπηρεσία αυτής της πολιτικής προτεραιότητας τίθεται και η γλώσσα. Ο Ραγκαβής υπερασπίζεται τη γλωσσική καθαρότητα και τονίζει επανειλημμένα την αναγκαιότητα για απαλλαγή της ελληνικής γλώσσας από «ξενισμούς» και νεολογισμούς που αποτελούσαν, κατά τη γνώμη του, έναν από τους πιο σοβαρούς κινδύνους της αλλοίωσής της. Το ίδιο επισημαίνει και στην εισηγητική του έκθεση για τον ποιητικό διαγωνισμό του 1853, όπου χωρίς να επικρίνει άμεσα τη δημοτική, ωστόσο εξομοιώνει τον αγώνα για την αναγέννηση της γλώσσας με τις επαναστατικές διεργασίες για εθνική απελευθέρωση:

*«Και έχει μεν η δημώδης γλώσσα, ως πάσα δημώδης γλώσσα, την χάριν της. Αλλά παρ' ημίν πρόκειται, και ήρχισε, και ευοδούμενος προχωρεί, σπουδαίος ως προς την γλώσσαν αγών, η μετά της ανορθώσεως της κοινής εθνικότητος ανόρθωσις της επ' αιώνων βαρβαρότητος καταρρυείσης κοινής ημών γλώσσης [...]. Ουδεμία δε τις περιστάσις δύναται τοσούτον ν' αναχαιτίση αυτήν, ως αν τις μέγας ποιητής, γράψας εν τη δημώδει η εν ητινιδήποτε διαλέκτω, διότι η λύρα αυτού θέλει αμέσως δώσει ροπήν εις την πλάστιγγα. [...] Τόσον δ' ευχερέστερα είναι η χρήσις της δημώδους γλώσσης παρά η της καθαρής [...] ώστε η της πρώτης εμψυχώσις θέλει επιφέρει της δευτέρας αν όχι την καταστροφήν, αλλά βεβαίως την οπισθοδρόμησιν».*³⁰

Αν το Πανεπιστήμιο ανέλαβε το «φωτισμό» των Ελλήνων και τη «μεταλαμπάδευση» της ευρωπαϊκής γνώσης στην Ανατολή, η Αρχαιολογική Εταιρεία έρχεται να εγγυηθεί ότι οι απόγονοι του Περικλή δείχνουν έμπρακτα τη στοργή τους στην αρχαία ελληνική κληρονομιά και είναι άξιοι συνεχιστές και αγγελιοφόροι των ιδεών της στα πέρατα της οικουμένης. Ο Ραγκαβής, συντάκτης του πρώτου κανονισμού της Αρχαιολογικής Εταιρείας, εκτός από γέφυρα Αρχαιολογίας και πολιτικής, παρουσιάζεται ξανά ως ενδιάμεσος κρίκος, αυτή τη φορά για τη σύνδεση του εμπειρικού αρχαιολατρικού ζήλου με τα επιστημονικά επιτεύγματα της Ευρώπης. Από μια πρωτοβάθμια επαφή με το πλούσιο πρωτογενές υλικό γίνεται ολοφάνερη η σπουδαιότητα του ιστορικού ρόλου της Αρχαιολογικής εταιρείας στις συνειδήσεις της ελληνικής λογισσύνης, η καθοριστική συμβολή της στη θεμελίωση της εγχώριας Αρχαιολογίας,

²⁹ Σύμφωνα με τον Anthony Smith, «το έθνος γίνεται αντιληπτό σαν μία φανταστική υπεροικογένεια που θεμελιώνει τις αξιώσεις του καυχώμενο για τα πιστοποιητικά καταγωγής και τις γενεαλογίες του, που σε πολλές περιπτώσεις έχουν εντοπιστεί από τους εγχώριους διανοούμενους». Βλ. Anthony D. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ.26.

³⁰ Βλ. την εισηγητική έκθεση του Ραγκαβή για τον ποιητικό διαγωνισμό του 1853 στην Πανδώρα, τόμ. Δ', φ. 73, 1.4.1853, σ. 22, στο *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Σκοπετέα Έλλη, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 112.

αλλά και η άρρηκτη σχέση της με την πολιτική σκηνή του τόπου και τη διαμόρφωση της εθνικής ιδεολογίας. Ο Ραγκαβής για δεκατρία χρόνια έχει το ρόλο του πρωταγωνιστή στο επίσημο βήμα της δημόσιας «απαγγελίας» των πεπραγμένων της Αρχαιολογικής Εταιρείας, απ' όπου ξεδιπλώνει με αξιοθαύμαστη ρητορική ευφράδεια τον ολόλαμπρο οραματισμό της σύνδεσης του νεότερου ελληνισμού με το κλασικό μεγαλείο και θα διατρανώσει τους ιδεολογικούς λόγους που υπαγορεύουν την άμεση υλοποίηση της ονειροπόλησης. από τα πρώτα σχέδια που τέθηκαν σε εφαρμογή, ήταν οι ανασκαφές στο αρχαίο θέατρο του Διονύσου, στο γειτονικό μνημείο του Θρασύβουλου και γύρω από τον Πύργο των Ανέμων. Κατά τον τρίτο χρόνο λειτουργίας της Εφορείας, το ενδιαφέρον των ανασκαφών επικεντρώνεται στον Παρθενώνα με σημαντικά ευρήματα στο Ερέχθειο και στα Προπύλαια, ενώ επεκτείνεται στην αρχαία Αγορά και στο τείχος του Πειραιά. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές συνδέθηκαν έτσι άμεσα με την «πολιτική αναγέννηση» του έθνους, όπως έγραφε κατά καιρούς ο Ραγκαβής.³¹

γ) Η ενασχόληση με τον Τύπο

Ως φαινόμενο πολυπραγμοσύνης ο Ραγκαβής επιδόθηκε με επιτυχία και με τον Τύπο της εποχής. Το 1834 κυκλοφόρησε σαν ιδρυτής-εκδότης μαζί με τους Κωνσταντίνο Πωπ και Ιωάννη Δηλιγιάννη το περιοδικό *Ίρις* στο Ναύπλιο. Ο ίδιος γράφει στα *Απομνημονεύματά* του ότι ήταν «το πρώτον εν Ελλάδι φιλολογικόν περιοδικόν». ³² Το 1836 συνεργάστηκε με τα περιοδικά *Ηώς*, αλλά «..έπαυσε μετ' ου πολύ». ³³ Το 1838 συνεργάστηκε με το περιοδικό *Αποθήκη των Ωφελίμων γνώσεων*. Το 1840-1841 ίδρυσε με τους Φίλιππο Ιωάννου, Γεώργιο Βέλλιο, Περικλή Αργυρόπουλο, Νικόλαο Λεβαδέα και Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο το περιοδικό *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*.³⁴

Το Σεπτέμβριο του 1847, ο Γρηγόριος Καμπούρογλου σε συνεργασία με τον Ραγκαβή, αποφάσισαν να ιδρύσουν ένα νέο, λογοτεχνικό κυρίως, περιοδικό την *Ευτέρπη* (1847-1855), «περιοδικό τερπνής και ωφελίμου αναγνώσεως», προς αντικατάσταση των ήδη εκδοθέντων περιοδικών *Ίρις*, *Ερανιστής* και *Ηώς*. Σ' αυτό το περιοδικό ο Ραγκαβής θα δημοσιεύσει σημαντικό μέρος της λογοτεχνικής του δραστηριότητας όπως τα διηγήματα: *Λειλά*, *Εις τας κορυφάς*, *Το χρυσούν μαστίγιον*, *Το κακουργιοδικεϊόν της Ελισσαβετώνος*, *Γλούμμαουθ*, *Εμάη*, *Οι ιππότες του στερεώματος*, *Δύο πόλεις της Αδριατικής*. Η *Ευτέρπη* είναι το πρώτο εικονογραφημένο οικογενειακό περιοδικό των αδελφών Καμπούρογλου, που εκδίδεται στο ελληνικό κράτος και κυκλοφορεί χωρίς διακοπή επί οκτώ χρόνια.³⁵ Το 1849 ο Ραγκαβής θα αφήσει τη διεύθυνση της *Ευτέρπης* στον Καμπούρογλου και σε συνεργασία με τους Νικόλαο Δραγούμη, Γεώργιο Σκούφο, Χρήστο Δούκα και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, θα συντάξουν ένα νέο, επιστημονικό-λογοτεχνικό περιοδικό, την *Πανδώρα* (1850-1872).³⁶ Στην *Πανδώρα* δημοσίευσε ποικίλα άρθρα, μελέτες, βιβλιοκρισίες και πλήθος διηγημάτων όπως: *Ο Αυθέντης του Μωρέως*, *Ο Συμβολαιογράφος*, *Καλμίνα*, *Οι δύο υιοί*, *Οδοιπορικά αναμνήσεις*, *Ο αδάμας*, *Το Ερεχθείον*, *Αι δύο Αδελφαί*, *Η ευδαίμων οικογένεια*, *Οι υφανταί της Άνσης*, *Η*

³¹ Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 28-30.

³² Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 389-390.

³³ Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 34

³⁴ Απόστολος Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της «Πανδώρας»*, Αθήνα 1964, σ.26-27.

³⁵ Βλ. Κωστής Δανόπουλος & Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Ευτέρπη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 15-29.

³⁶ Σαχίνης Απόστολος, *Συμβολή στην Ιστορία της «Πανδώρας» και των παλιών περιοδικών*, Εστία, Αθήνα 1964.

αμαζών, Ο καμινάπτης. Λίγα χρόνια αργότερα ο τυπογράφος Κωνσταντίνος Βαρβάτης θα αναλάβει να εκδώσει τα διηγήματα αυτά σε τρεις τόμους, ενώ θα μεταφραστούν στα γαλλικά από τον βέλγο καθολικό ιερέα Groutar.³⁷ Το 1862 ο Ραγκαβής άρχισε να εκδίδει την εφημερίδα *Ευνομία* που εκδιδόταν επί τρία χρόνια.³⁸ Εκεί αρθρογράφησε για τη διαδοχή του Όθωνος στο θρόνο του βασιλείου της Ελλάδος. Κατά τα λεγόμενά του, μέσω της *Ευνομίας*, την οποία εξέδιδε στο διάστημα 1862-1864, επιχείρησε να κρατήσει τις απαραίτητες ισορροπίες ανάμεσα στην ανατρεπτικότητα των επαναστατών και στην άκαμπτη στάση του Όθωνα.³⁹ Το 1879 ξεκίνησε να δημοσιεύει στο περιοδικό *Εστία* όπου έστελνε ανώνυμα επιστολές από το Βερολίνο.⁴⁰

Εκτός όμως από την έκδοση ελληνόφωνων εντύπων, το 1853, και ενώ οι πολιτικές εξελίξεις βρίσκονταν σε έξαρση, λόγω του επικείμενου Ρωσοτουρκικού Πολέμου, ο Ραγκαβής σε συνεργασία με μια ομάδα διανοουμένων όπως ο Μάρκος Ρενιέρης, ο Νικόλαος Δραγούμης, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο Ιωάννης Σούτσος και ο Γιώργος Βασιλείου, αποφασίζουν την έκδοση ενός γαλλόφωνου περιοδικού, του *Le Spectateur de l' Orient* (1853-1857), με σκοπό να καταστήσουν γνωστές στην κοινή γνώμη της Ευρώπης τις ελληνικές θέσεις για διάφορα εθνικά, και άλλα, ζητήματα. Το περιοδικό θα λειτουργήσει για τέσσερα χρόνια και δεν θα περάσει απαρατήρητο ανάμεσα στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Μάλιστα, θα προκαλέσει αντιδράσεις με τις θέσεις του σχετικά με τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, το ρόλο της Ελλάδας και τα οφέλη που θα μπορούσε να καρπωθεί από αυτή τη διαδικασία. Για την έκδοση του περιοδικού ο Ραγκαβής αναφέρει:

« Ο Μεντσικώφ είχε λάβει απειλητικήν θέσιν εν Κωνσταντινουπόλει και επέκειτο Ρωσοτουρκικός πόλεμος. Τότε μετά πολλών άλλων εφρόνουν ότι, ότε τα της Ανατολής επρόκειτο ν' ανατραπώσιν υπό τους εκ βορρά κεραυνούς, οι Έλληνες ώφειλον να διεκδικήσωσι και αυτοί τα εις πάσαν την Ευρωπαϊκήν Τουρκίαν ίδια συμφέροντα, και να μη εγκαταλειφθώσιν εξ ασυγγνώστου αμελείας· προς ό όμως προ παντός ην ανάγκη να παρασκευασθῇ και φωτισθῇ η ιδίως υπό της Αγγλικῆς δημοσιογραφίας κατά τα τελευταία ἔτη ως προς τα της Ελλάδος εις αδίκους προλήψεις παραχθείσα κοινή της Ευρώπης γνώμη. Δι' ό συνελθόντες τινές φίλοι, απεφασίσαμεν την σύστασιν Γαλλικού περιοδικού, ό απεκαλέσαμεν Ανατολικόν Θεατήν (*Spectateur d'Orient*).»⁴¹

Παρακάτω, ο ίδιος επισημαίνει πως αν οι συνθήκες ήταν διαφορετικές δεν θα έπρεπε να ακολουθηθεί η ίδια πορεία:

«Αν η Κριμαϊκή εκστρατεία είχε προηγηθῇ της επαναστάσεως των ελληνικών χωρών και της εκδόσεως του Θεατού, ουδ' εκείνη θα συνέβαινεν, ουδ' αυτήν θα επιχειρούμεν, διότι άφρων θα ήτο να εξαναστώμεν κατά των τετελεσμένων, ή να ελπίζωμεν ότι διά των ημετέρων άρθρων και πραγματειών θα αντεταπτόμεθα εις την ένοπλον Ευρώπην. Αλλ' αφ' ου ηρχίσαμεν άπαξ, και μετά την ανάγκην ήτις επεβλήθει τη Ελληνική Κυβερνήσει να μετακαλέση τους απελθόντας επικούρους τοις Θεσσαλοίς, και επομένως να βιάση τούτους εις υποταγήν, απεφασίσαμεν ημείς ουχ ήτον να μη παραιτηθώμεν του δημοσιογραφικού ημών έργου, αλλά να εξακολουθήσωμεν συνηγορούντες υπέρ των εγκαταλειφθέντων και προσπαθούντες να φωτίσωμεν περί των εν τη Ανατολή την περιπλανημένην ή εκουσίως τυφλώπουσαν της

³⁷ ό. π., σ. 28

³⁸ Α.Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ Γ', σ. 96, 152, 164.

³⁹ ό.π., σ. 96-98.

⁴⁰ Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 279.

⁴¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 291.

Ευρώπης γνώμην, και τον Ελληνισμόν ως σπουδαιότατον στοιχείον της μονίμου τάξεως εν Ανατολή δια το μέλλον καταδεικνύοντες». ⁴²

Ο Ραγκαβής γράφει για το περιοδικό άρθρα κοινωνικοπολιτικού και φιλολογικού περιεχομένου, τα οποία υπογράφει με το αρχικό γράμμα Α. Θα γράφει άρθρα σχετικά με τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, την ιστορία της Τουρκίας του Α. De Lamartine, τον Ισλαμισμό και τον πολιτισμό του, ενώ διατηρούσε και μία μόνιμη στήλη που αφορούσε το πολιτικό δεκαπενθήμερο του *Spectateur* και στο οποίο ανέλυε επίκαιρα θέματα της πολιτικής. Επίσης, θα γράφει ένα άρθρο σε συνέχειες σχετικά με τη σκιαγράφηση της μοντέρνας ελληνικής λογοτεχνίας κ.ά.. Η άμεση επαφή του με το περιοδικό θα διακοπεί με το διορισμό του στο Υπουργείο των Εξωτερικών, πιθανότατα διότι, ως δημόσιο πρόσωπο πλέον, θα έπρεπε να διατηρεί τις σχετικές ισορροπίες μεταξύ πολιτικού-διπλωματικού πεδίου και των απόψεών του απέναντι σε επίμαχα ζητήματα πολιτικού περιεχομένου. Στην πραγματικότητα, ο Ραγκαβής στάθμιζε το βάρος και τον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων, που ήταν καθοριστικά στοιχεία για τα εθνικά ζητήματα· δεν μπορούσε να συλλάβει την πολιτική χωρίς αυτές. ⁴³

Το *Le Spectateur de l' Orient* έρχεται σε μια εποχή αρκετά δύσκολη, για να καλύψει ίσως ένα σημαντικό κενό, εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων, όπου οι λόγιοι στα χρόνια του Κριμαϊκού Πολέμου, απέφευγαν τις διατυπώσεις σταθερών απόψεων γύρω από τις ελληνικές διεκδικήσεις. ⁴⁴

Η επιλογή της γαλλικής γλώσσας έγινε με σκοπό να μπορέσουν να διαδοθούν οι ελληνικές απόψεις και να τις αναγνώσουν ακόμα και άτομα που δεν μιλούσαν την ελληνική γλώσσα. Απώτερος στόχος των συντακτών του *Le Spectateur de l' Orient* ήταν να γίνουν γνωστές στην Ευρώπη οι βασικές πολιτικές και εθνικές επιδιώξεις, οι οποίες αυτήν την περίοδο συνοψίζονται ως Μεγάλη Ιδέα. Τους συντάκτες του περιοδικού δεν τους απασχολεί μόνο το δίλημμα Ανατολή ή Δύση, αλλά και ο ελληνικός δυϊσμός (*Le dualisme grec*), φράση που προήλθε από το ομώνυμο άρθρο του Μάρκου Ρενιέρη, σύμφωνα με το οποίο όλη η ελληνική ιστορία, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, φανερώνει την ύπαρξη αντιμαχόμενων, αλλά και αλληλοσυμπληρούμενων τάσεων, μιας ανατολικής και μιας δυτικής. ⁴⁵

Για τον Ρενιέρη αυτές αντιστοιχούν στους δύο πολιτισμούς στους οποίους είναι χωρισμένη η Ευρώπη, τον «λατινογερμανικό» ή τον δυτικό πολιτισμό και τον «σλαβικό» ή ανατολικό πολιτισμό. Μέσα σ' αυτόν τον δυϊσμό το «ελληνικό στοιχείο αποτελεί τον κοινό παρανομαστή και ο Έλληνας είναι ο πιο οικουμενικός άνθρωπος, είναι ο μόνος καθολικά Ευρωπαίος». ⁴⁶ Αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έννοια του ελληνικού δυϊσμού, δηλαδή μιας ελληνικής φυλής ως κοιτίδας του ευρωπαϊκού πολιτισμού και έχει έναν φανερό πολιτικό στόχο· να ενισχύσει και να δώσει δεσπίζουσα θέση στην Ελλάδα, έναντι της, καταρρέουσας πλέον,

⁴² ό.π., σ. 292-293.

⁴³ Ενδιαφέρουσα ως προς αυτό το σημείο, κυρίως από την πλευρά των ιδεολογικών προεκτάσεων του λογοτεχνικού του έργου, είναι η ανάλυση του Αλέξη Πολίτη, «Εθνοκεντρισμός και Ευρωπαϊσμός, ζητήματα ιδεολογίας στο έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001, σ. 221-238.

⁴⁴ Βέβαια το σύνθημα «Ανατολή διά της Ανατολής» δεν γνώρισε ιδιαίτερες αντιστάσεις. Χαρακτηριστική περίπτωση σταθερά δυτικόφιλου διανοούμενου αποτελεί ο Σαρίπολος.

⁴⁵ Δημήτριος Γιαννακόπουλος, *Εικόνες του Δυτικοευρωπαίου μέσα από την Ιστορία, Επιστημονική επεξεργασία και αναπαράσταση της Λατινοκρατίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 166-167.

⁴⁶ Σύμφωνα με τον Παρασκευά. Ματάλα, αυτή η θέση του Ρενιέρη αν και μοιάζει λίγο «μεσοβέζικη», μπορεί ωστόσο να κατανοηθεί, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι απευθύνεται σ' ένα δυτικό κοινό, περιγράφει με συμπάθεια το «ανατολικό κόμμα», οπότε έχει αρχίσει να προσχωρεί στη ρωσόφιλη εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας. Βλ. Ματάλας Π., «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά;», ό.π., σ. 481-489.

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴⁷ Στην πραγματικότητα, πρόκειται για την ανάγκη υιοθέτησης, ή επινόησης, μιας σταθερής εθνικής ταυτότητας, έναντι των άλλων συγκροτημένων εθνικών ταυτοτήτων. Μια ιδιότυπη ταυτότητα που διαμερίζεται μεταξύ Ανατολής και Δύσης, με σκοπό να μην να διατηρεί δεσπόμενη θέση στην Ανατολή, αλλά ταυτόχρονα να μετέχει ως ισάξιο μέλος της Δύσης. Με αυτόν το «δυισμό», φαίνεται ότι ταυτίζεται και ο Ραγκαβής που τον εκφράζει με ιδιαίτερα εύγλωττο τρόπο, μέσω του *Spectateur de l' Orient*.

⁴⁷ Το ριζοσπαστικό άρθρο του Ρενιέρη δημοσιεύτηκε ανώνυμα το 1842. Στο κείμενο αυτό η δεδομένη γεωγραφική θέση του ελληνικού κράτους χρησιμοποιείται για να αποδειχθεί ότι η νέα Ελλάς ανήκει στη Δύση και μπορεί να ηγηθεί της Δύσης «εις την ηθικήν της Ανατολής κατάκτησιν και ανάπλασιν» την οποίαν άλλωστε επεδίωξε κατά την αρχαιότητα ο Μέγας Αλέξανδρος, όταν ο ελληνικός πολιτισμός προς τη Δύσιν. Ο Ρενιέρης επιχειρεί να προσδιορίσει τη διαφορά ανατολικού και δυτικού πολιτισμού. Διαπιστώνοντας τις διαφορές πολιτιστικών ταυτοτήτων μεταξύ Ανατολής Δύσης, που στηρίζονται στα πολιτιστικά επιτεύγματα, στα πολιτικά συστήματα και στη σχέση ατόμου και φορέων της εξουσίας, θα προβεί σε μία αρνητική αξιολόγηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η οποία θεωρεί πως λειτούργησε εκφυλιστικά για τη φύση του ελληνισμού, και εκφράζει το θαυμασμό του για την ανωτερότητα του δυτικού πολιτισμού. Επισημαίνει πως η ελληνική παλιγγενεσία ήταν αποτέλεσμα της πρόσληψης των δυτικών ιδεών, ιδιαίτερα του 19^{ου} αιώνα, εποχή συγκρότησης των εθνικών κρατών. Συνεπώς για το Ρενιέρη ταυτότητα και ετερότητα, Ανατολή και Δύση, συνδέονται με τις δύο δυνάμεις της ιστορίας που επικράτησαν σ' αυτούς τους γεωγραφικούς όρους, δηλαδή την αυθεντία και την ατομικότητα. Παράλληλα, επιχειρεί να δώσει μια ιδεολογική θεμελίωση στον προσανατολισμό του νεοελληνικού έθνους προς τη Δύση προβάλλοντας ένα πολιτικό πρόγραμμα σύγκλισης της Ελλάδος με τη Δύση και γενικότερα ένα μοντέλο εθνικού εκσυγχρονισμού. Βλ. Ρενιέρης -Γεννηματάς, *Τι είναι η Ελλάς;*, Ροές, Αθήνα 1998, σ.32.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Αλυτρωτική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: η ιδεολογικοπολιτική στάση του Α. Ρ. Ραγκαβή

Από τη στιγμή της δημιουργίας του νέου κράτους αρχίζει και η συζήτηση γύρω από το σοβαρότατο θέμα της ένταξης των αλύτρωτων περιοχών και την επέκταση των συνόρων. Η συζήτηση αυτή ξεκινά πολύ νωρίς, ωστόσο επίσημα πραγματοποιείται με την αγόρευση του Ιωάννη Κωλέττη στις 14 Ιανουαρίου 1844. Στη συνεδρίαση αυτή γινόταν λόγος για τη θέση των ετεροχθόνων στο νέο κράτος και τα χαρακτηριστικά του έλληνα πολίτη. Ο Κωλέττης στην αγόρευσή του όρισε τον αλυτρωτισμό ως τον κεντρικό πολιτικό άξονα του νεαρού πολιτικού κράτους. Η απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών εκλαμβάνεται ταυτόχρονα ως φυσική επιταγή και θρησκευτική υποχρέωση για όλους τους Έλληνες. Τα χαρακτηριστικά του λόγια θα καθορίσουν και την περαιτέρω, εσωτερική και εξωτερική, πολιτική του κράτους, σχεδόν μέχρι το 1922.⁴⁸

⁴⁸ «Φρίττω, «είπε», ενθυμούμενος την ημέραν εκείνην, καθ' ην ωμόσαμεν να συνεισφέρωμεν τα πάντα, και αυτήν μας την ζωήν, δια την ελευθερίαν της Ελλάδος. Ζώσιν πολλοὶ ἐκ των ομοσάντων τον ὅρκον τούτον. Πόσον πρέπει να συναισθανθόμεν το βάρος του ὁρκου τούτου εἰς ταύτην την περίστασιν, καθ' ην συνήλθομεν να συντάξωμεν το Σύνταγμα, το ευαγγέλιον τούτο της πολιτικῆς ἡμῶν υπάρξεως, ὥστε δύο του λοιπού ευαγγέλια να ἔχωμεν, το της θρησκείας, και το της πολιτικῆς ἡμῶν υπάρξεως. Διὰ την γεωγραφικὴν της θέσιν ἡ Ελλάς εἶναι το κέντρον της Ευρώπης, ἰστάμενη, και ἔχουσα ἐκ μεν δεξιῶν την Ανατολήν, ἐξ αριστερῶν δε την Δύσιν, προώρισται, ὥστε δια μεν της πτώσεως αὐτῆς να φωτίσῃ την Δύσιν, δια δε της αναγεννήσεως την Ανατολήν. Το μεν πρῶτον ἐξεπλήρωσαν οἱ προπάτορες ἡμῶν, το δε δεύτερον εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀνατεθειμένον, ἐν τῷ πνεύματι του ὁρκου τούτου και της μεγάλης ταύτης ιδέας εἶδον πάντοτε τοὺς πληρεξούσιους του ἔθνους να συνέρχωνται δια να αποφασίσωσιν οὐχὶ πλέον περὶ της τύχης της Ελλάδος, ἀλλὰ της ἐλληνικῆς φυλῆς. Πόσον ἐπεθύμουν να ἦτο(ν) παρόντες σήμερον Γερμανοί, Ζαῖται, Κολοκοτρῶναι, οἱ ἄλλοτε της Ἐθνικῆς Συνελεύσεως πληρεξούσιοι, και αὐτοὶ οἱ δραξάμενοι τα ὅπλα ἐπὶ τῷ γενικῷ τούτῳ σκοπῷ, δια να συνομολογήσωσι μετ' ἐμοῦ πόσον ἐμακρύνθημεν της μεγάλης ἐκείνης της πατρίδος ιδέας, την οποίαν εἰς αὐτὸ του Ρήγα το τραγούδι εἶδομεν κατὰ πρῶτον ἐκπεφρασμένην. Ἐν ἐνὶ πνεύματι τότε ἠνωμένοι, ὅσοι εἰχομεν το ἐπώνυμον Ἕλληνες, ἐκερδίσσαμεν μέρος του ὅλου σκοποῦ... . Και υμεῖς βεβαίως το αὐτὸ φρόνημα ἔχετε, το αὐτὸ ἐπιθυμεῖτε, διότι ἕκαστος ἡμῶν ἔχει ἐν εαυτῷ την ιδέαν της λαμπράς του ἐλληνικῆς καταγωγῆς, πας τις ἐξ ὑμῶν αἰσθάνεται ὅτι ἡ Συνέλευσις αὕτη ἐκροτήθη εἰς Αθήνας, της οποίας την λαμπρότητα, το μεγαλεῖον και τα ἀμίμητα ἀριστουργήματα αἰῶνες ἐθαύμασαν, και θαυμάζουσιν. Αἱ Αῖθνη, και σύμπασα ἡ Ελλάς, διηρημένη το πάσαι καθέκαστα, και εἰς ἰδιαίτερα κράτη, ἐπέσε, και πεσοῦσα ἐφώτισε τον κόσμον. Οποίας ἀραγε ἐλπίδας παρέχει σήμερον ἀναγεννηθεῖσα ἡ Ελλάς, και ἠνωμένη εἰς ἓν Κράτος, εἰς ἓνα σκοπόν, και μίαν δύναμιν, εἰς μίαν θρησκείαν, εἰς ἓν, τέλος, Σύνταγμα, το οποίον τώρα ἀπεργαζόμεθα;» Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Τῆς Μεγάλης Ταύτης Ιδέας» (Σχεδιάγραμμα φιλολογικόν), ἀνάτυπο ἀπὸ το βιβλίον των Γ. Δερτιλή & Κ. Κωστή (ἐπιμ.), *Θέματα Νεοελληνικῆς Ἱστορίας (18ος – 20ός αἰῶνας)*, Σάκκουλας, Αθήνα & Κομοτηνὴ 1991. Για το παραπάνω ἀπόσπασμα ο Κ. Θ. Δημαράς σχολιάζει ὅτι δεν εἶχε δημοσιευθεῖ ἀκριβῶς ἔτσι στις ἐφημερίδες. Το κείμενο προέρχεται ἀπὸ τα επίσημα πρακτικά της Βουλῆς και πιστεύει ὅτι πρὶν την ἐκδόσιν του εἶχε υποστεί ἐπεξεργασία ἀπὸ τον ἴδιον τον Κωλέττη. Την ἴδια περίπου ἀποψη υποστηρίζει και ἡ Ἑλλή Σκοπετέα, θέτοντας ὁμως τὴ συζήτηση στο ἐπίπεδο των ιδεολογικῶν ἐπεκτάσεων της διατύπωσης του Κωλέττη και στο κατὰ πόσον ἦταν συνειδητὴ ἢ ὄχι ἡ διατύπωση του ὅρου Μεγάλῃς Ιδέα. Γράφει συγκεκριμένα: Εκείνο που χαρακτηρίζει την ἀγόρευση εἶναι το ὅτι σέβεται τις ἀντιφάσεις των ἀντιλήψεων της ἐποχῆς για το ἐθνικὸ ζήτημα, και συνεπῶς περιέχει και ὅλα τα στοιχεία για τις μεταγενέστερες ἐπεξεργασίες της ἐννοίας της Μεγάλῃς Ιδέας. Το κατ' ἐξοχὴν «εὐρημα» –συνειδητὸ ἢ ἀσυνειδὸ– εἶναι ἡ ἐπαναλαμβανόμενη, περίτεχνη μετατόπιση ἀπὸ την «ἐλληνική» στην «ἐλλαδική» ὀπτική γωνία. Βλ. Ἑλλή Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασιλεῖο» και ἡ Μεγάλῃς Ιδέα*, ὁ.π., , σ. 258.

Έτσι, το 1844 πολιτογραφείται στο λεξιλόγιο της νεοελληνικής ιδεολογίας ένας καινούριος κόσμος με ευρύτατο πεδίο αναφοράς, ρευστό και πολυσήμαντο νοηματικό περιεχόμενο και βαρύνουσα συγκινησιακή δύναμη, η Μεγάλη Ιδέα.⁴⁹ Η συγκρότηση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους τον 19ο αιώνα, χαρακτηρίζεται από τη βασική πολιτική προτεραιότητα στην πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Με τη διατύπωσή της, επιτυγχάνεται κάτι πολύ σημαντικό για την πολιτική ολοκλήρωση του νέου κράτους, η φαντασιακή ενότητα μεταξύ χώρου και χρόνου, γεγονός που όπως ήταν φυσικό, προκάλεσε το αίσθημα της εθνικής ομοψυχίας και κατά συνέπεια την ιδέα της εθνικής ολοκλήρωσης του ελληνισμού.⁵⁰ Την περίοδο 1840-1880, αλλά και αργότερα, η Μεγάλη Ιδέα, για εδαφική, πολιτική, πολιτισμική, ιστορική ολοκλήρωση και ενότητα γίνεται αναπόσπαστο στοιχείο του ελληνικού ρομαντισμού, αλλά κυρίως λόγω των προσδοκιών και του οράματος για μια Ελλάδα, εδαφικά και πολιτισμικά ολοκληρωμένη, η οποία θα περιελάμβανε τόσο τις πόλεις-κράτη της αρχαίας Ελλάδας όσο και τα εδάφη της μετέπειτα βυζαντινής αυτοκρατορίας.⁵¹ Με ζωντανό ακόμα το μύθο για την επικείμενη κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αδιευκρίνιστα και ασαφή τα όρια του νέου κράτους, τα σύνορα δεν ικανοποιούν παρά ένα ελάχιστο των εθνικών διεκδικήσεων.

Είναι αξιοσημείωτο το ιδεολογικό βάρος που λαμβάνει η πρόταση καθ' όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Πολύ γρήγορα ο όρος Μεγάλη Ιδέα λαμβάνει τη διάσταση εθνικού ιδεολογήματος και γίνεται βασικός πολιτικός στόχος. Η Σκοπετέα, στηριζόμενη στην αναφορά του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου στο σχετικό θέμα, επισημαίνει ότι με το πέρασμα του χρόνου η Μεγάλη Ιδέα έγινε κτήμα ολόκληρου του έθνους, κυρίως μέσω των δημοσιογραφικών κύκλων, ενώ τον καθοριστικό ρόλο του Κωλέττη τον θυμούνται πια μόνο οι ειδήμονες.⁵² Πέραν αυτών, με τη διατύπωση του όρου της Μεγάλης Ιδέας επιτυγχάνεται κάτι πολύ σημαντικό για την πολιτική ολοκλήρωση του νέου κράτους· η ενότητα μεταξύ χώρου και χρόνου –γεγονός που, όπως ήταν φυσικό, προκάλεσε το αίσθημα της εθνικής ομοψυχίας και κατά συνέπεια την ιδέα της εθνικής ολοκλήρωσης του ελληνισμού. Επίσης, αυτό που έχει σημασία να τονίσουμε είναι ότι όλοι σχεδόν οι διανοούμενοι, οι ιστορικοί, οι πολιτικοί και ο απλός λαός εμφορούνταν από αυτή τη Μεγάλη Ιδέα και έπλαθαν εικόνες, άλλοτε εφικτές και άλλοτε μάλλον ουτοπικές, ανάλογα με τον βαθμό της επιρροής που τους είχε ασκηθεί. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η τάση της ανασύνδεσης με την κλασική αρχαιότητα να γίνει το κύριο χαρακτηριστικό των πνευματικών και ιδεολογικών προσανατολισμών του νεοσύστατου κράτους.

Η εγκατάλειψη της λαϊκής παράδοσης και η προσπάθεια για «κάθαρση» της ελληνικής γλώσσας αποσκοπούν στην πραγματοποίηση αυτού του στόχου. Την προσπάθεια της ανασύνδεσης του νέου κράτους με την κλασική αρχαιότητα στηρίζει και η γενική πολιτική του κράτους που εκφράζεται ως Μεγάλη Ιδέα. Παράλληλα, η Ιστορία και η Λαογραφία, για λόγους καθαρά εθνικούς παρουσιάζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη. Αφορμή για την ανάπτυξη των δύο αυτών επιστημών έδωσε η θεωρία του γερμανού ιστορικού J. P. Fallmerayer, η οποία αμφισβητούσε τη συνέχεια του ελληνισμού και αρνείτο στους σύγχρονους Έλληνες κάθε σχέση με την κλασική Ελλάδα. Οι λόγιοι και οι πολιτικοί της εποχής αντέδρασαν στις θεωρίες και στις «προκλήσεις» του Fallmerayer, σύμφωνα με τις οποίες ο βιολογικός κύκλος ανάμεσα στους

⁴⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985, σ. 405.

⁵⁰ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 260.

⁵¹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19^ο αιώνα, στο Τσαούσης Δ.Γ., Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1998, σελ 33.

⁵² Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο»*, ό.π., σ. 259.

αρχαίους Έλληνες και τους σύγχρονους εξέλιπε μετά την εγκατάσταση σλαβικών πληθυσμών τον 7ο αιώνα. Η απάντηση της ελληνικής πλευράς στις θεωρίες του Fallmerayer έρχεται από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και κυρίως τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο,⁵³ οι οποίοι προσπάθησαν να αποκαταστήσουν την ενότητα και τη συνέχεια του ελληνικού έθνους, που αποτέλεσαν και την ιδεολογική βάση του ελληνικού εθνικισμού στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Αυτή την περίοδο η Μεγάλη Ιδέα, για εδαφική, πολιτική, πολιτισμική, ιστορική ολοκλήρωση και ενότητα, γίνεται αναπόσπαστο στοιχείο του ελληνικού ρομαντισμού, όχι μόνο στον στόχο της «επανακατάληψης» της Βασιλεύουσας, αλλά κυρίως λόγω των προσδοκιών και του οράματος για μια Ελλάδα εδαφικά και πολιτισμικά ολοκληρωμένη, η οποία θα περιελάμβανε τόσο τις πόλεις-κράτη της Αρχαίας Ελλάδας, όσο και τον χώρο της μετέπειτα Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο ελληνικός ρομαντισμός μεταφέρεται στην πολιτική δράση με την ευρύτητα των νοημάτων που εμπεριείχε η Μεγάλη Ιδέα. Αρχικά, με τη διατύπωσή της από τον Κωλέττη μάς προσφέρει τρία βασικά σημεία στα οποία πρέπει να σταθούμε, και που διατηρούνται καθ' όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, όσο κι αν διαφοροποιούνται με το πέρασμα του χρόνου. Έτσι, διαπιστώνουμε πως ο Κωλέττης περνά προς τη Βουλή και τον ελληνικό λαό κατ' αρχάς τον όρκο προς το Σύνταγμα και την ανάγκη σεβασμού του. Το δεύτερο χαρακτηριστικό της ομιλίας του είναι η μεταλαμπάδευση των αρχαίων ελληνικών ιδεωδών, που για τη Δύση έγινε με την πτώση του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ενώ για την Ανατολή θα γίνει με τη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους. Για τον Κωλέττη αυτό ακριβώς αποτελεί την ουσία του νοήματος «της Μεγάλης ταύτης Ιδέας»: η εκπλήρωση του στόχου της αναγέννησης της Ανατολής μέσα από την αναγέννηση της ελληνικής φυλής αποτελεί, κατ' αυτόν, την πεμπτουσία της βασικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Πρόκειται ουσιαστικά για την ιδέα διαμόρφωσης μιας συλλογικής συνείδησης του νέου ελληνικού κράτους-έθνους, η διατύπωση της οποίας δεν ήταν ούτε παροδική, ούτε αυθύπαρκτη, αλλά προέκυψε μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των επαναστατικών κινήματων της Ευρώπης και εν μέσω του φαινομένου αυτού που ο Hobsbawm, ονομάζει «ενσυνείδητα εθνικιστικά κινήματα».⁵⁴ Στη βάση αυτής της πολιτικής προτεραιότητας οικοδομείται το νέο ελληνικό κράτος και διαχωρίζει πλέον τη θέση του (στο χώρο, το χρόνο και την ιστορία) σε σχέση με τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, του οποίου είχε υπάρξει αναπόσπαστο κομμάτι, ως την περίοδο της Επανάστασης.

Το γεγονός ότι η Μεγάλη Ιδέα ενέπνευσε πολιτικές δράσεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, αλλά κυρίως διανοούμενους και συγγραφείς της εποχής, με αποτέλεσμα την παραγωγή πληθώρας κειμένων, τόσο ποιητικών όσο και πεζών, με αναφορές στο πρόσφατο ή στο απώτερο παρελθόν, δείχνει την ένταση και το πάθος με το οποίο αφομοιώθηκε στη συνείδηση του ελληνικού λαού. Πριν μετατραπεί σε φορέα επανάστασης το γένος στάθηκε ο κύριος ευνοούμενος ιστορικών διαδικασιών που άρχισαν να κινούνται στον βαλκανικό χώρο μετά από μακράιωνη εμπλοκή. Από τη στιγμή που με τα πρώτα

⁵³ Ο Κων/νος Παπαρρηγόπουλος ανατρέπει τη θεωρία του Fallmerayer γράφοντας τα εξής: «... Το συμπέρασμα ημών είναι ότι, κατά τας μάλλον αξιοπίστους μαρτυρίας, εν τη έκτη εκατονταετηρίδι ουδεμία μεγάλη Σλαύων εγκτάστασις εγένετο προς μεσημβρίαν του ποταμού Ίστρου. Και ισχυριζόμεθα τούτο όχι διότι έχομεν συμφέρον τι να αποδείξωμεν ότι αι σλαυικάι εποικήσεις συνέβησαν εις μεταγενεστέρους χρόνους, αλλά διότι αυτή είναι η ιστορική αλήθεια όπως εξάγεται εκ των πηγών, κατά τους στοιχειωδεστέρους κανόνες της εκτιμήσεως αυτών ... Αξιούμεν μόνον ότι άπαντα τα πασίγνωστα γεγονότα της μεσαιωνικής ημών ιστορίας μονονουχί φωνίν αφίνουσιν ότι οι Σλαύοι ούτοι δεν κατέστρεψαν την αρχαίαν ελληνικήν φυλήν, αλλ' εξεναντίας αυτοί εντός αυτής συνεχωνεύθησαν επί τοσούτον ώστε ουδέν έτερον κατέλιπον της εν τω μέσω ημών υπάρξεως αυτών ίχνος ή ονόματα τινά ορέων, ποταμών και χωρίων». Παπαρρηγόπουλος Κων/νος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τόμ. Γ (α), σ. 166-168.

⁵⁴ Hobsbawm E. J., *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2002, σ. 192.

κιάλας σχέδια διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τους ισχυρούς της Ευρώπης είχε τεθεί ζήτημα διαδοχής της και για όσο διάστημα ίσχυε η υπόθεση ότι τα συμφέροντα των υποδοχών ήταν ενιαία, το γένος δικαιούνταν μια πρώτη θέση στη σειρά των επίδοξων διαδόχων.⁵⁵

Η έλλειψη διάκρισης ανάμεσα στο τι θα αποτελούσε αντικείμενο εδαφικών διεκδικήσεων και από την πλευρά της Ελλάδας και τι απλώς συστατικό στοιχείο μιας ιστορικά δικαιωμένης σφαίρας ελληνικής επιρροής στην Ανατολή συνεπάγεται μοιραία την ασάφεια προκαλώντας και σ' αυτή την περίπτωση την ισοπεδωτική διόγκωση των Ελληνικών ορίων από του Ίστρου μέχρι της Ίδης.⁵⁶ Στην ουσία πρόκειται για την επιδίωξη της συνταύτισης του ελληνικού κράτους με το ελληνικό έθνος μέσω της συγχώνευσης όλων των πληθυσμών που θεωρούνταν ελληνικοί.

Βασικός προσανατολισμός και στόχος της πολιτικής, ήταν η απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών, και ο ηγετικός ρόλος που έπρεπε να αναλάβει η Ελλάδα, ως πρότυπο βασίλειο, στην αναγέννηση της Ανατολής.⁵⁷ Προς το σκοπό αυτό είχαν διαμορφωθεί τρεις βασικές τάσεις, ανάλογα με το πολιτικό περιεχόμενο που απέδιδε η κάθε μια στη Μεγάλη Ιδέα. Η πρώτη εστίαζε στην ανάγκη εδαφικής επέκτασης και ολοκλήρωσης, η δεύτερη έδινε βαρύτητα στην πνευματική αναγέννηση, ενώ η τρίτη αφορούσε την εσωτερική οργάνωση του κράτους, ώστε η Ελλάδα να διεκδικήσει τη θέση της σε Δύση και Ανατολή. Οι τρεις αυτές τάσεις άλλοτε συγκρούονταν μεταξύ τους και άλλοτε συνοδοιπορούσαν στην επίτευξη του βασικού στόχου.⁵⁸

Ο Ραγκαβής δεν επέλεξε ποτέ κάποια από τις τρεις, αλλά προσπάθησε να συνενώσει τις τάσεις αυτές σε μια. Θεωρούσε ότι η εσωτερική αναδιοργάνωση, η εδαφική ολοκλήρωση του κράτους και η πνευματική ανύψωση του έθνους, αποτελούσαν τη βασική συνισταμένη που θα οδηγούσε την Ελλάδα να ασκήσει καθοριστικό και πρωταγωνιστικό ρόλο, όχι μόνο στην περιοχή των Βαλκανίων, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολής.⁵⁹ Ουσιαστικά ο Ραγκαβής οραματιζόταν την Ελλάδα ως το βασίλειο που θα μπορούσε, αντικαθιστώντας πλέον την καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία, να αναλάβει τον ηγετικό ρόλο να συνενώσει πάλι τη Δύση με την Ανατολή και να είναι εν τέλει ο μεγάλος πρωταγωνιστής στη λύση του ανατολικού ζητήματος. Ο Ραγκαβής συνέδεε τις δραστηριότητες για την πνευματική αναγέννηση και την εσωτερική οργάνωση με τον ηγετικό ρόλο της Ελλάδας στην Ανατολή, χωρίς όμως να αποκλείει τη διαδικασία της εδαφικής επέκτασης. Ας σημειωθεί ότι στο πλαίσιο της τουρκοαιγυπτιακής διαφοράς (1839-1840) ο Ραγκαβής μαζί με τον αδελφό της γυναίκας του λόρδο Skene, τον Κωνσταντίνο Σαμουρκάση, τον Περικλή Αργυρόπουλο και τον Ευθύμιο Οικονομίδη, προσπάθησε να οργανώσει εξέγερση στις βόρειες παραμεθόριες περιοχές αμέσως μετά το θάνατο του σουλτάνου Μαχμούτ.⁶⁰ Οι απόψεις του Ραγκαβή διαμορφώνουν ένα σαφές ιδεολογικό σχήμα, αυτό της ελληνικής εκδοχής για τη λύση του ανατολικού ζητήματος, που τις υιοθετούσαν στη ρητορική τους αρκετοί από τους διανοούμενους της εποχής.

⁵⁵ Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο»*, ό.π. σ.26.

⁵⁶ Τα όρια του γένους δεν είναι δεδομένα. Οι ιδιότυπες συνθήκες αμφισβήτησης του νέου ελληνισμού κυρίως από τον Φαλμεράυερ για τη μη ελληνικότητα των νέων Ελλήνων βοήθησε στην ανάπτυξη του ιστορισμού. Βλ Ε.. Σκοπετέα, *Φαλμεράυερ τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, 1997.

⁵⁷ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια: ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1993, σ. 61.

⁵⁸ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο»*, ό.π., σ. 50.

⁵⁹ Χατζοπούλου Λίτσα, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ένας "στρατευμένος" στο 19^ο αιώνα*, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2009.

⁶⁰ «εκρίναμεν ότι τότε, ότε ο νέος Σουλτάνος δεν είχεν έτι στερεωθεί εις τον θρόνον του, και είχε ν' αντιπαλαίση κατά των εξ' Αιγύπτου δυσχερειών, ην καιρός να εξεγερωθώσιν οι δούλοι ομογενείς και να επιδιώξωσι την ανεξαρτησίαν των», *Απομνημονεύματα Β'*, Γεώργιος Κασδόνης, Εν Αθήναις 1894-1930.

Στην πραγματικότητα πρόκειται για την ανάγκη υιοθέτησης – εύρεσης μιας σταθερής εθνικής ταυτότητας. Μια ιδιότυπη ταυτότητα που διαμερίζεται μεταξύ ανατολής και δύσης, με σκοπό να μην να διατηρεί μια δεσπόζουσα θέση στην Ανατολή, αλλά ταυτόχρονα να μετέχει ως ισάξιο μέλος της Δύσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ραγκαβής, απ' όλες τις θέσεις που κατείχε – αρχικά ως Γραμματέας δύο βασικών Υπουργείων (Δημόσιας Εκπαιδεύσεως και Εσωτερικών), ως Υπουργός των Εξωτερικών, ως Καθηγητής και Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, ως διπλωμάτης, ως εκδότης και συνεργάτης πολιτικών και λογοτεχνικών περιοδικών, ως ποιητής και πεζογράφος, ως κριτής και εισηγητής σε ποιητικούς διαγωνισμούς–, συμμετείχε ενεργά στη διαδικασία της συγκρότησης και της πνευματικής εξέλιξης του νεοσύστατου κράτους. Στόχος του φαίνεται να ήταν η πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας και στήριζε οποιαδήποτε ενέργεια που θα μπορούσε να οδηγήσει στην εκπλήρωσή του. Έδινε προτεραιότητα στην ηθική και διανοητική αναγέννηση της Ελλάδας, όπως ο ίδιος συνήθιζε να αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του, σε διάφορα άρθρα του, αλλά και στην επίσημη ή ανεπίσημη αλληλογραφία του. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αναμείχθηκε σε όλες τις διαδικασίες που στόχευαν στην πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας.⁶¹

⁶¹ Χάιδω Μπάρκουλα, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1830-1880)*, ό.π., σ. 253.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Ι] Θεατρική δραστηριότητα

α) Η Παραμονή της Ελληνικής Επανάστασεως

Η *Παραμονή της Ελληνικής Επανάστασεως* είναι το δράμα που ολοκληρώνεται και εκδίδεται στον δεύτερο τόμο των *Διαφόρων ποιημάτων*, το 1840. Οι μαρτυρίες για τη χρονολόγηση (σύλληψη και συγγραφή) της *Παραμονής* εντοπίζονται στις αναφορές του ίδιου του συγγραφέα της, σχεδόν πενήντα χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του δράματος: στα *Απομνημονεύματα* υποστηρίζει την δεκαετή κυοφορία του έργου και την ολοκλήρωσή του πολύ κοντά στο χρόνο της έκδοσης, στο τέλος του 1839.⁶² Οι πληροφορίες του συγγραφέα ενισχύονται από ενδοκειμενικές ενδείξεις, αφού ιστορικοπολιτικά και αυτοβιογραφικά γεγονότα της περιόδου έχουν αφήσει ορατά ίχνη στους στίχους της *Παραμονής*. Πολύ πριν τις πολυσυζητημένες διακηρύξεις του Κωλέττη στη Βουλή των Ελλήνων (1844), η Μεγάλη Ιδέα είχε αρχίσει να στοιχειώνει τις νεοελληνικές συνειδήσεις. Ο Κωνσταντινοπολίτης Ραγκαβής δεν μπορεί παρά να συμμεριστεί πρώιμα τον ανεδαφικό στόχο και να βάλει στο στόμα των κεντρικών ηρώων του, τώρα που οι καιροί το επιτάσσουν, τους δικούς του μεγαλοϊδεατικούς οραματισμούς. Ως εκ τούτου, ένα μεγάλο λάθος που θα μπορούσε να συντελεστεί κατά την ερμηνεία των ραγκαβικών δραμάτων, αποτελεί η προσπάθεια ερμηνείας τους ερήμην του ιστορικού περιβάλλοντος που τα γέννησε.

Είναι τέτοιος ο διάλογος των δραμάτων με τους ιστορικούς συντελεστές, με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, ώστε όσο προσεκτικότερα διαβάζουμε πίσω από τις γραμμές τους, τόσο περισσότερα μας αποκαλύπτουν από την εποχή και τις αγωνίες της, αλλά και από τις εμμονές και την ιδεολογία του δημιουργού τους. Όπως είναι γνωστό, η έμφαση στα έργα που ξυπνούν την ιστορική μνήμη, συνδέουν τον αρχαίο ελληνικό κόσμο με το νεοελληνικό παρόν και καλλιεργούν την επαναστατική συνείδηση μέσα στον αντιτυραννικό θεματικό τους άξονα. Η ιδεολογική στόχευση των μετεπαναστατικών έργων δεν απέχει πολύ από εκείνη των προεπαναστατικών. Η καινοτομία βρίσκεται στο γεγονός ότι το θέμα και οι χαρακτήρες των νεότερων δραμάτων αντλούνται τώρα από την πρόσφατη ιστορία της ελληνικής επανάστασης, της οποίας τα επεισόδια και τους επώνυμους ήρωες μεταφέρουν στα πρώτα μετεπαναστατικά κείμενα της νεοελληνικής δραματουργίας.

Η ανομοιογένεια του ελληνικού πληθυσμού, που οδηγούσε στο διαλεκτικό χάος του Βυζαντίου, έρχεται στο ραγκαβικό αυτό δράμα, με εξοστρακισμένη τη γλωσσική ετερότητα, να υποταχθεί κάτω από τον μεγάλο στόχο της ελληνικής ομοψυχίας: την απελευθέρωση των υπόδουλων ελληνικών πληθυσμών. Οι ζωντανές ακόμα φαναριώτικες οικογενειακές μνήμες

⁶² Η ιδέα της *Παραμονής* γεννιέται μόλις φτάνει στην Ελλάδα, στο Ναύπλιο στα 1830. βλ. Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ Α', σ.245.

εισχωρούν στη θεματική του έργου και συμφύρονται με τις επικαιρικές απαιτήσεις του νέου ξεσηκωμού, που στοχεύει να διευρύνει την, ούτως ή άλλως στενάχωρη, απελευθερωμένη Ελλάδα.

Πρωταρχική έγνοια του Ραγκαβή στην *Παραμονή* μοιάζει να είναι η καλλιέργεια του επαναστατικού φρονήματος, της αυτοθυσίας και αυταπάρνησης, της ομόνοιας και της συνεργασίας για τη λύτρωση της πατρίδας και την ανάσταση της αρχαίας δόξας. Ο συγγραφέας της *Παραμονής* κινείται δηλαδή σε πρώτο επίπεδο, στην ίδια γραμμή με τα υπόλοιπα πατριωτικά δράματα, δημιουργώντας ωστόσο ένα πολύ διαφορετικό έργο. Ο Ραγκαβής τοποθετεί μέσα στην προετοιμασία της ελληνικής επανάστασης όχι τους επώνυμους ήρωες (όπως έκαναν οι προπορευόμενοι δραματουργοί), αλλά πρόσωπα βαθιά διαποτισμένα από τα ιδανικά και τα συναισθήματα των χαρακτήρων του ευρωπαϊκού και κυρίως του γερμανικού Ρομαντισμού.

Χαρακτήρες που έχουν να διαχειριστούν εκτός από τα επίκαιρα πολιτειακά ζητήματα και τα συλλογικά τους χρέη, τις βίαιες συγκρούσεις στο εσωτερικό της ανθρώπινης ψυχής, όταν τα πατροπαράδοτα κοινωνικά θεμέλια έχουν υποστεί ανεπανόρθωτες ρωγμές. Τα ονόματά τους στο σύνολο τους δεν παραπέμπουν στους ήρωες της πρόσφατης επανάστασης, αλλά αντλούν από το δημοτικό τραγούδι, όπως έχει γίνει γνωστό από τη συλλογή του Φωριέλ.⁶³ Η σκιαγραφία των χαρακτήρων καθώς και τα κεντρικά δραματουργικά μοτίβα αποκαλύπτουν την επαφή του Ραγκαβή αλλά και το διακειμενικό διάλογο με τα έργα της ευρωπαϊκής δραματουργίας. Στην *Παραμονή* ο Ραγκαβής επεξεργάζεται τα ιδιαίτερα διδάγματα του γερμανικού Ρομαντισμού, παράλληλα όμως φροντίζει να πλέξει το δραματουργικό ιστό με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπηρετηθούν οι επικαιρικές, ιδεολογικές ανάγκες.

Η *Παραμονή* βρίθκει επικαιρικών σχολίων και αποτελεί έναν πραγματικό καθρέφτη των ιστορικοπολιτικών γεγονότων της εποχής. Ο ρεαλιστικός χρόνος της *Παραμονής* τοποθετείται στη σύλληψη και δολοφονία του Ρήγα (1798), δηλαδή πάνω από είκοσι χρόνια πριν από την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης. Ουσιαστικά όμως, ο συγγραφέας δεν ενδιαφέρεται να συζητήσει την υλοποιημένη πλέον, στα 1840, εθνεγερσία. Στο δράμα του Φαναριώτη λογίου αποτυπώνονται ανάγλυφα τα μείζονα ζητήματα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους κοντά στο 1840. Τις παραμονές της έκδοσης της *Παραμονής* (1840) έχει ξεσπάσει ο τουρκοαιγυπτιακός πόλεμος (1839), η αρχή μιας νέας φάσης του ανατολικού ζητήματος (1839-1841), γεγονός που έχει εξάψει τα μεγαλοϊδεατικά οράματα των Ελλήνων, ο επαναστατικός αναβρασμός που όπως φαίνεται κυριεύει τη συνείδηση και τροφοδοτεί την πένα του δραματουργού, οι πολιτειακές ζυμώσεις που θα οδηγήσουν στη συνταγματική επανάσταση του 1843 και το εκκλησιαστικό ζήτημα (το αυτοκέφαλο της ελλαδικής εκκλησίας και η στάση του Θ. Καΐρη).⁶⁴

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται το πρόσωπο του εξευρωπαϊσμένου νέου Έλληνα επαναστάτη – στην περίπτωση του δράματος, ο Φλώρος – που επιστρέφει στην πατρίδα του για να οργανώσει τη συνωμοσία εναντίον του κατακτητή, ήρωας πολλών αχρονολόγητων πεζών χειρογράφων του αρχείου, που πιθανόν ανήκουν στην ίδια συγγραφική εποχή, καθώς συζητούν επίσης το πολιτειακό ζήτημα και την αναγκαιότητα του Συντάγματος, ενώ ο ίδιος χαρακτήρας φέρει ορατά αυτοβιογραφικά ίχνη. Επιπλέον, στην *Παραμονή* αναδύονται οι

⁶³ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «Με των Μουσών τον έρωτα...», *Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και το νεοελληνικό θέατρο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σ.55.

⁶⁴ ό.π., σ. 56.

νωπές ακόμη μνήμες του νεαρού Φαναριώτη από την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης και οι διηγήσεις στο οικογενειακό του περιβάλλον για τα μαρτύρια των συγγενών του από τους Τούρκους. Ενδεικτικά είναι ακόμη κάποια αυτοβιογραφικά γεγονότα, εξαιρετικής σημασίας, τα οποία δεν συνδέει ο ίδιος ο δραματογράφος με την «ποίηση» του δράματος, αλλά δεν μπορούμε να τα παραβλέψουμε τόσο για τη χρονολόγηση του κειμένου όσο και για την ερμηνεία του θεματικού και ιδεολογικού του ερείσματος. Εξαιτίας της ερωτικής απογοήτευσης, ο απελπισμένος Γεώργιος Αυγερινός της *Παραμονής* σχεδιάζει ένα ταξίδι φυγής, με προορισμό- διόλου τυχαία βέβαια- την Πόλη.

Τα αυτοβιογραφικά ίχνη είναι και εδώ ολοφάνερα, καθώς η αναχώρηση του Ραγκαβή για την Κωνσταντινούπολη, ένα χρόνο πριν από την έκδοση του δράματος, επιβάλλεται για την οικογένεια, με στόχο ο ερωτευμένος Αλέξανδρος να απομακρυνθεί από τον απαγορευμένο έρωτα της αλλόδοξης Σκωτσέζας και συγγενούς εξ αγχιστείας, Καρολίνας.⁶⁵ Έτσι, οι συγκρούσεις του ίδιου του συγγραφέα με το πατριωτικό, θρησκευτικό και οικογενειακό χρέος, έκδηλα συνδέονται με τα διλήμματα που ταλανίζουν τους κεντρικούς χαρακτήρες του δράματος, το Φλώρο και τη Δάφνη. Ακόμη, ο ανιδιοτελής και αλτρουιστής Γεώργιος πλάθει μια, φανταστική υποτίθεται, μα τόσο γοητευτική περιγραφή του Βοσπόρου, η οποία παραπέμπει ευδιάκριτα στην αυτοβιογραφική αφήγηση του απομνημονευματογράφου, όταν, σχεδόν μισό αιώνα μετά τη δημοσίευση της *Παραμονής*, περιγράφει την επίσκεψη του 1839 στην Πόλη. Ως γνήσιος Φαναριώτης κουβαλούσε μέσα του τα κατάλοιπα της χαμένης βυζαντινής παράδοσης και της «ανατολικής» καταγωγής του. Στην πρώτη επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη (το 1839), μετά την Επανάσταση περιγράφει τα συναισθήματά του:

*«Αίσθημα δε θερμόν διήγειρεν εντός μου η μετά τοσαύτα έτη πρώτη πάλιν επίσκεψίς μου εις την πόλιν της γεννήσεως και των ονείρων μου, και ότε, αποβάς εις το ορμητήριον του Γαλατά, έβλεπον τα καταρρέοντα εκείνα και ρυπαρά ερείπια αντικαταστήσαντα την άλλοτε μεγαλοπρεπή πόλιν των Αυτοκρατόρων, μοι επήρχετο κατά νουν ότι, ότε ως παιδίον παρηκολούθουν τον εθνικόν αγώνα, άλλα ωνειροπόλουν περί της τύχης αυτής, φανταζόμενος ότι η Ελλάς διά των προόδων και της βυζαντινής παράδοσης».*⁶⁶

Ο δραματικός ήρωας με τους εξής στίχους εκφράζει τον πιο φλογερό πόθο του Ραγκαβή:

*«Την δόξαν θέλω να ιδώ του έθνους μου, συγχρόνως/ Κ' εις θρόνον πατριαρχικόν κ' εις θρόνον ηγεμόνος».*⁶⁷

Είναι φανερό πως γίνεται λόγος για συμπόρευση ελληνισμού και χριστιανισμού, αρκετά χρόνια πριν από την πρώτη διατύπωση του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους από τον Σ. Ζαμπέλιο, στις αρχές της δεκαετίας του 1850. Στην *Παραμονή* η «ορθοδοξία» είναι εκείνη που σώζει «του εθνισμού μας τον τελευταίον κρίκον» και παρουσιάζει μπροστά μας «ωχράς σκιάς των παλαιών λαμπρών αυτοκρατόρων»⁶⁸. Στους ίδιους στίχους θα αποτυπωθεί χωρίς ενδοιασμούς η συνέρευση, στη γενέτειρα πόλη, Ανατολής – Δύσης. Ο κεντρικός ήρωας της *Παραμονής* προχωρά με αυτόν τον τρόπο στη σύζευξη αρχαίας και βυζαντινής κληρονομιάς

⁶⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 64-65.

⁶⁶ ό.π., σ. 94.

⁶⁷ Α.Ρ.Ραγκαβής, *Η Παραμονή*, Διάφορα Ποιήματα, Αθήνα 1840, στιχ.45.

⁶⁸ ό.π., στιχ 46.

και είναι εκείνη ακριβώς η διασταύρωση που θα γεννήσει με τη σειρά της την ομοψυχία και ομοφωνία των Ελλήνων για την ανάσταση της κλασικής δόξας.

Παράλληλα, χαρακτηριστική είναι η ενεργός συμμετοχή του ίδιου του Ραγκαβή στην οργάνωση μυστικής εταιρείας για την απελευθέρωση του αλύτρωτου ελληνισμού στα 1839. Η επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη το 1839, δεδομένων των ιστορικών συγκυριών – τουρκοαιγυπτιακός πόλεμος- φαίνεται να τροφοδοτεί τον μεγαλοϊδεατικό ζήλο του Ραγκαβή και να τον σπρώχνει στη διαπίστωση ότι: « *ην καιρός να εξεγερθώσιν οι έτι δούλοι ομογενείς και να επιδιώξωσι την ανεξαρτησίαν των*». Έτσι, μετά την επιστροφή του στην Αθήνα σχεδίασε την ίδρυση μυστικής εταιρείας που θα υποστήριζε τον παραπάνω σκοπό, συνέταξε τον κανονισμό της οργάνωσής της μαζί με ένα επαναστατικό κείμενο ως προκήρυξη της ίδιας εταιρείας και σύνταγμα των «υπερορίων Ελλήνων». ⁶⁹ Τα επαναστατικά λόγια του Φλώρου , που αντιτάσσονται σθεναρά στη φωνή της λογικής του γέροντα- συντηρητικού Καλλιστάθη, είναι η δραματοποιημένη μορφή αυτής της φλογερής πατριωτικής προκήρυξης του Ραγκαβή προς τους αλύτρωτους Έλληνες. ⁷⁰ Αν και το επαναστατικό όραμα δεν ευοδώθηκε, έδωσε ωστόσο πλούσιο δραματουργικό υλικό στην *Παραμονή*.

Η *Παραμονή* αναφέρεται σε μια υποτιθέμενη, αποτυχημένη εξέγερση των Ελλήνων με εμπνευστή το Ρήγα. Όλα τα πρόσωπα επί σκηνής είναι Έλληνες. Ωστόσο η Ευρώπη είναι επίσης παρούσα. Την αντιπροσωπεύει η Γαλλία. Στη δεύτερη πράξη εμφανίζονται εκπρόσωποι από όλα τα μέρη της Ελλάδας συγκεντρωμένοι στη Λειβαδιά να διεκτραγωδούν τα πάθη τους και προετοιμάζονται ψυχικά για την εξέγερση. Ο πρωταγωνιστής του έργου, ο Φλώρος στο τέλος της συνδιάσκεψης παίρνει το λόγο και αναφέρει:

«Γενναίος ενθουσιασμός εις τας ψυχάς σας φλέγει/ αλλ' ο σεβασμός πατήρ ουχ ήττον ορθώς λέγει./ Δεν σας προτρέπω εις το πυρ ακρίτως να ριφθώμεν/ το παν να θυσιάσωμεν διά να δοξασθώμεν, και καταλήγει: Ο πατριώτης ός εντός αρχαϊκής καρδίας/ ελευθερίας εθνικής παλμόν πρωτοησθάνθη,/ και εις ελπίδων ευκλεών ακτίνας εθερμάνθη,/ ο Ρήγας μ' εξαπέστειλεν- Ο Ρήγας; -Ναι, ο Ρήγας. Μ' εμπιστοσύνην τον τιμά των Γαλατών ο γίγας./ Την γην με βλέμματ' αετού μετρών ο Ναπολέων [...] τριακοντάκις χίλιοι τω δίδονται Γαλάται,/ και μετ' αυτής ερχόμενος της ανδρικής ασπίδος,/ την σωτηρίαν δι' υμών ελπίζει της πατρίδος [...] ΤΙΝΕΣ: Ζήτω ο Ρήγας! ΑΛΛΟΙ: Ζήτωσαν οι Γάλλοι κι η Γαλλία! ΑΛΛΟΙ: Ζήτω η πίστις, η πατρίς και η ελευθερία»!⁷¹

Με την πρόοδο της συζήτησης συγκλίνουν οι γνώμες και φαίνεται πως η επανάσταση μπορεί να πετύχει μόνο με τη γαλλική παρέμβαση. Όμως τα πράγματα πήραν διαφορετική τροπή. Οι επαναστάτες προδόθηκαν από κάποιον Έλληνα προεστό και κατέφυγαν στον Παρνασσό. Εκεί ο Φλώρος τους ανακοίνωσε πως ο Ρήγας συνελήφθη και οι Γάλλοι δεν θα έρθουν. Οι επαναστάτες αναγνωρίζουν πως *η σιδηρά ευστάθεια δεν φθάνει των γενναίων/ να καταβάλει την ορμήν των πολεμίων πλέον* και συνειδητοποιούν πως είναι απαραίτητη η έξωθεν βοήθεια.

Η επαναστατική λύση που προτείνει η *Παραμονή* ηχεί ως απάντηση, τουλάχιστον στο πεδίο της δραματουργίας, στην ειρηνευτική στρατηγική του τότε υπουργού των Εξωτερικών Κ.

⁶⁹ Ευθύμιος Σουλογιάννης, «Μυστική Εταιρεία για την απελευθέρωση του αλύτρωτου Ελληνισμού (1839)», *Παρνασσός*, τ. 19, τχ. 3, 1977, σ. 407-420.

⁷⁰ Α.Ρ.Ραγκαβής, *Η Παραμονή*, ό.π., σιχ. 26-27.

⁷¹ ό.π., σιχ. 234.

Ζωγράφου.⁷² Τα συνωμοτικά σχέδια του Φλώρου προφανώς συντάσσονται με τις επαναστατικές θέσεις του παλαιότερου συναγωνιστή του Ραγκαβή, του Κωλέττη, και κατά συνέπεια με τη στάση που διαμορφώνει εκείνη την εποχή το γαλλικό κόμμα. Από τη γαλλική πρωτεύουσα, ο Κωλέττης καλλιεργεί διακριτικά τους πόθους και τις φιλοδοξίες στρατιωτικών ηγετών, οι οποίοι πίστευαν ότι έχει την υποστήριξη της Γαλλίας για την επανάσταση των υπόδουλων Ελλήνων, σε αυτή τη φάση του ανατολικού ζητήματος. Την ίδια γαλλική υποστήριξη κομίζει ο Φλώρος, ο αρχηγέτης της ελληνικής συνωμοσίας στην *Παραμονή*. Οι επικαιρικές συνδηλώσεις ερμηνεύουν τα παρακάτω λόγια του Φλώρου:

« Ασφαλεστέρας απ'αυτάς ζητούμεν εγγυήσεις,/Οπόταν αλληλόμαχοι ανατολή και δύσις/
Ελκύουν των τυράννων μας την προσοχήν κατ'άλλων,/ Οπότε περιμένομεν επικουρίων
Γάλλων,/ Ότε την γην ολόκληρον σπασμοί κινούν μεγάλοι;»⁷³

Στο ίδιο επικαιρικό κλίμα κινείται και το περιεχόμενο του ονείρου της Δάφνης όταν ξεψυχά στο τέλος του δράματος, το οποίο περιέχει τις πατριωτικές επιθυμίες, τις «προφητείες», που κυκλοφορούν ευρέως την εποχή της συγγραφής της *Παραμονής* μιλούν για συναρπαστικές μεταβολές στην τύχη της Ελλάδας το 1840.

Ακόμα ένα δευτερεύον αλλά σημαντικό για την εξέλιξη της πλοκής πρόσωπο, ο Κρητικός Περικλής Φυλλίτης, που τοποθετείται στη θέση του έμπιστου συνεργάτη του αρχηγού Φλώρου, έρχεται να προκαλέσει την εύνοια του αναγνώστη ή θεατή και να υποδηλώσει την ιδεολογική πρόθεση του συγγραφέα. Πρόκειται για ένα μικρό δείγμα της φιλοκρητικής στάσης του Ραγκαβή, την οποία εκδηλώνει σε αρκετές περιστάσεις στη ζωή του.⁷⁴ Η καταστολή της

⁷² Ο Κ. Ζωγράφος το 1839 με την ιδιότητα του υπουργού επί των Εξωτερικών ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη για να μεταφέρει την συγχαρητήρια επιστολή του Όθωνα προς τον νέο σουλτάνο Αβδούλ Μετζήτ. Ο Αβδούλ Μετζήτ τον δέχτηκε στις 7 Δεκεμβρίου στα ανάκτορα, όπου του απένειμε ανώτερο οθωμανικό παράσημο. Ο Ζωγράφος εργάστηκε για την σύναψη φιλικής συνθήκης, κάτι το οποίο επετεύχθη τελικώς στις 3 Μαΐου 1840. Υπήρξε η πρώτη ελληνοοθωμανική συνθήκη και η οποία ρύθμιζε οικονομικές και ιδιαίτερα εμπορικές εκκρεμότητες ετών μεταξύ των δύο χωρών. Μετά την επιστροφή του όμως στην Αθήνα, αντιμετώπισε σφοδρές αντιδράσεις, κυρίως από τους πολιτικούς του αντιπάλους, επειδή θεώρησαν ότι η συνθήκη ήταν επιζήμια για τα ελληνικά συμφέροντα. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ', σ. 70 κ.εξ.

⁷³ Α.Ρ.Ραγκαβής, *Η Παραμονή*, ό.π., σιχ. 50.

⁷⁴ Είναι χαρακτηριστικό το ποίημα που συνέταξε υπέρ του Κρητικού Αγώνα:

Birthplace of Godhood nursery of themes
In which the World's heroic Childhood saw
The sage's problem through the poet's dreams
And crowned with might the majesty of law!
The fabled monster, blend of man and brute
In thy green labyrinth his riot runs
Wringing from sufferance, agonized and mute,
The tribute of the daughters and the sons.
Thou sobbing captive in a sea of smiles,
Whose fairy sails on sunny errands ...,
Shall the blue waves that bless thy sister isles
Bind on thy brow the curse of Slavery?
Set thy pale ghost on Europe's royal way,
Thy bleeding members show, thy deathless crown;

κρητικής επανάστασης του 1841, άλλωστε, γράφει τον επίλογο αυτής της φάσης του ανατολικού ζητήματος. Εν κατακλείδι, η *Παραμονή* αναλαμβάνει, με ρομαντικό-εθνικιστικό ζήλο, ενεργό συμμετοχή στη διαμόρφωση της επαναστατικής ιδεολογίας, εμβολιάζοντας πάνω στα δραματουργικά μοτίβα (έρωτα και συνωμοσία) τις επικαιρικές επιταγές. Γράφεται για να ενισχύσει τις εγχώριες ζυμώσεις γύρω από τη λύση του ανατολικού ζητήματος, προτείνοντας επανάσταση των υπόδουλων Ελλήνων και σύμπραξη του ήδη ανεξάρτητου κράτους. Επιπλέον, εκτονώνει βέβαια την επαναστατική διάθεση του συγγραφέα της, ο οποίος έχει μόλις εισπράξει τη ματαίωση στο στάδιο της υλοποίησης.

Παράλληλα, η έγνοια του συγγραφέα για τα πολεμικά επικαιρικά γεγονότα, που προτάσσουν τη σύγκλιση των Ελλήνων για τη λύση του ανατολικού ζητήματος προς όφελος του μεγαλοϊδεατικού οράματος, δεν επισκιάζει τη φροντίδα για τα άλυτα εσωτερικά ζητήματα του ελληνικού κράτους: το πολιτειακό και το εκκλησιαστικό. Στους δύο μείζονες προβληματισμούς έρχεται να δώσει ιδεολογικές κατευθύνσεις, να «πλάσει συνειδήσεις», ο ραγκαβικός θεατρικός άμβωνας.⁷⁵

Η ευνομούμενη συνταγματική πολιτεία με αρχηγό το φωτισμένο βασιλέα-ποιμένα, διακρίνεται ανάμεσα σε άλλου είδους πολιτικά συστήματα, ως το ιδανικότερο πολίτευμα στα άρθρα του πατέρα του, Ιάκωβου. Τον απόηχο ομολογών ιδεών βρίσκουμε στην *Παραμονή*, χωρίς ωστόσο να παρουσιάζεται πουθενά η, ακανθώδης πλέον στα 1840, λέξη: το σύνταγμα. Ο αφοσιωμένος υποστηρικτής της μοναρχίας, διά της διπλωματικής οδού, φαίνεται να προσπαθεί στην *Παραμονή* να υποδείξει στον Όθωνα την αναγκαιότητα του συντάγματος, το οποίο θα προστατέψει και τον ίδιο το θρόνο. Ο δραματουργός, ωστόσο, δεν αναλαμβάνει το ρίσκο μιας ριζοσπαστικά διατυπωμένης εναντίωσης στις βασιλικές προθέσεις. Τους πατριώτες της *Παραμονής* απασχολεί το πολίτευμα της μέλλουσας να αναστηθεί πατρίδας, με τον ίδιο τρόπο που απασχολεί γύρω στα 1840.

That, while its song and speech thy gifts betray,
The world may see the giver trampled down.
The Pleiades should not weep their sister shorn,
As you, ye Christian stars should weep for her.
Bright your swift errand to the gates of morn,
And set the sun-god's fiery heart astir.
Let life and wealth intrepid currents flow,
To pay the ransom of her sacred soil;
Link warrior shields to ward the fatal blow,
Restore the fertile corn and generous oil.
For Lo! The steadfast banner of our faith
Beckons to conquest. Not Christ's burial shrine,
Our aid shall rescue, but the vivid breath,
Of hearts in which his doctrine dwells divine.
By that great legacy bequeathed in blood,
Whose fine conditions suffer not a break,
Brothers! Uphold our Christian brotherhood!
Of the just cause illustrious triumph makes.
Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892)
ΦΑΚ/Αρ/Αλ1/28/1865-1868/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος, ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

⁷⁵ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «Με των Μουσών τον έρωτα...», ό.π., σ. 68.

Ο επικαιρικός πολιτειακός αναβρασμός ζητά να εκτονωθεί διά της προσφιλους στο δραματουργό μέσης οδού και με έναν διαλεκτικό τρόπο. Η κάθε γωνιά της πατρίδας έχει στείλει την πολιτική της φωνή, διαμορφωμένη και προκαθορισμένη από τις ιστορικές παραμέτρους του παρελθόντος. Διόλου τυχαία εμφανίζεται ο Νεοκλής ο Αθηναίος υποστηρικτής της δημοκρατίας, ο Ευανθόπουλος ο Πελοποννήσιος της αριστοκρατίας, ο Χλώρος ο Ηπειρώτης προσηλωμένος στην εκκλησιαστική εξουσία, ο Χρονιάτης ο Βυζάντιος να υπερασπίζεται τη βασιλεία, ο Σπαρτιάτης Καλλικέας να υπενθυμίζει τα απαραίτητα προσόντα ενός μονάρχη αλλά και τους περιορισμούς που δεν θα του επιτρέψουν να μεταμορφωθεί σε τύραννο.

Τέλος, πολύ χαρακτηριστικά για το επικαιρικό ξανά χρώμα, βλέπουμε να αναλαμβάνει ο ίδιος ο αρχιμανδρίτης συνωμότης, ο Σωφρόνιος, να ξεκαθαρίσει τα όρια ανάμεσα στην κοσμική και την εκκλησιαστική εξουσία: «*Εἰς τὸν Θεόν τα τοῦ Θεοῦ, καὶ εἰς τὸν βασιλέα/ τα των βασιλέων [...]/ Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ τὸν μέγα στήνει θρόνον, / Ἐντὸς των συνειδήσεων καὶ των ψυχῶν μας μόνον*».⁷⁶

Η ιδεολογική θέση που προτείνει ο Ραγκαβής μέσα από το στόμα της Εκκλησίας φαίνεται να έχει λάβει σοβαρά υπόψη μερικές τουλάχιστον από τις θέσεις των διαφωτισμένων και δυτικοστραμμένων εντολοδόχων της οθωνικής κυβέρνησης. Το αυτοκέφαλο της ελλαδικής Εκκλησίας προκαλεί για χρόνια τριγμούς στο θρόνο της Ελλάδας, ο οποίος επιδιώκει να διαχωρίσει τις δικαιοδοσίες της από την κοσμική εξουσία. Ο Φαναριώτης συγγραφέας καλείται να ισορροπήσει πάνω σε μια λεπτή κλωστή, καθώς υποστηρίζει διαχρονικά το θεμέλιο της Ορθοδοξίας για τον ελληνικό πολιτισμό, χωρίς όμως να ενδίδει στις δογματικές προκαταλήψεις των εκπροσώπων της ανατολικής Εκκλησίας από τη μια και στις ασφυκτικές πιέσεις της πολιτείας για εξευρωπαϊσμό άνευ όρων, από την άλλη.

Ανακεφαλαιώνοντας, δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε στο διάλογο των συνωμοτών της τρίτης πράξης της *Παραμονής*⁷⁷ την αγωνία αλλά και την ιδεολογική πρόθεση του Ραγκαβή να δώσει απαντήσεις και κατευθύνσεις στα καίρια πολιτειακά και εκκλησιαστικά ζητήματα. Ο γιος του «φιλελληνικότατου εκείνου μονάρχη», όπως χαρακτηρίζει το Λουδοβίκο της Βαυαρίας στα *Απομνημονεύματα*⁷⁸, βρίσκεται περικυκλωμένος από το ανατολικό, το πολιτειακό και το εκκλησιαστικό ζήτημα. Η υποστήριξη του μονάρχη, ως απαραίτητου «ποιμένα», μαζί με την αφοσίωση σε μια ευνομούμενη πολιτεία, αποτελούν τις πολιτικές σταθερές του Ραγκαβή. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η *Παραμονή* υπηρετεί ανοιχτά τα συμφέροντα της βασιλείας, επιδιώκοντας ωστόσο να υποδεικνύει και τους απαραίτητους χαλινούς.

Η *Παραμονή* στάθηκε το ραγκαβικό έργο με τη μεγαλύτερη σκηνική σταδιοδρομία. Από πολύ νωρίς κλήθηκε να συμμετέχει στις ιδεολογικές ζυμώσεις για τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας, αποτελώντας το απαραίτητο συμπλήρωμα σε διάφορες φάσεις των εγχώριων επαναστατικών αναβρασμών. Ο ίδιος ο Ραγκαβής έχει επίγνωση της συμβολικής σημασίας της *Παραμονής*, την οποία κατονομάζει emphatically όταν οι ιστορικές συγκυρίες το επιτάσσουν. Από την πρώτη παράσταση της *Παραμονής*, που άφησε ιστορικά ίχνη μόλις έξι χρόνια από την έκδοσή της, προβάλλεται ο πατριωτικός στόχος. Το δράμα του Ραγκαβή παίρνει επίσης

⁷⁶ Α.Ρ.Ραγκαβής, *Η Παραμονή*, ό.π., στιχ. 102.

⁷⁷ 'ο.π., στιχ. 98-106.

⁷⁸ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Α', σ.318.

μέρος στις ζυμώσεις γύρω από την έξωση του Όθωνα. Πολύ κοντά στα γεγονότα, από τις αρχές του 1863, δίνονται επαναλαμβανόμενες παραστάσεις από φοιτητές, ενώ η *Παραμονή* είναι το έργο που θα υποδεχτεί το νέο βασιλέα των Ελλήνων. Το ίδιο έργο θα γίνει το ιδεολογικό λάβαρο των φοιτητών στην υποστήριξη του Κρητικού ζητήματος (1866-1867).⁷⁹ Ανάλογο σκοπό καλείται να υπηρετήσει το «εθνικό», όπως χαρακτηρίζεται πλέον, δράμα και σε επόμενες εθνικές αναταράξεις, όταν ο δημιουργός του εργάζεται για το εθνικό συμφέρον στη διπλωματική σκακιέρα της Ευρώπης.

⁷⁹ Οι αλλεπάλληλες προσπάθειες φοιτητών να δώσουν παραστάσεις της Παραμονής υπέρ των αγωνιζόμενων Κρητών, δεν ευδοκιμούν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Για την απαγόρευση της παράστασης από την αστυνομία, βλ. *Ελπίς* 30.8.1866. Στις αρχές του 1867 η παράσταση ανεβαίνει και θα εισπράξει τα εγκωμιαστικά σχόλια του Τύπου. βλ. Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «*Με των Μουσών τον έρωτα...*», ό.π., σ.77.

β) Οι Τριάκοντα

Οι *Τριάκοντα* εκδόθηκαν αυτοτελώς στην εκπνοή του 1866. Με τη φροντίδα του διπλωμάτη πλέον δημιουργού του, το δράμα τυχαίνει μιας εξαιρετικά μεγάλης διακίνησης για τα δεδομένα της εποχής, κατά την περίοδο 1867-1874, δηλαδή μέχρι να τεθεί σε κυκλοφορία ο δεύτερος τόμος των *Απάντων*, όπου βρίσκεται η δεύτερη και τελευταία, από τον ίδιο το Ραγκαβή, έκδοση των *Τριάκοντα*.⁸⁰ Πρόκειται για το πρώτο δράμα που ενσωματώνεται στους τόμους των *Απάντων* και ο συγγραφέας αιτιολογεί αυτή την προτεραιότητα λόγω του περιεχομένου των *Τριάκοντα*: η κλασική αρχαιότητα αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο «της βιογραφίας του Ελληνικού Έθνους». Στη δεκαετία του 1850 η συνομιλία του νεοελληνικού παρόντος με το αρχαιοελληνικό παρελθόν, με άμεσο ζητούμενο την επιβεβαίωση μιας όλο και πιο σκληρά αμφισβητούμενης από τον ευρωπαϊκό κόσμο συνέχειας, αποκτά σταδιακά τις αγκυλώσεις με τις οποίες μας έγινε γνωστός αυτός ο διάλογος μέχρι σήμερα. Τα αρχαιοθέμα ποιήματα και δράματα που ασπάζονται τις μετρικές θεωρίες της αναβίωσης, τις οποίες έχει διακηρύξει από το 1836 ο Ραγκαβής, κερδίζουν έδαφος με τις ηχηρές ευλογίες των εισηγητών των ποιητικών διαγωνισμών.

Οι *Τριάκοντα* δημοσιεύονται στα 1866 στην *Πανδώρα*.⁸¹ Πίσω από τη συγγραφή του δράματος υπάρχει η εμπειρία του αντιοθωνικού αγώνα αλλά ο Ραγκαβής έχει ευρύτερες βλέψεις. Θέλει να διερευνήσει τη στάση που πρέπει να κρατάει ο πολιτικός ηγέτης στις δύσκολες στιγμές του εθνικού βίου. Καθώς εισάγει μάλιστα ένα σωρό πρόσωπα που είναι επαρκώς προσδιορισμένα από τις εξωκειμενικές παραστάσεις του αναγνώστη, μπορεί να στηρίξει την άποψή του με μια πολυφωνία μαρτύρων.

Ο Θηραμένης παρουσιάζεται ως ο πιο πολύπλοκος χαρακτήρας του έργου. Ο Θηραμένης παρουσιάζεται να συμμετέχει στους Τριάκοντα επειδή αντιμάχεται την οχλοκρατία και τους δημαγωγούς αλλά παραμένει εχέφρων, πιστός στην πατρίδα του την Αθήνα και κυρίως προστατεύει και σώζει τους ελευθερόφρονες πολίτες όποτε κινδυνεύουν από τον Κριτία, τον πραγματικό τύραννο. Όταν τα λόγια δεν αρκούν αποτολμά υπόγειες δραστηριότητες, σωτήριες που θα τον φέρουν σε άμεση αντίθεση, για να τον οδηγήσουν τελικά στο μαρτύριο, που σαν άλλος Σωκράτης, θα το αποδεχτεί καρτερικά. Τη στιγμή της σύγκρουσής του με τον Κριτία, ο Θηραμένης ομολογεί: *Ναι Κριτία, πολεμώ / τους την δημοκρατίαν μη νομίζοντας / αρτίαν, πριν Πενέσται, δούλοι, άποροι / και οι δραχμής ανάγκης ανάγκης έχοντες, δραχμής / την ψήφον τους πωλούντες, ψήφον λάβωσιν.*⁸²

Όλα αυτά γράφονται την ώρα που η εθνοσυνέλευση ψηφίζει την καθολική ψηφοφορία. Ο Ραγκαβής στοχάζεται ο ίδιος και προσφέρει ύλη στοχασμού στον αναγνώστη για τη φύση, τα καθήκοντα και τις δυνατότητες της εξουσίας σε ανελεύθερες εποχές.⁸³ Έμμεσα μέσω της αρχαιότητας ζητάει από τους αναγνώστες να ευθυγραμμιστούν με τον Θρασύλλο, με τον οποίο έχουν ταυτιστεί ψυχολογικά καθώς και να ευθυγραμμιστούν με τον Σωκράτη, τον Αριστοφάνη, τον Πλάτωνα που όλοι τιμούν τον Θηραμένη, συνιστούν μετριοπάθεια αλλά στην κρίσιμη στιγμή τάσσονται με την πλευρά της δημοκρατίας.

⁸⁰ Τριάκοντα, δράμα εις πέντε μέρη, Άπαντα τα φιλολογικά, τ. Β', *Διηγηματική και Δραματική ποίησης*, Αθήνα 1874, σ. 245-485.

⁸¹ *Πανδώρα*, τ. ΙΖ', τχ.389, 1.6.1866.

⁸² *Τριάκοντα*, δράμα εις πέντε μέρη, ό.π., σ. 250.

⁸³ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «*Με των Μουσών τον έρωτα...*», ό.π., σ. 83.

Οι *Τριάκοντα* βρίσκονται στο μεταίχμιο μιάς μακρόχρονης πορείας του καθηγητή που τελειώνει, και μιάς άλλης εξίσου μακρόχρονης του διπλωμάτη που μόλις αρχίζει. Το δράμα μετέχει με ισχυρά και ίσως ισοδύναμα ποσοστά τόσο στην αρχαιογνωσία και αρχαιολατρία της πρώτης, όσο και στην πολιτική-ιδεολογική προώθηση της δεύτερης. Η ιστορική περίοδος των Τριάκοντα τυράννων των Αθηνών έλκει την προσοχή του Ραγκαβή, πολλά χρόνια πριν το ίδιο ιστορικό υλικό δώσει στο συγγραφέα το θεματικό έρεισμα του δράματος. Το πρόσωπο ειδικά του Θηραμένη, η περιπλεγμένη αλλά δίκαιη πολιτική στάση του και ο ανάλογος με του Σωκράτη θάνατος φαίνεται να ασκούν από νωρίς ιδιαίτερη γοητεία σε ένα λόγιο που έχει συνδέσει τις δραστηριότητές του, από τα πρώτα του δημόσια βήματα, με την πολιτική εξουσία. Έτσι ερμηνεύεται το γεγονός ότι αυτό το μέλος της τυραννίας των *Τριάκοντα* ανασύρεται από ένα πραγματικό πλήθος ιστορικών αναγνώσεων του συγγραφέα, για να κατακτήσει τον πρωταγωνιστικό ρόλο του δράματος. Κύρια πηγή για τα πρόσωπα και τα ιστορικά γεγονότα του δράματος είναι τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντα.⁸⁴ Ο δραματουργός παραπέμπει επίσης στο Λυσία και στον Πausανία για τις τοπογραφικές αναφορές στην Αρχαία Αθήνα. Γίνεται λόγος για τον Φαίδρο και την *Απολογία* του Σωκράτη του Πλάτωνα, ενώ ο Ραγκαβής σημειώνει ότι δανείζεται επιμέρους στοιχεία από τον Διογένη Λαέρτιο, τον Αιλιανό, τον Πλούταρχο και άλλους. Πάνω στην ιστορική αλήθεια θα ασκήσει την προσωπική ιδεολογική και δραματουργική πρόθεση και θα μπολιάσει τα ιστορικά γεγονότα με τις επιδράσεις που έχει ο ίδιος δεχτεί από την ευρωπαϊκή δραματουργία. Οι *Τριάκοντα* παρουσιάζουν ολοφάνερες ομοιότητες με την ιστορική καταγραφή των γεγονότων, κυρίως από τον Ξενοφώντα, αλλά καθρεπτίζουν εξαιρετικά σημαίνουσες επιλεκτικές επεμβάσεις από τη ραγκαβική πένα.⁸⁵

Ο ρεαλιστικός χρόνος του δράματος βρίσκεται ανάμεσα στα 404-403 π.Χ., όταν μετά τη λήξη του Πελοποννησιακού Πολέμου αναλαμβάνουν την εξουσία στην Αθήνα οι ολιγαρχικοί δάχτυλοι των Σπαρτιατών, για να την παραδώσουν μέσα σε οκτώ μήνες, μετά την επανάσταση του Θρασύβουλου από τη Φυλή, όπου είχαν μεταφερθεί οι επαναστατημένοι Αθηναίοι. Οι κύριοι άξονες πλοκής του δράματος, σε ό,τι αφορά τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα, δεν παρουσιάζουν σοβαρές αποκλίσεις από την ιστορική αφήγηση. Τα πορτραίτα των δύο πρωταγωνιστών, του Κριτία και του Θηραμένη, ευθυγραμμίζονται με τις αδρές γραμμές της σκιαγραφίας τους από τον Ξενοφώντα: ακραίος και αδίστακτος ολιγαρχικός ο πρώτος, μετριοπαθής ολιγαρχικός, υποστηρικτής της μέσης οδού, ο δεύτερος.

Οι κλασικιστικές ροπές που έχουν εκδηλωθεί στον πνευματικό και πολιτισμικό ορίζοντα της νεοελληνικής κοινωνίας και αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα στο έργο του Ραγκαβή από το 1848 και στο εξής, δεν αρκούν για μία ικανοποιητική ερμηνεία των γεγονότων. Σκόπιμη κρίνεται η ιχνηλάτιση των σύγχρονων πολιτικών συντεταγμένων του ελληνικού κράτους αλλά και των προσωπικών πολιτικών περιπετειών του ίδιου του Ραγκαβή δεδομένου ότι υπάρχουν σημαντικά επικαιρικά και αυτοβιογραφικά ίχνη στο ιδεολογικό έρεισμα του δράματος.

Με τους *Τριάκοντα*, ο δραματουργός, κάτω από την επίδραση μιας σειράς ιστορικών και προσωπικών συντελεστών, έρχεται να προσδεθεί στο άρμα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το θέμα του και τις μετρικές του επιλογές. Στη δεκαετία του 1850 η συνομιλία του νεοελληνικού παρόντος με το αρχαιοελληνικό παρελθόν, με άμεσο ζητούμενο την επιβεβαίωση μιας όλο και πιο σκληρά αμφισβητούμενης από τον

⁸⁴ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, ό.π., σ. 85.

⁸⁵ ό.π., σ. 84.

ευρωπαϊκό κόσμο συνέχειας, αποκτά σταδιακά τις αγκυλώσεις με τις οποίες μας έγινε γνωστός αυτός ο διάλογος μέχρι σήμερα. Τα αρχαιόθεμα ποιήματα και δράματα που ασπάζονται τις μετρικές θεωρίες της αναβίωσης, τις οποίες έχει διακηρύξει από το 1836 ο Ραγκαβής, κερδίζουν έδαφος με τις ηχηρές ευλογίες των εισηγητών των ποιητικών διαγωνισμών. Το αρχαιόθεμο της πλοκής των *Τριάκοντα*, ο αναστημένος ιαμβικός τρίμετρος και ο πολιτικός ιδεολογικός καμβάς συνιστούν ένα εξαιρετικά σημαντικό τρίπτυχο, τόσο για τις συγχρονικές νεοελληνικές εμμονές, όσο και για τον ίδιο το συγγραφέα.⁸⁶

Επικαιρικές και αυτοβιογραφικές συνδηλώσεις

Τα ταραγμένα χρόνια από τα Σκιαδικά ⁸⁷ (1859) και εξής, η δύσκολη περίοδος μετά την πτώση του Όθωνα (Οκτώβρης 1862) και μέχρι την ψήφιση του νέου συντάγματος (Νοέμβρης 1864) είναι γεγονότα που επιφυλάσσουν σοβαρές πολιτικές περιπέτειες στον πρώην υπουργό των Εξωτερικών (1856-1859). Με την έκδοση της *Ευνομίας* (1862-1865), ο Ραγκαβής διεκδικεί να συμβάλει στην αποκατάσταση της πολιτικής «ευταξίας», ενώ παραγκωνίζεται, παρά την εκλογική του επιτυχία στην ψηφοφορία, ως υποψήφιος πληρεξούσιος για την εθνοσυνέλευση του 1863. Τα επίκαιρα ιστορικά γεγονότα, μαζί με τις προσωπικές απογοητεύσεις από το εγχώριο πολιτικό σκηνικό, έχουν αφήσει την ανεξίτηλη σφραγίδα τους πάνω στο σημαντικότερο έργο της δραματουργίας του Ραγκαβή.

Όπως είναι γνωστό, τα Σκιαδικά σήμαναν την αρχή μιας περιόδου πολιτικών ταραχών που οδήγησαν στην πτώση του Όθωνα (1862) και πριν τον ερχομό του Γεωργίου Α΄ μεσολάβησαν τα «Ιουλιανά», η κορύφωση της άναρχης και εμφυλιοπολεμικής κατάστασης το καλοκαίρι του 1863. Το διάστημα ανάμεσα στη στέψη του Γεωργίου Α΄ (1863) και μέχρι την ψήφιση του νέου συντάγματος (1864) δεν βελτίωσε θεαματικά τα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας.⁸⁸ Αλλά και η διετία 1865-1866 είναι ιδιαίτερα ασταθής, αφού η μια κυβέρνηση διαδέχεται την άλλη και στοιχειώδεις ισορροπίες προσπαθούν να διαμορφωθούν ανάμεσα σε ετερόκλητους πολιτικούς αρχηγούς, οι οποίοι έχουν να διαχειριστούν τη βαριά σκιά της οθωνικής νοοτροπίας.⁸⁹ Οι ταραχές στους φοιτητικούς κύκλους, που εμφανίζουν τους φοιτητές να επιδιώκουν ανοιχτά να πάρουν μέρος στο πολιτικό παιχνίδι,⁹⁰ επιτείνουν την αταξία, και το ξέσπασμα της Κρητικής επανάστασης (1866) έρχεται να συμπληρώσει το μωσαϊκό μιας ακόμα θυελλώδους ιστορικής συγκυρίας.

Επομένως, τα χρόνια που κυοφορούνται οι *Τριάκοντα*, η περιρρέουσα ατμόσφαιρα χαρακτηρίζεται από πολιτική αστάθεια, αναρχία, ανομία και κοινωνικό αναβρασμό, φαινόμενα με σοβαρές επιπτώσεις στην αφοσιωμένη στην ευνομία, τη μετριοπάθεια και την τάξη πολιτική συνείδηση του Ραγκαβή. Την ίδια περίοδο, ο δραματουργός φαίνεται να βρίσκεται παραμερισμένος, αλλά διόλου αμέτοχος, από την καρδιά των πολιτικών πραγμάτων της Ελλάδας, μια κεντρική αρτηρία της οποίας αποτελούσε ο ίδιος λίγα χρόνια πριν. Ο

⁸⁶ ό. π., σ. 101.

⁸⁷ Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Γ΄, σ.6.

⁸⁸ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τ.ΙΓ΄, σ. 233.

⁸⁹ ό.π., σ. 240.

⁹⁰ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Εστία, Αθήνα 1985, σ. 160-176 και 192-201.

υπουργός Εξωτερικών στις κυβερνήσεις Βούλγαρη και Μιαούλη (1856-1859), δηλωμένος υποστηρικτής της μοναρχίας αλλά και του ίδιου του Βαυαρού βασιλιά, οδηγείται σε παραίτηση. Ακριβώς την ίδια χρονιά συλλαμβάνει την ιδέα των *Τριάκοντα*.

Λίγους μήνες πριν από την πτώση του Όθωνα, τον Αύγουστο του 1862, ο Ραγκαβής όπως έχει ήδη επισημανθεί, εκδίδει την εφημερίδα με τον διόλου τυχαίο τίτλο, *Ευνομία*. Στόχος του εντύπου ήταν «κατ' αρχάς να συντελέση εις την παρακώλυσιν της συμφοράς εκ της επαναστάσεως [...] και τέλος εις την εντελή αυτής απόσβεσιν».⁹¹ Η εφημερίδα μάς παρέχει γενναίες δόσεις από την πολιτική στάση του εκδότη, ο οποίος επεξεργάζεται, τον ίδιο καιρό, το ιδεολογικό υπόστρωμα των *Τριάκοντα*.⁹²

Οι θέσεις πολλών άρθρων της *Ευνομίας*, του πικραμένου και περιθωριοποιημένου πολιτικά, αλλά πάντα υποστηρικτή της χαλιναγωγούμενης ευνομούμενης πολιτείας, Ραγκαβή, μπαίνουν στο στόμα του βολικού, αφού παρουσιάζεται με παράλληλα πολιτικά βιώματα, Θηραμένη ή σκαρφαλώνουν μέχρι το φιλοσοφικό στοχασμό του Σωκράτη της ραγκαβικής εκδοχής. Τα εμφυλιοπολεμικά γεγονότα που ακολούθησαν την πτώση του Όθωνα και οι ζυμώσεις για το πολίτευμα αλλά και την πολιτική μερίδα που θα επικρατήσει, απασχολούν έντονα την *Ευνομία*, η οποία επιθυμεί να χαράξει μια μετριοπαθή πολιτική γραμμή, που θα οδηγήσει στην τάξη και την ομαλότητα. Την ίδια προσδοκία υπηρετούν οι *Τριάκοντα*, των οποίων το θέμα παρουσιάζει εξαιρετικές αναλογίες με την κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Αθήνας κοντά στα μέσα της δεκαετίας του 1860, για τη ματιά του ώριμου λογίου. Την ιδεολογική γραμμή της *Ευνομίας* ακολουθεί κατά γράμμα ο δηλητηριασμένος από τον πρώην συνεργάτη του Θηραμένης, ο εξιδανικευμένος ολιγαρχικός-δημοκράτης των *Τριάκοντα*, που θυσιάζεται για το καλό της πόλης και της ευνομίας της, το *alter ego* του επίσης δηλητηριασμένου πολιτικά Ραγκαβή.

Η συσσωρευμένη πικρία αλλά και η αγωνία για την πολιτική τύχη της Ελλάδας, του ακούραστου περί τα κοινά εργάτη Ραγκαβή, παγιδευμένου στις ιδεολογικές προθέσεις μιας ολόκληρης εποχής, ξεχειλίζει στην αδικία της ψηφοφορίας του 1863 όπου ο Ραγκαβής αν και κέρδισε την πλειοψηφία (238 ψήφους επί 245 του συνόλου) ως υποψήφιος πληρεξούσιος των ομογενών της Ανδριανούπολης, Φιλιππούπολης και Πύργου, για την Εθνοσυνέλευση, παραγκωνίστηκε από άλλον υποψήφιο που συγκέντρωσε μόλις 118 ψήφους.⁹³ Το ποτήρι με το πολιτικό κώνειο που απευθύνεται στον Ραγκαβή φαίνεται απελπιστικά γεμάτο, πολύ κοντά στην ολοκλήρωση του δράματος, έτσι ώστε να μην μπορούμε να αποφύγουμε τον παραλληλισμό του συγγραφέα με το εξιδανικευμένο θύμα των *Τριάκοντα*, τον Θηραμένη.

Ένα τελευταίο πεδίο όπου τα επικαιρικά και αυτοβιογραφικά ίχνη συμφύρονται για να δημιουργήσουν μερικούς από τους στίχους των *Τριάκοντα* είναι τα ζητήματα γύρω από την παιδεία. Οι φοιτητικές ταραχές με πολιτικές προεκτάσεις, στα χρόνια 1859-1866, ενδιαφέρουν τον καθηγητή της Αρχαιολογίας και πρύτανη του Πανεπιστημίου το 1866.⁹⁴ Δεν μπορεί να

⁹¹ Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τόμ. Γ', σ. 168..

⁹² Στο πρώτο φύλλο της *Ευνομίας*, 11.8.1862, το οποίο υπογράφει ο εκδότης Ραγκαβής, σημειώνει μεταξύ άλλων: «Η κορύφωση της αταξίας δεν επιφέρει τάξιν αλλά φέρει χάος τυφλόν, εγκυμονούν μυρίας και αδήλους καταστροφάς». Ο κώδων της «ευταξίας» και του πολιτικού χαλινού, λίγο πριν την πτώση του Όθωνα, ηχεί με τον ίδιο τρόπο κατά την αναμενόμενη, μετά τη συνωμοσία, πτώση των Τριάκοντα τυράννων του δράματος.

⁹³ βλ. *Ευνομία*, 15.11.1863.

⁹⁴ Αλέξης. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σ. 160-176.

θεωρηθεί τυχαίο ότι, στον πρυτανικό του λόγο, επιλέγει να μιλήσει «Περί παιδείας το πάλαι και νυν» και να αδράξει την ευκαιρία για να νουθετήσει όχι μόνο τους φοιτητές, οι οποίοι πρέπει να απέχουν από τα πολιτικά ζητήματα της χώρας, αλλά και τους Έλληνες πολίτες. Η ίδια προσήλωση στους νόμους είναι η μόνιμη επωδός τόσο του Θηραμένη όσο και του Σωκράτη των *Τριάκοντα*. Ο πρώην τύραννος άλλωστε δεν θα παραλείψει να σημειώσει ότι χρέος της εξουσίας είναι να «δαμάσει των νέων την οξύτητα», αναγνωρίζοντας όμως ότι η «πόλις είν' αυτοί»⁹⁵, στόχος προς τον οποίο επιθυμεί να συμπράξει και ο πρυτανικός λόγος του Ραγκαβή. Είναι έκδηλη η διάσταση ανάμεσα στις πολιτικές και ιδεολογικές θέσεις του αδόξαστου τυράννου Κριτία και του συγκρατημένου δημοκρατικού τυράννου Θηραμένη, μια διάσταση που υπερτονίζει το ραγκαβικό δράμα ευθυγραμμιζόμενο με την αφήγηση του Ξενοφώντα. Το πολιτικό πρόσωπο του Κριτία καταδικάζεται απερίφραστα στους *Τριάκοντα*, ενώ το εύγλωττο παράδειγμα-υπόδειγμα αποτελεί η στάση του Θηραμένη.⁹⁶

Αν στην *Παραμονή* το μείζον θέμα της συζήτησης των συνωμοτών είναι το είδος του πολιτεύματος που χρειάζεται να εγκαθιδρυθεί στη μέλλουσα να αναστηθεί πατρίδα, ένα ζήτημα που απασχολεί με τον ίδιο πάνω κάτω τρόπο τη νεοελληνική κοινωνία κοντά στο 1840, στους *Τριάκοντα* το πολιτειακό πρόβλημα περιορίζεται στον καθορισμό της μορφής της δημοκρατίας. Εδώ δεν αναζητείται το είδος του πολιτεύματος –το έχει ορίσει άλλωστε το σύνταγμα του 1864, που θέσπισε τη λαϊκή κυριαρχία και αναγνώρισε ως πολίτευμα της Ελλάδας τη βασιλευσμένη δημοκρατία έναντι της συνταγματικής μοναρχίας του Όθωνα.⁹⁷ Εκείνο που χρειάζεται να αποσαφηνιστεί λοιπόν από την πένα ενός πολιτικού-δραματουργού είναι το περιεχόμενο αυτής της λαϊκής κυριαρχίας.⁹⁸ Ο Λύκων, παρουσιάζεται από τον κατάλογο των προσώπων ως δημαγωγός και χρησιμεύει στο συγγραφέα για να πλάσει το απόλυτο παράδειγμα προς αποφυγήν. Η αχαλίνωτη δημοκρατική στάση του Λύκωνος όχι μόνο δεν απειλεί την τυραννία και τον Κριτία αλλά μπορεί να αποδειχτεί και σύμμαχος πολύτιμος του τυράννου:

*Αυτού η βία και η άκρατος οργή/ τους δημοκράτας βλάπτ' υπέρ τα ξίφη μας. Εργάτης αφροσύνης και διχονοιών,/ μας χρησιμεύει.*⁹⁹

Η δημοκρατία και η κοινωνική ομαλότητα στο ραγκαβικό δράμα απειλείται εξίσου από έναν τύραννο και από έναν «θηριώδη δημοκράτη».¹⁰⁰ Δεν πρόκειται όμως για ιδέες που εκφράζουν μόνο οι χαρακτήρες των *Τριάκοντα*. Ο Ραγκαβής, στην προσπάθεια να νουθετήσει τους

⁹⁵ *Τριάκοντα*, δράμα εις πέντε μέρη, ό.π., σ. 320.

⁹⁶ ό.π., σ. 320-328, 343, 366.

⁹⁷ *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, ό.π., σ. 236. Στην *Ευνομία*, 24-1-1864, πριν από την ψήφιση του νέου συντάγματος, φιλοξενείται άρθρο του Νέγρη όπου καταδικάζεται απερίφραστα η καθολική ψηφοφορία, αφού η κοινωνία πρέπει να κυβερνάται από του «εκλεκτούς και έχοντες». Ο Ραγκαβής βρίσκει άξιες προσοχής τις απόψεις του Νέγρη, υπενθυμίζοντας ότι ακόμα και στην αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία η εκλογή ήταν περιορισμένη μόνο στους πολίτες που είχαν τουλάχιστον 200 μέδιμνα ετήσιο εισόδημα. Το σύνταγμα του 1864, όπως είναι γνωστό, έδωσε τελικά δικαίωμα ψήφου στους άνδρες άνω των 21 ετών, που είχαν κάποιο εισόδημα και μια θέση στην κοινωνία. Ο Ραγκαβής έχει υποστηρίξει και στο παρελθόν την αναγκαιότητα του ηγετικού ρόλου των αρίστων για την ευημερία της πατρίδας. βλ. *Ευνομία*, 18-8-1862.

⁹⁸ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «*Με των Μουσών τον έρωτα...*», ό.π., σ. 93.

⁹⁹ *Τριάκοντα*, δράμα εις πέντε μέρη, ό.π., σ. 394.

¹⁰⁰ ό.π., σ. 393.

συγχρόνους του, έχει δηλώσει λίγες μέρες πριν από την πτώση του Όθωνα ότι τέτοιοι δημαγωγοί οδήγησαν την κλασική Αθήνα στον όλεθρο:

Ω, οι βέλτιστοι Αθηναίοι! Όταν αφρόνως παρεδίδοντο εις δημαγωγούς και εις συκοφάντας [...], και εξωστράκιζον και εθανάτουν τους πρώτους αυτών προμάχους ως αριστοκράτας και ως ολιγαρχίας κατασκευάζοντας, αν τοις έλεγε τις ότι ένεκα τούτων των αενάων κλονισμών και στάσεων ήθελον ποτέ επί τοσούτον απολέσει παν ίχνος ελευθερίας.¹⁰¹

Όταν ο Λύκων ορκίζεται συνωμότης, ορκίζεται ταυτόχρονα «άσβεστον μίσος, άσπονδον εκδίκησιν».¹⁰² Είναι ό,τι ακριβώς φοβάται ο πρώην οθωνικός υπουργός, μετά την πτώση του Βαυαρού μονάρχη, όχι μόνο προσωπικά για τον ίδιο, αλλά για το σύνολο της διχασμένης ελληνικής κοινωνίας. Η μετριοπάθεια που υπαγορεύει το «δαιμόνιον» του Σωκράτη αποτελεί προδοτική στάση για την επαναστατική συνείδηση του Λύκωνος, ο οποίος αναλαμβάνει να ξεσηκώσει το λαό για ριζοσπαστικές αλλαγές ¹⁰³, αλλά καταδικάζεται από το συγγραφέα. Ο Σωκράτης και ο Θηραμένης αναλαμβάνουν την ευθύνη της πολιτικής γραμμής του δράματος, που δεν είναι άλλη από την προσφιλή στον Ραγκαβή, για ολόκληρη τη ζωή του, μέση οδό.

Ο συγγραφέας κρατά ίση απόσταση από τους τυράννους, που υποτάσσουν τα πάντα τη θέλησή τους με αδίστακτη βία, αλλά και από τους άναρχους δημοκράτες που επίσης οδηγούν την κοινωνία στον όλεθρο.¹⁰⁴ Η διευθέτηση των πολιτικών πραγμάτων της αρχαίας Αθήνας αντικατοπτρίζει τον ανατρεπτικό κίνδυνο που «απεσβέσθη» με την επικράτηση των ιδεών της «συντηρήσεως», της «τάξεως» και της «σταθερότητας» του συστήματος της κοινοβουλευτικής μοναρχίας του Γεωργίου Α΄. Το πολιτικό της ανάλογο το βρίσκει στη δραματοποιημένη μορφή του Θηραμένη, πρόσωπο-υπόδειγμα του Ραγκαβή, που αναλαμβάνει να τακτοποιήσει τις πολιτικές εκκρεμότητες της αρχαίας Αθήνας για χάρη του νεοελληνικού παρόντος του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Εύλογα, λοιπόν το δράμα αποτελεί το καμάρι του δημιουργού, ο οποίος επιδεικνύει ιδιαίτερο ζήλο για την προώθηση του έργου του, που διακηρύττει, με δραματουργικό μανδύα, το ραγκαβικό πολιτικό πιστεύω.

¹⁰¹ *Ευνομία*, 1-9-1862, από την επιφυλλίδα με αφορμή τις ανασκαφές του θεάτρου του Διονύσου.

¹⁰² *Τριάκοντα*, δράμα εις πέντε μέρη, ό.π., σ. 351.

¹⁰³ ό.π., σ. 439.

¹⁰⁴ ό.π., σ. 404-406.

γ) Ο Δούκας

Ο *Δούκας* αποτελεί το μοναδικό ραγκαβικό δράμα που ο ίδιος ο Ραγκαβής το χαρακτηρίζει «τραγωδία» και είναι μέσα στις προθέσεις του συγγραφέα να τηρήσει, μερικές τουλάχιστον, από τις συμβάσεις του είδους.¹⁰⁵ Η δράση της τραγωδίας μοιράζεται σε πέντε μέρη και τοποθετείται σε διάφορα σημεία της Κωνσταντινούπολης. Όπως είναι γνωστό, η βυζαντινή ιστορία έχει δώσει το θεματικό καμβά σε δύο τραγωδίες του Ι. Ζαμπέλιου γραμμένες πριν από την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα και δεκαετίες ολόκληρες πριν από τη θεωρητική υποστήριξη, στις αρχές της δεκαετίας του 1850, του βυζαντινού κρίκου στην ιστορία της Ελλάδας, από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο, τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και τον Σκαρλάτο Βυζάντιο. Τις νέες ιδεολογικές επιταγές της ίδιας δεκαετίας θα συλλάβει ανάμεσα στους πρώτους ο Ραγκαβής και θα συνδράμει στο άνοιγμα του δρόμου για τη λογοτεχνική αξιοποίηση των επεισοδίων της βυζαντινής ιστορίας. Ο Ραγκαβής υποστηρίζει ότι αρχίζει να σχεδιάζει τον *Δούκα* όταν βρίσκεται στην πρυτανική θέση του Πανεπιστημίου Αθηνών, το 1866.¹⁰⁶ Η τραγωδία όμως φαίνεται να παίρνει την πρώτη της μορφή αρκετά χρόνια αργότερα, όταν βρίσκεται πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη (1869-1871) και περατώνεται στο Παρίσι το 1871, όπου γράφονται οι δύο τελευταίες πράξεις.¹⁰⁷

Αν παραδεχτούμε ως γεγονός τη σύνθεση των τριών πρώτων πράξεων ενός κατ' εξοχήν βυζαντινού δράματος κατά την περίοδο που ο Φαναριώτης συγγραφέας βρίσκεται στην καρδιά του αλλοτινού βυζαντινού κόσμου, με τις προσωπικές μνήμες να συνδυάζονται με την επικαιρική εθνική ιδεολογία, την κρίση αλλά και τη μεταστροφή των μεγαλοϊδεατικών οραμάτων μετά την αποτυχία της Κρητικής επανάστασης (1866-1869), μας παρέχεται ένα εξαιρετικό ερμηνευτικό κλειδί. Ο Έλληνας διπλωμάτης βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη για να εξομαλύνει τις διαταραγμένες σχέσεις της ελληνικής ιθαγένειας και της ελληνικής πολιτείας με την οθωμανική αρχή, για να προωθήσει το εθνικό ζήτημα, που περνά για άλλη μια φορά δύσκολες ώρες, για να γίνει ενεργό μέλος και φορέας της νέας ιδεολογικής κατεύθυνσης: της ειρηνικής, οικονομικής, πολιτιστικής, και πνευματικής, αυτή τη φορά, διάβρωσης της Ανατολής. Στην ίδια εθνική αποστολή φαίνεται να υποτάσσεται η σύλληψη και συγγραφή του *Δούκα*.¹⁰⁸

Από την άλλη μεριά, η ολοκλήρωση του *Δούκα* σε ένα δυτικό κέντρο, στο Παρίσι, αμέσως μετά την τρίχρονη διαμονή του συγγραφέα στην Πόλη, ερμηνεύει επιπλέον τις συγκρούσεις Ανατολής-Δύσης που αποτυπώνει η τραγωδία, συγκρούσεις που ελλοχεύουν ούτως ή άλλως στο εσωτερικό της συνείδησης του Ραγκαβή. Η αμφιθυμία που διακατέχει το δραματουργό στην αξιολόγηση των δύο κόσμων μέσα στον *Δούκα*, η δυσκολία του να καταλήξει σε μια αδιαφιλονίκητη προτίμηση υπέρ του ενός ή του άλλου και η ακόμα μεγαλύτερη αμηχανία του να αποφανθεί για το μέρος προς το οποίο πρέπει να κλίνει η εθνική ζυγαριά, αποτυπώνουν την αναπόφευκτη ιδεολογική σύγχυση που περίμενε τους δημιουργούς με τις καταβολές του Ραγκαβή εκείνη την περίοδο.

¹⁰⁵ *Δούκας*, τραγωδία, *Άπαντα τα φιλολογικά*, τ. Γ', *Δραματική ποίησης*, Αθήνα 1874, σ. 3-216.

¹⁰⁶ Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τόμ. Γ', σ.166.

¹⁰⁷ *ό.π.*, σ. 533.

¹⁰⁸ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «*Με των Μουσών τον έρωτα...*», *ό.π.*, σ. 105.

Ο χρόνος του δράματος τοποθετείται στο διάστημα 1203-1204 μ.Χ., στα γεγονότα της πολιορκίας και της πτώσης της Πόλης στα χέρια των Φράγκων της Δ΄ Σταυροφορίας. Στο θρόνο βρίσκεται ο Αλέξιος Γ΄ Κομνηνός, αφού έχει ανατρέψει τον αδελφό του Ισαάκ Β΄ Άγγελο. Η πρωτογενής πηγή του Ραγκαβή, όπως προκύπτει από τις σημειώσεις που συνοδεύουν το δράμα, είναι η *Ιστορία* του Νικήτα Χωνιάτη.¹⁰⁹ Η επεξεργασία της βασικής πηγής του Ραγκαβή οδηγεί σε αξιοπρόσεκτα συμπεράσματα. Κατ' αρχάς ο δραματουργός βρίσκει για άλλη μια φορά στην ιστορία το πλούσιο υλικό για τη σύνθεση μιας ιστορικής τραγωδίας. Μερικοί από τους βασικούς άξονες της πλοκής αντλούνται σχεδόν αυτούσιοι από τα συγχρονική αφήγηση του Χωνιάτη: η πολιορκία της Πόλης από τους «Λατίνους», όπως τους αποκαλεί ο ιστορικός, τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο κατά τη βασιλεία του Αλεξίου Αγγέλου, τα βασικά πρόσωπα, οι συγγενικοί τους δεσμοί και οι σχέσεις τους, καθώς και μερικά από τα χαρακτηριστικά σημεία της δράσης τους. Η κατάσταση παρακμής της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η βαθύτατη οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση με τα εμφυλιοπολεμικά αποτελέσματα, τα οποία καρπώθηκαν οι «τραχείς» εκείνοι πολεμιστές της Δύσης, οι Σταυροφόροι, έχουν σαφώς ιστορικό έρεισμα. Το δράμα παρακολουθεί επίσης την ιστορική κατάληξη των γεγονότων: την πτώση της Πόλης και τη λεηλασία της από τους Φράγκους Σταυροφόρους και το διαμελισμό της ανατολικής αυτοκρατορίας σε επιμέρους ηγεμονίες.

Η σκιαγραφία των προσώπων αλλά και η ίδια η δράση των χαρακτήρων ακολουθούν τη γραμμή που υπαγορεύουν οι δραματουργικές επιδράσεις, οι αισθητικές επιλογές και οι ωριμότερες ιδεολογικές ανάγκες του δημιουργού. Η απογοήτευση από την ιδιοτελή χρήση της πολιτικής εξουσίας φαίνεται να έχει σφραγίσει την ωριμότερη δραματουργία του Ραγκαβή. Οι πολιτικοί άνδρες στο *Δούκα* παρουσιάζονται διαβρωμένοι από το ατομικό συμφέρον, με εξαίρεση τον Λέοντα, δηλαδή τον αγνό και ιδεαλιστή πολεμιστή, μια διαπίστωση του ώριμου διπλωμάτη που δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια αισιοδοξίας. Υποψιάζεται τώρα ότι η ίδια η πολιτική ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για την παρακμή των ηθών.

Η πρόθεση του Ραγκαβή στο *Δούκα* είναι να στήσει ένα κατάλληλο δραματικό περιβάλλον, όπου στην εξαιρετικά κρίσιμη στιγμή, της πτώσης του ανατολικού κόσμου και της υποταγής του στον δυτικό, δρα ένα πρόσωπο γυμνό από κάθε είδους αρετή: ο Δούκας Μούρτζουφλος είναι ο μοναδικός χαρακτήρας του έργου που δεν σταματά σε καμία φρικαλεότητα προκειμένου να ικανοποιήσει τα ιδιοτελή του σχέδια. Η υποκρισία, ο πόθος για την κατάληψη της εξουσίας, ο αμοραλισμός, η δολοπλοκία, οι μελετημένοι πολιτικοί χειρισμοί και η καπηλεία της εύνοιας των πολιτών αποτελούν τις βασικές πινελιές με τις οποίες θα ζωγραφιστεί το πορτραίτο του ραγκαβικού Δούκα. Αντίθετα, ο ήρωας Λέοντας Σγουρός, ο γενναίος πολέμαρχος, εξιδανικεύεται από το δραματουργό και αναλαμβάνει να κηρύξει όλες σχεδόν τις αρχές που συνθέτουν το πιστεύω του συγγραφέα εκείνη την περίοδο. Ο Λέοντας ξεδιπλώνει τα γνωστά αρχαιολατρικά ιδεώδη του Ραγκαβή καθώς ονειρεύεται την ανάσταση του αρχαίου ελληνικού μεγαλείου.¹¹⁰

Σύμφωνα με το Δημήτριο Γιαννακόπουλο, στο *Δούκα* ανατρέπεται το αρνητικό στερεότυπο του Φράγκου. Είναι φανερό πως στο δράμα αυτό ο Ραγκαβής αντιμετωπίζει τους Φράγκους ως καταλύτη της κάθαρσης ενός διεφθαρμένου Βυζαντίου, την τιμή του οποίου προσπαθούν

¹⁰⁹ Α.Ρ.Ραγκαβή, *Άπαντα*, ό.π., τ. Γ', σ. 210-216.

¹¹⁰ *Δούκας*, τραγωδία, ό.π., σ. 33-34.

να σώσουν ένδοξες αλλά ανεπαρκείς προσπάθειες αγνών πατριωτών.¹¹¹ Ο Ραγκαβής παριστάνει τον φεουδάρχη Βονιφάτιο Μομφερρατικό σαν έναν δίκαιο, μεγαλόψυχο και ευαισθητοποιημένο ηγεμόνα, ειδικά απέναντι στη λεηλασία της Κωνσταντινούπολης και τις βιαιοπραγίες εις βάρος των ηττημένων:

*Η πόλις κατεκτήθη. είν' εις χείρας μας.
Αλλ' η λεηλασία, αχαλίνωτος,
Μας διαφεύγει, και λυσσά εις τας οδούς,
Να σας εξασφαλίσω ήλθα, άνασσαι.
Εις τας εισόδους φύλακας! Είν' ιερά
Η κατοικία αύτη η βασιλική.
Αν τις εγγίση εις αυτήν, ουαί αυτώ!
Γνωστός σας είμαι. Σας αρκεί. Υπάγετε.*¹¹²

Στον αντίποδα του Μομφερρατικού ο Ραγκαβής τοποθετεί τα γνωστά εκφυλιστικά φαινόμενα της υπό κατάληψη Κωνσταντινούπολης (αντιπροσωπευτική η εικόνα του πανικόβλητου Αλέξιου Ε'), ενώ προβάλλει ως υγιή «ελληνικά» στοιχεία τον Θεόδωρο Λάσκαρη και τον Λέοντα Σγοουρό.¹¹³

Είναι αξιοσημείωτη, ωστόσο, η συγκρατημένη παρουσία άμεσα επικαιρικών πολιτικών σχολίων γύρω από τα ανοιχτά ζητήματα του νεοελληνικού κράτους. Ο διπλωμάτης μοιάζει τώρα απογοητευμένος και μερικώς αποστασιοποιημένος αλλά σε καμία περίπτωση ουδέτερος, από το πολιτικό γίγνεσθαι της ενδοχώρας. Η τραγωδία με τη βυζαντινή θεματολογία κρατά ένα σεβαστό μερίδιο από τη διάθεση να διοχετευτούν στη σκηνή οι ιδεολογικές προθέσεις του συγγραφέα. Η απόσταση από την πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους ερμηνεύει σε μεγάλο βαθμό το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει ο Ραγκαβής, αυτή τη φορά, τη δραματουργία. Η αρχαιολατρική ωστόσο προσήλωση είναι εμφανής και σ' αυτό το έργο διαμέσου της λειτουργίας του αριστοτελικού «ελέου» και «φόβου» που προκαλείται τόσο παράδοξα από τις ίντριγκες και τα εγκλήματα. Η σύγκριση του Δούκα με τα προγενέστερα δράματα του Ραγκαβή παρουσιάζει το συγγραφέα να μοχθεί για να ξεφύγει από την αυστηρή προσήλωση στους εθνικούς στόχους και να προσπαθεί να προσδώσει διαχρονικότητα και πανανθρώπινο χαρακτήρα στο έργο. Τα θεματικά μοτίβα που διαχειρίζεται ο Δούκας αποτελούν μείζονες συγχρονικούς –στην εποχή της συγγραφής και της έκδοσης- κατ' εξοχήν ελληνικούς προβληματισμούς.¹¹⁴

Η παρακμή του βυζαντινού κόσμου και η επέλαση της Δύσης δεν είναι βέβαια ένα ζήτημα που αφορά μόνο στην πτώση της Βασιλεύουσας στα χέρια των Φράγκων, στο χάραμα του 13^{ου} μ.Χ. Οι ηθικές και θρησκευτικές ετερότητες ανάμεσα σε ανατολική και παπική Εκκλησία και, το βασικότερο, η προτεινόμενη λύση του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, θεαματικά μεταφυτευμένου τώρα από την Κωνσταντινούπολη στον ελλαδικό χώρο, δεν αποτελούν μια

¹¹¹ Δημήτριος Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 259.

¹¹² Δούκας, τραγωδία, ό.π., σ. 203-204.

¹¹³ Δημήτριος Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 258.

¹¹⁴ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «Με των Μουσών τον έρωτα..», ό.π., σ. 113.

ρηξικέλευθη πρόταση του Λέοντα Σγουρού, αλλά έναν αναγκαίο ελιγμό της ελληνικής λογιοσύνης του ώριμου 19^{ου} αιώνα.

Το μεγαλοϊδεατικό όραμα στην πολεμική και επεκτατική του εκδοχή, όπως προβάλλει στην *Παραμονή*, δεν εμφιλοχωρεί στο *Δούκα*. Θα ήταν παρακινδυνευμένο μα και άτοπο, να συνθέτει τέτοιους στίχους ο Έλληνας πρέσβης της Κωνσταντινούπολης την εποχή του άδοξου τέλους της Κρητικής Επανάστασης (1866-1869), της περιόδου που συμπίπτει με τη συγγραφή της τραγωδίας. Αν και ο θεματικός ιστός του δράματος, η ίδια η χρονογραφία της πτώσης της Βασιλεύουσας, θα περίμενε κανείς να αποτελεί ιδανικό άμβωνα τέτοιων διακηρύξεων, ο Ραγκαβής έχει σταλεί στην Πόλη ακριβώς για να εξομαλύνει τις σχέσεις της Ελλάδας με την οθωμανική αρχή και προφανώς αναγνωρίζει τους αναγκαίους συμβιβασμούς της θέσης του, αλλά και της ιστορικής συγκυρίας που δεν επιτρέπουν στην παρούσα φάση μεγαλοϊδεατικούς ακροβατισμούς. Οι καιροί επιτάσσουν την παροδική μεταφύτευση της αρχαιοελληνικής συνέχειας εντός των ελλαδικών ορίων μέσα από τα σχέδια του Λέοντα Σγουρού. Οι οραματισμοί περιορίζονται τώρα στην πνευματική και πολιτισμική ανάσταση του αρχαίου κόσμου, ο οποίος καλείται να διαβρώσει, ειρηνικά και αναίμακτα τη βάρβαρη Ανατολή αλλά και την επεκτατική Δύση.¹¹⁵

Με ένα άλμα πολλών αιώνων, για να βρεθούμε στην εποχή της συγγραφής του δράματος, η ελπίδα μιας ελληνικής Βασιλεύουσας θα καταχωνιαστεί προς το παρόν, για να φουντώσει στα χρόνια του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1877-1878), όταν στοιχειώνει ξανά στη συλλογική συνείδηση η μυθική Πόλη.¹¹⁶ Η κραυγαλέα απουσία της πολεμικής εκδοχής της Μεγάλης Ιδέας, η απόλυτη σιωπή για την τύχη της Κωνσταντινούπολης την ώρα ακριβώς που πέφτει στα χέρια των Φράγκων, επιτείνεται, όταν συγκριθεί με τον γοερό θρήνο της κύριας ιστορικής πηγής του Ραγκαβή, της *Ιστορίας* του Νικήτα Χωνιάτη, από τη συγκινησιακή φόρτιση του οποίου τίποτα δεν εισχωρεί στο *Δούκα*. Όταν ο βυζαντινός λόγιος των αρχών του 13^{ου} αιώνα περιγράφει με σπαραγμό την ανόσια μανία των Δυτικών στη λεηλασία της Πόλης του, το βάρος της αφήγησης πέφτει στην ελπίδα της επανάκτησης, που γεννιέται την ίδια ακριβώς εποχή της πτώσης. Ο Δούκας όμως, παρά τη θεματική του συγγένεια με τα ίδια γεγονότα και τη βυζαντινή καταγωγή του δημιουργού του, δεν διατηρεί ούτε μια σπίθα της ίδιας ελπίδας. Η έλλειψη ενός αισιόδοξου οραματισμού και η δηλωτική παρουσία του αδιεξόδου, αφήνει να καθρεφτιστεί η κρίση που μαστίζει τον νεοελληνικό κόσμο. Η ιδεαλιστική αντιμετώπιση της ατομικής επιλογής, που είδαμε να υποτάσσεται στο συλλογικό συμφέρον στα προηγούμενα

¹¹⁵ ό.π., σ. 120-121.

¹¹⁶ Ο ώριμος Ραγκαβής θα παραχωρήσει την πένα του στον άξιο γιο του, Κλέωνα, ο οποίος παρά το πολιτικό κόστος, θα εκδώσει το μεγαλοϊδεατικό δράμα του, τον *Ιουλιανό*. Το δράμα κατά την περίοδο της έκδοσής του (1877) θα αναστατώσει τον πνευματικό κόσμο της Ελλάδας και θα προκαλέσει ισχυρό πλήγμα στη διπλωματική καριέρα του δημιουργού του. Πρόκειται για τον *Ιουλιανό* τον *Παραβάτη*, ο οποίος θα καταδικάσει απροκάλυπτα τη δεισιδαιμονία, τις προλήψεις, την αμάθεια, τις αιρέσεις αλλά και την καταστροφική μανία του χριστιανισμού εναντίον του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Ταυτόχρονα θα εξιδανικεύσει τον ομώνυμο ήρωα, το ιστορικό πρόσωπο που στάθηκε ορόσημο στην υποστήριξη της στροφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Το φάρμακο για την εξουδετέρωση της πολιτικής και κοινωνικής παρακμής, στα χρόνια μετά το θάνατο του Μεγάλου Κωνσταντίνου, που προτείνει ο συγγραφέας του *Ιουλιανού*, δεν διαφέρει ριζικά από εκείνο του πατέρα του: το φρένο στην παρακμή και το δρόμο για την ανάκαμψη θα φέρει ο ελληνισμός. Ο Αλέξανδρος όμως, με το *Δούκα*, αν και δεν διαφωνεί με το γιο του ως προς τον επιθυμητό στόχο, μοιάζει να στοχεύει επίσης στην αποκατάσταση της διασαλευθείσας, στον *Ιουλιανό*, θρησκευτικής τάξης.

δράματα του Ραγκαβή, οδήγησε στον ατελέσφορο δρόμο της πολιτικής ιδιοτέλειας και του απαισιόδοξου μαρασμού των πατριωτικών ιδανικών.¹¹⁷

Η ενίοτε συμμετρική στάση του Ραγκαβή απέναντι σε Ανατολή και Δύση και το προβάδισμα εν τέλει του δυτικού ήθους, δεν αποτελούν επιλογές ανεξήγητες. Μας το μαρτυρά η ομολογημένη από το δημιουργό αποπεράτωση του *Δούκα* στο Παρίσι. Οι δύο τελευταίες πράξεις του έργου, αντί να κορυφώσουν την αντιπαλότητα των δύο κόσμων, έρχονται να την συγκαλύψουν. Είναι αξιοσημείωτο πως γράφονται το 1871, τη χρονιά που ο Ραγκαβής έχει διοριστεί πρέσβης στη Δύση, στην οποία τα κέντρα θα υπηρετεί τα συμφέροντα της Ελλάδας από εδώ και στο εξής. Εύλογα λοιπόν η επικαιρική ανάγκη και η ιδεολογική πρόθεση του συγγραφέα στρέφουν το δείκτη της τραγωδίας προς τη διπλωματική συνδιαλλαγή με τη δυτική επέλαση, δεδομένης της απήχησης της ιδεολογίας της πνευματικής και πολιτισμικής διάβρωσης της Ανατολής από την αναγεννημένη και αναβαπτισμένη στα δυτικά νάματα, Ελλάδα.

δ) Του Κουτρούλη ο γάμος

Οι εκδόσεις του έργου και οι ιδεολογικές του καταβολές

Η κωμωδία *Του Κουτρούλη ο γάμος* χαράζει μια βαθιά τομή στη ραγκαβική δραματοουργία και παρουσιάζεται σε μια εξαιρετικά κρίσιμη στιγμή τόσο για το δημιουργό της όσο και για τον πολιτικό-πνευματικό-ιδεολογικό ορίζοντα του τόπου, ενώ ταυτόχρονα αποτυπώνει με πολύ ζωηρό τρόπο τη διασταύρωση των πιο ετερόκλητων αισθητικών και ιδεολογικών ρευμάτων: Αριστοφάνης και Μολιέρος, Νεοκλασικισμός και Ρομαντικός ιδεαλισμός, κοινοβουλευτικές ελευθερίες και πολιτεία των αρίστων, αρχαιολατρεία και αρχοντοχωριατισμός. Ο *Κουτρούλης* βρίσκεται ανάμεσα στα έργα που ουσιαστικά αρνούνται την πρωτοβάθμια αλλά υπαρκτή ηθογραφική τάση των πρώτων νεοελληνικών κωμωδιών και αποτελεί «την πιο φιλόδοξη και περίπλοκη προσπάθεια για την αναβίωση του αριστοφανικού κόσμου με σύγχρονους όρους».

Η ενδιαμέση θέση του Κουτρούλη τόσο στην κωμωδιογραφική παραγωγή του Ραγκαβή (ανάμεσα στην πρώτη κωμωδία, *Ο γάμος άνευ νύμφης*¹¹⁸ και την τελευταία, *Διός επίσκεψις*),

¹¹⁷ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «*Με των Μουσών τον έρωτα...*», ό.π., σ. 123-124.

¹¹⁸ Ο Νικόλαος Λάσκαρης, στηριζόμενος στα *Απομνημονεύματα* του Ραγκαβή, συμπεραίνει ότι η κωμωδία γράφτηκε στο Ναύπλιο το 1832 για να παιχτεί από μία παρέα ερασιτεχνών στην οικία του Δημητρίου Καλλέργη. Η παράσταση όμως δεν πραγματοποιήθηκε, το κείμενο χάθηκε και ο συγγραφέας το ξανάγραψε από μνήμης για να παρασταθεί στο αθηναϊκό θέατρο το Δεκέμβριο του 1843, ωστόσο η πρώτη εξακριβωμένη έκδοση της κωμωδίας γίνεται πολλά χρόνια αργότερα, μόλις το 1859, και είναι πεζή. Ο Ραγκαβής «μετεσκεύασε» το μονόπρακτο, πεζό έργο σε έμμετρο και το συμπεριέλαβε στα *Άπαντα*, το 1874, με τον τίτλο *Ο μνηστήρ της Αρχοντούλας*. Πέρα από τη θεμελιώδη διαφορά (πεζή-έμμετρη μορφή), οι δύο εκδόσεις παρουσιάζουν δύο κείμενα χωρίς πολύ σημαντικές αποκλίσεις. Οι επεμβάσεις όμως είναι σε κάθε περίπτωση σημαίνουσες, καθώς παρουσιάζουν το συγγραφέα να συμερίζεται σ' ένα βαθμό τα νεότερα κοινωνικά δεδομένα που έχουν αλλάξει το ελληνικό τοπίο στα δεκαπέντε χρόνια που χωρίζουν τις δύο εκδόσεις.

Το έργο προβάλλει χιουμοριστικά τις προσπάθειες «εξευρωπαϊσμού» των λαϊκότερων τάξεων στην Αθήνα, που μόλις είχε γίνει πρωτεύουσα. Αν και δεν βρίσκεται μέσα στις προθέσεις του Ραγκαβή η ηθογραφική διάθεση, δεν απουσιάζουν τα σχόλια γύρω από τα σύγχρονα ήθη, όπως τα αντιλαμβάνεται βέβαια η εξευρωπαϊσμένη συνείδηση του κωμωδιογράφου. Στο *Γάμο άνευ Νύμφης*

όσο και στη συνολική δραματουργία του, συνδυασμένη με την ολοκληρωμένη εφαρμογή των μετρικών θεωριών του συγγραφέα, αποκτά τη σημασία σταθμού, έχει το χαρακτήρα μιας βαθιάς τομής, που προσδιορίζει τις μετέπειτα δραματουργικές εξελίξεις όχι μόνο του Ραγκαβή, αλλά και μιας μερίδας λογίων. Η ερμηνεία της σημασίας της κωμωδίας αποκτά πλουσιότερες αποχρώσεις αν τοποθετήσουμε τον μερικότερο κύκλο της δραματουργίας στον ευρύτερο των πνευματικών αναζητήσεων του συγγραφέα, και αν αναλογιστούμε ότι ο πρώτος ποιητικός διαγωνισμός, που θα προσφέρει το βήμα για τη δημόσια υπεράσπιση των αισθητικών και ιδεολογικών του προτιμήσεων, απέχει λίγο παραπάνω από μια πενταετία.

Πρόκειται ουσιαστικά για μία πολιτική σάτιρα, αριστοφανικού τύπου που φαίνεται να παραπέμπει άμεσα στα ιστορικά γεγονότα της περιόδου 1843-1844.¹¹⁹ Η πρώτη έκδοση, το 1845, υπό το ψευδώνυμο Χρηστοφάνης Νεολογίδης, έρχεται χωρίς να αφήσει χειρόγραφα ίχνη, όπως συμβαίνει με τα περισσότερα δημοσιευμένα δράματα του Ραγκαβή.¹²⁰ Και η μοναδική αναφορά στα *Απομνημονεύματα*, για τη συγγραφή και έκδοση του Κουτρούλη, είναι λαθεμένη. Ο Ραγκαβής απέστειλε το κείμενο προς δημοσίευση στην εφημερίδα του φίλου του, Ζώχου, ο οποίος στη συνέχεια του ζήτησε να σχολιάσει και να γράψει μια κριτική για αυτό το δημοσίευμα. Η δεύτερη έκδοση του Κουτρούλη, το 1856, θα δημοσιοποιήσει το πραγματικό όνομα του συγγραφέα, για να ακολουθήσει και τρίτη έκδοση, το 1861.

Η κωμωδία συμπεριλαμβάνεται στον τέταρτο τόμο των Απάντων του Ραγκαβή, που εκδίδεται το 1874. Οι συγκεκριμένες στιγμές επιλέγονται από το δημιουργό, τόσο για να ανακοινωθεί επισήμως η πραγματική ταυτότητα του Χρηστοφάνους Νεολογίδου, το 1856, όταν ο Ραγκαβής είναι υπουργός των Εξωτερικών – όσο και για να κυκλοφορήσει για τρίτη φορά η κωμωδία – λίγο πριν την πτώση του Όθωνα – επιβάλλεται να μας προβληματίσουν, καθώς και μας ωθούν να τις συσχετίσουμε με το πολιτικό περιεχόμενο του έργου.¹²¹

Το έργο, αν και ο ίδιος δεν το παραδεχόταν, παρέπεμπε άμεσα στα ιστορικά γεγονότα της περιόδου 1843-1844, που τον επηρέασαν άμεσα, και πιθανότατα αποτελούσε μία από τις τελευταίες προσπάθειές του να ασκήσει έντονη κριτική στην πολιτική πραγματικότητα της εποχής. Η κωμωδία πραγματεύεται την ιστορία του συριανού ράφτη Μανώλη Κουτρούλη ο οποίος ερωτεύεται την Ανθούσα, κόρη μεσοαστικής οικογένειας που με τη σειρά της είναι ερωτευμένη με το Λεωνίδα, ένα νεαρό αστυνόμο. Για να αποφύγει τον επίδοξο γαμπρό χωρίς να εναντιωθεί στη θέληση του πατέρα της, η Ανθούσα βάζει ως όρο για το γάμο να γίνει ο Κουτρούλης υπουργός. Ο Κουτρούλης τότε αρχίζει προεκλογική εκστρατεία, χρησιμοποιεί όλα τα μέσα που του προτείνονται και φαίνεται να κατορθώνει αυτό που αρχικά έμοιαζε ακατόρθωτο. Έτσι η φιλόδοξη Ανθούσα τον παντρεύεται. Γρήγορα όμως αποδεικνύεται ότι η υπουργοποίησή του δεν ήταν αληθινή και ότι ο Κουτρούλης έπεσε θύμα των επιτήδειων που εκμεταλλεύτηκαν την αφέλειά του.¹²²

Στο θεατρικό αυτό έργο ο Ραγκαβής αποκαλύπτει την κοινωνική του συνείδηση. Η σάτιρα αναφέρεται στην ευκολία με την οποία ο καθένας, χωρίς την απαιτούμενη παιδεία, ειδικά

σχολιάζονται η τεμπελιά των κατοίκων της Αθήνας (α' 166) και οι επαρχιώτισες Ελληνίδες (α' 167), συγκρίνονται τα ευρωπαϊκά μουσικά όργανα και οι χοροί με τα εγχώρια (α' 169,178), υποδεικνύεται το μεγάλο όνειρο της υπαλληλίας που έχει κατακλείσει τη νεοελληνική συνείδηση (α' 170,203), και γίνεται συχνά λόγος για την ανισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα και τις στερεότυπες συμβάσεις του ελληνικού γάμου (α' 174,187,188-189). Οι ηθογραφικοί σχολιασμοί της πρώτης έκδοσης μεταφέρονται, στο μεγαλύτερο μέρος τους, στη δεύτερη έκδοση της κωμωδίας. Παραμένουν όμως και στις δύο εκδόσεις επιδερμικοί και ασθενικοί, αφού το βάρος της κωμωδίας πέφτει στη γελοιοποίηση του πιθηκισμού των ευρωπαϊκών ηθών και της μεγαλομανίας του Αγροικογιάννη. βλ. Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «*Με των Μουσών τον έρωτα...*», ό.π., σ. 141-142..

¹¹⁹ βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 2000, σ. 331.

¹²⁰ Χρηστοφάνης Νεολογίδης, *Του Κουτρούλη ο γάμος*, κωμωδία, Αθήνα 1845.

¹²¹ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «*Με των Μουσών τον έρωτα...*», ό.π., σ. 154-155.

¹²² Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985.

προσόντα και κύρος μπορούσε να καταλάβει δημόσιες θέσεις. Μέσα από την κριτική που ασκεί στο πολιτικό σύστημα το οποίο λειτουργεί χωρίς αξιοκρατία, ο Ραγκαβής υπερασπίζεται εμμέσως την υφιστάμενη επιθέσεις ομάδα των Φαναριωτών κατ' την έντονα αμφισβητούμενη υπεροχή της.¹²³

Στην πορεία των εργασιών της εθνοσυνέλευσης για το Σύνταγμα το 1844 και συγκεκριμένα στις 11 Ιανουαρίου οπότε ξεκίνησε η συζήτηση του άρθρου 3 περί της ελληνικής ιθαγένειας άρχισε η εκστρατεία κατά των ετεροχθόνων και ειδικότερα κατά των Φαναριωτών, η οποία κατέληξε στην έγκριση του Β' ψηφίσματος. Το ψήφισμα αυτό που απέκλειε τους ετερόχθονες από τις δημόσιες υπηρεσίες, στοίχισε και στο Φαναριώτη Ραγκαβή τη θέση του στο υπουργείο εσωτερικών.¹²⁴ Γράφει χαρακτηριστικά μου για την αντικατάσταση των ετεροχθόνων από αυτόχθονες υπαλλήλους στα *Απομνημονεύματα* του:

*«Πλην δε του συντάγματος, εξέδωκεν η Συνέλευσις και 18 ψηφίσματα, ων το β' απέβλεπεν εις το ν' αντικαταστήσει εις πάσας τας δημοσίας θέσεις αυτόχθονας αντί των τέως κατεχόντων τινάς εξ' αυτων ετεροχθόνων. Το μέτρον τούτο υπεστήριξε πρώτος ο Σπύρο-Μήλιος, όστις, καίτοι ετερόχθων, ουδόλως όμως υπ' αυτού προσεβάλλετο. Και ο Βασιλεύς δε μετ' αξιοκατακρίτου δειλίας δεν προσπάθησε να το αποκρούση, και να το καταδικάση ως απαισίως διχάζον το έθνος εις δύο εχθρά στρατόπεδα, και διά νομοθετήματος την πλεονεξίαν καθιερώνει. Εν αυτώ προς τοις άλλοις ωρίζετο, ότι οι μετά τα 1827 ελθόντες εις την Ελλάδα μόνον μετά παρέλευσιν δύο ετών, δηλαδή από του 1846 εδύνατο να κατέξωσι δημοσίαν θέσιν άλλην πλην προξενικής και διδασκαλικής. Εις την κατηγορίαν δε ταύτην και εγώ υπηγόμην».*¹²⁵

Το στέμμα προτιμούσε τις περισσότερες φορές να διορίζει σε δημόσιες θέσεις ετερόχθονες, γεγονός που προκαλούσε προστριβές στο εσωτερικό της κοινωνίας και ζηλοφονίες, παρόλο που στους διορισμούς αυτούς υπήρχε ένα ποσοστό αξιοκρατίας, αφού όσοι έρχονταν από μεγάλες πόλεις της Ευρώπης ήταν ενήμεροι για τον τρόπο λειτουργίας ενός κράτους στα δυτικά πρότυπα και μπορούσαν να εισαγάγουν νέους θεσμούς και τρόπους λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης. Από την άλλη πλευρά, οι αυτόχθονες είχαν το πλεονέκτημα της υποστήριξης του λαού, γεγονός που το στέμμα δεν μπορούσε να μην εκμεταλλευτεί, αφού στην πραγματικότητα μόνο έτσι θα μπορούσε να νομιμοποιήσει την εξουσία του. Οι τοπικές δυνάμεις αυτήν την περίοδο έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην άσκηση της εξουσίας και στην εν γένει διαμόρφωση των πολιτικών δυνάμεων.¹²⁶

¹²³ Λίνος Πολίτης, *Οι Φαναριώτες και η Αθηναϊκή Σχολή*, Δωδώνη, Αθήνα 1985.

¹²⁴ Βλ. ΦΕΚ/1844/αρ. 8, Αθήναι 1 Απριλίου 1844, σ. 16 (ανατύπωση Εφ. Κυβ. 1843-1854, τόμ. Β', Αθήναι 1866).

¹²⁵ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 133.

¹²⁶ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ν. Διαμαντούρος, η οικονομική άνοδος των ετεροχθόνων τούς κατέστησε περισσότερο αντιπαθείς στους αυτόχθονες. Ο πλουτισμός τους οφειλόταν τόσο στις εμπορικές τους δραστηριότητες όσο και στην υπηρεσία τους στον κρατικό μηχανισμό. Οι κρατικοί υπάλληλοι συχνά εξασφάλιζαν για τους ίδιους σημαντικά χρηματικά ποσά, που δεν προέρχονταν από τις νόμιμες αποδοχές τους, αλλά από διάφορες παρανομίες που η θέση τους επέτρεπε. Βλ. Διαμαντούρος Ν., *«Η Εθνοσυνέλευση (8 Νοεμβρίου 1843-1844)»*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974-1975, σ. 110-111. Επίσης ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση του Γεωργίου Δερτιλή για το κράτος, τις κοινωνικές δυνάμεις και τη γαιοκτησία. Στην ανάλυσή του αυτή ο Δερτιλής μάς παρουσιάζει τη διαπλοκή οικονομίας και πολιτικής ως αναπόσπαστη διαδικασία τόσο σε τοπικό όσο και στο εθνικό επίπεδο, και το πώς τελικά οι κοινωνικές ομάδες συμβάλλουν στη διαμόρφωση της πολιτικής εξουσίας. Βλ. Δερτιλής Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, ό.π. σ. 20.

Με τη συγκρότηση του νέου κράτους, οι ετερόχθονες άρχισαν να διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο, κυρίως για δύο βασικούς λόγους· κατ' αρχάς, έχοντας λάβει εκπαίδευση στις μεγάλες πρωτεύουσες της Δύσης, είχαν αναπτύξει ικανότητες που τους έδιναν την ευκαιρία να ασκούν πολιτική και πνευματική εξουσία, ενώ από την άλλη, ως διαπρεπείς επιχειρηματίες, μπορούσαν να παίξουν αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.¹²⁷ Η κατάληψη λοιπόν ανώτερων και ανώτατων αξιωμάτων στην πολιτική, πνευματική και οικονομική ζωή του τόπου από τους ετερόχθονες φαίνεται να ενοχλεί έντονα όχι μόνο τις ομάδες των εντοπίων που μέχρι τότε αναλάμβαναν οι ίδιοι τα αξιώματα, αλλά και τον απλό λαό, καθώς έβλεπαν να καταστρατηγούνται τα προνόμια που είχαν κατακτήσει είτε ως προεστοί στην προεπαναστατική περίοδο, είτε ως αγωνιστές την περίοδο της Επανάστασης. Βέβαια, οι αυτόχθονες διέθεταν ένα ισχυρό «όπλο», είχαν το λαό με το μέρος τους και άρα μπορούσαν να ασκήσουν πιέσεις τόσο στην πολιτική ηγεσία όσο και στο στέμμα· κυρίως σ' αυτό.

Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 είχε οργανωθεί στη βάση της από αυτόχθονες ηγετικές ομάδες που ουσιαστικά είχαν αποκλειστεί από την άσκηση πολιτικής εξουσίας (όπως ο Ι. Μακρυγιάννης, ο Α. Λόντος, ο Κ. Ζωγράφος, ο Ρ. Παλαμήδης κ.ά.) και πέραν του βασικού αιτήματος για παραχώρηση Συντάγματος, η κίνησή τους, όπως φάνηκε αργότερα, με την ψήφιση του νόμου που αφορούσε τους ετερόχθονες, απέβλεπε και στην αντικατάσταση του βασιλιά, των Βαυαρών και των ετεροχθόνων (κυρίως Φαναριωτών, που πολλές φορές τους ταύτιζαν με τους Βαυαρούς), ως διαμορφωτών της πολιτικής ζωής του τόπου.¹²⁸

Η στάση του Ραγκαβή απέναντι στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου και στη διεκδίκηση Συντάγματος δεν φαίνεται να ήταν αρνητική –το αντίθετο μάλιστα· πίστευε ότι ο βασιλιάς θα έπρεπε να έχει ήδη προχωρήσει τη διαδικασία αυτή, πολύ πριν ξεσπάσουν οι ταραχές. Σχετικά με την ημέρα της Επανάστασης και το «συνωμοτικό» της χαρακτήρα, διηγείται παραστατικά τα γεγονότα στα *Απομνημονεύματά* του και περιγράφει τις σκηνές που εκτυλίχθηκαν λίγες μέρες πριν και λίγες μέρες αργότερα. Ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει τις μέρες αυτές φανερώνει την ένταση των γεγονότων και το πόσο τελικά τον επηρέασαν. Έτσι, αναφέρει ότι την προηγούμενη μέρα της Επανάστασης είχε συναντήσει τον Γ. Μαυροκορδάτο, ο οποίος του εξιστόρησε ότι την περασμένη νύχτα είχαν ξεσπάσει επεισόδια και τον ρώτησε αν γνωρίζει κάτι σχετικά:

*«... Ανοίξαντες δε το παράθυρον, είδομεν μεταξύ άλλων σπεύδοντα τον εν τω υπουργείω των Εσωτερικων συνεργάτην μου Ηλίαν Καλαμογδάρτην, και τον ηρωτήσαμεν τι συμβαίνει. Αναβάς δ' εκείνος προς ημάς, μας είπεν ότι ο λαός και ο στρατός είχαν συνέλθει υπό τα ανάκτορα και εξήτουν σύνταγμα, ήτοι ακριβώς αυτό εκείνο, ό ο Γ. Μαυροκορδάτος είχαν αναγγείλει ως γενόμενον την προτεραίαν, όπερ αποδεικνύει ότι το σχέδιον ην κατά πάσας τας λεπτομερείας του προμεμελετημένον και ουχί καν απόρρητον, μόνη δ' η αστυνομία ή το ηγγόνει ή δεν είχε την ικανότητα ουδέ καν να δοκιμάση να το προλάβη».*¹²⁹

Το ότι ο Ραγκαβής δεν ήταν αρνητικός απέναντι στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου φαίνεται από το γεγονός ότι συνέταξε μια ωδή για την ημέρα εκείνη η οποία καταδεικνύει έμμεσα και την ιδέα της εθνικής αποστολής, στο αντίστοιχο σχήμα της ομιλίας του Κωλέττη

¹²⁷ Σπάθης Δημήτριος, «Αι λυπηραί συνέπειαι των επαναστάσεων. Τα πολιτικά γεγονότα του 1843» και «Του Κουτρούλη ο γάμος», στο περ. *Τα Ιστορικά*, τόμ. Α', τχ. 2, Δεκέμβριος 1984, σ. 317-334.

¹²⁸ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΓ', σ. 19.

¹²⁹ Βλ. Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 130, καθώς και όλα τα σχετικά συμβάντα της 3ης Σεπτεμβρίου, σ. 127-134.

λίγους μήνες αργότερα. Συνδέει την επανάσταση για τη διεκδίκηση Συντάγματος με αστέρα που ανατέλλει ως πρόδρομος και άγγελος που θα ανοίξει με δόξα τις πύλες της Ανατολής.

«Η Ελλάς, εις δύο κόσμων τα μεθόρια κειμένη
Του πολιτισμού εστία,
Τροφός γαία της Ευρώπης, εξ' ης γάλα περιμένει
Αληθείας η Ασία.
Αλλ' η ώρα της επέστη
Έρχονται να ποτισθώσιν εις τα φωτεινά της ρείθρα
Οι λαοί ελευθερίαν,
Και βαπτίζει έθνη δούλα η μεγάλη κολυμβήθρα
Εις την παλιγγενεσίαν» [...] ¹³⁰
Του συντάγματός μας τώρα ο αστήρ ο ανατείλας
Είναι πρόδρομος, αγγέλων
Το ανοίγον μετά δόξης της Ανατολής τας πύλας
Ηλιόφωτόν μας μέλλον.
Αί Αρχαίαι της Ελλάδος επανέρχονται ημέραι
Ως μετέωρον ακτίνων
Ανεγείρεται ο θρόνος, και τα πλήθη ψάλλουν, «χαίρε
Ω μονάρχα των Ελλήνων» ¹³⁰

Στους παραπάνω στίχους διαφαίνεται ο ενθουσιασμός του για εκείνες τις μέρες, έστω κι αν ο ίδιος δεν συμμετείχε στα γεγονότα. Οι όποιοι ενδοιασμοί είχε ο Ραγκαβής για την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου δεν αφορούσαν τους σκοπούς της αλλά τα πρόσωπα που υπήρξαν πρωτεργάτες της, κυρίως για τη στάση τους απέναντι στους ετερόχθονες. ¹³¹ Η αντίθεσή του αυτή φανερώνεται μέσα από την πολιτική του σάτιρα. ¹³²

Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο της συγκρότησης εθνικής ταυτότητας και της προβολής του αρχαιοελληνικού παρελθόντος που επιχειρεί ο Ραγκαβής, αποδίδεται ο εξαρχαϊσμός της γλώσσας του κειμένου, ο οποίος επιβάλλεται για τη σύνδεση με το απώτερο παρελθόν. Ο Ραγκαβής ανταποκρίνεται στο αίτημα του ιδεολογήματος της επιστροφής στην κλασική περίοδο της αττικής λογοτεχνίας. Εξάλλου και η μετρική μορφή του έργου με τη χρήση του χορού φοιτητών σε αθηναϊκό καφενείο, παραπέμπει άμεσα στα χορικά της αρχαίας δραματουργίας, δίνοντας στο έργο τη δομή και τις προοπτικές μιας αριστοφανικού τύπου κωμωδίας.¹³³ Οι στίχοι που εκφέρονται προς το κοινό από το χορό, αναδεικνύουν περισσότερο εύγλωττα την προβληματική της σύνδεσης με το αρχαίο ένδοξο παρελθόν. Δεν παραλείπονται αναφορές στο ιδεολόγημα της αναγέννησης του ελληνικού κράτους προς το σκοπό του διαφωτισμού της Ανατολής:

¹³⁰ Σπάθης Δημήτριος, *Αι λυπηραί συνέπειαι των επαναστάσεων*, ό.π., σ. 330-334.

¹³¹ Την ίδια περίοδο θα επιστρέψει στην Ελλάδα ο Κωλέττης, τον οποίο ο Ραγκαβής θεωρούσε ως τον μεγαλοφυέστερο πολιτικό άντρα της εποχής, και στις 6 Αυγούστου 1844, θα αναλάβει και πάλι την πρωθυπουργία της χώρας, με βοηθούς του τον Κ. Τσαβέλα, τον Α. Μεταξά και τον Ζ. Βάλβη. Ο Κωλέττης θα ενεργήσει άμεσα, και τον ίδιο χρόνο με βασιλικό διάταγμα, στις 11 Νοεμβρίου 1844, ο Ραγκαβής θα εκλεγεί τακτικός καθηγητής της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών,⁸² όπου θα παραμείνει ως το 1867. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', σ. 19.

¹³² Για τη σχέση του έργου αυτού του Ραγκαβή με τα πολιτικά γεγονότα της εποχής, βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Δημητρίου Σπάθη, ό.π..σ. 320.

¹³³ Ο Ραγκαβής άμεσα επηρεασμένος χρησιμοποιεί πολλά στοιχεία από τους Ιππής του Αριστοφάνη, Βλ. Σπάθης Δ., ό.π.319.

Αλλά τώρ' αν αξίαν ζητών υπουργού, ιδέ πρώτον ανάστημα αν έχης,
Να καθέξης την έδραν ην είχαν ποτέ Περικλής και Φωκίων καθέξει.
Ημπορείς ν' απατήσης φορών λεοντήν αλλ' ιδέ ογγασμός μη σ' ελέγξη.
Ενθυμού πως δεν δίδει' εις σε και τους σους η Ελλάς πολιτισμού μεταλλείον,
Ουδέ εμπόρευμα όπως πωλήσης αυτήν ουδέ αγρός να καρπούσαι ανέτως.
Αλλά λείψανον μέγα αγίας νεκράς όπου πρέπει ζωήν να φυσήσης
Αλλά λίθος υπέρογκος πλην τιμαλφής καταπέσας εις βάθος βαράθρου
Όστις πρέπει μ' αγώνας οπίσω ν' αρθή εις τα ύψη εξ ων απεκόπη
Αλλά γη όπου πας απροσέκτως πάτων ολισθαίν' εις αίμα μαρτύρων
Όπου κείται θαμμένη μεγάλη ελπίς και του μέλλοντος εύφορον σπέρμα
Αν την φίλην Ελλάδα μας έψης ως πριν μετ' αρχαία της ία και δάφνας
Και μεγάλην ανίσως εγείρης αυτήν ως την είχε θελήσει ο Ρήγας.¹³⁴

Με τον Κουτρούλη ο Ραγκαβής καυτηριάζει, εμμέσως πλην σαφώς, την εσωτερική οργάνωση του κράτους. Ξεδιπλώνεται έκδηλα η πολιτική πραγματικότητα της εποχής Όθωνα, ο ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων, η προθυμία συναλλαγής ορισμένων εκδοτών και δημοσιογράφων καθώς και η ευκολία με την οποία διάφοροι τοπικοί κομματάρχες αλλάζουν στρατόπεδο με αντάλλαγμα διάφορα οφέτια. Τα πρόσωπα που ενεπλάκησαν τόσο την περίοδο της Επανάστασης όσο και αργότερα, στην Εθνοσυνέλευση, στη συζήτηση περί του θέματος των ετεροχθόνων, εμφανίζονται με δεξιοτεχνία στην κωμωδία. Η απόφαση του δραματουργού να στρατευτεί στην υπηρεσία της ανάστασης του πνεύματος της κλασικής Ελλάδας και της απόδειξης της αρραγούς συνοχής του αρχαίου με τον νεότερο κόσμο, την ίδια στιγμή που οι εσωτερικές εξελίξεις κάνουν επιτακτική την ανάγκη του εξευρωπαϊσμού της χώρας, ενώ αμφισβητείται σοβαρά το δικαίωμα συμμετοχής των Φαναριωτών στο όλο εγχείρημα, συνθέτει τον πυρήνα της δραματουργικής σύλληψης της κωμωδίας. Στην πρώτη παράβαση της κωμωδίας, στο σημείο όπου ο χορός απευθύνει παραινέσεις στον εκκολαπτόμενο υπουργό Κουτρούλη ακούγονται οι εξής στίχοι:

Αν την φίλην Ελλάδα μας στέψης ως πριν με τ' αρχαία της ία και δάφνας, και μεγάλην ανίσως
εγείρης αυτήν ως την είχε θελήσει ο Ρήγας, (εννοώ δε τον μέγαν διότ' οι μικροί εις μικρά την
ψυχήν των κυλίουν).¹³⁵

Αξιοσημείωτη είναι η διαζευκτική σύγκριση με το Ρήγα, η οποία παραπέμπει άμεσα στην ιστορική αγόρευση του Κωλέττη στην εθνοσυνέλευση της 15^{ης} Ιανουαρίου 1844 όπου αναφέρθηκε στο όραμα του Βελεστινλή για να διατυπώσει το σχέδιο της Μεγάλης Ιδέας (Πόσο εμακρύνθημεν της μεγάλης εκείνης της πατρίδος ιδέας, την οποίαν εις αυτό του Ρήγα το τραγούδι είδομεν κατά πρώτον εκπεφρασμένην)¹³⁶ και για να αντικρούσει ταυτόχρονα τις κοντόθωρες απόψεις των αυτοχθονιστών και του ίδιου του Παλαμήδη:

¹³⁴ Σπάθης Δ., ό.π., σ. 320.

¹³⁵ ό.π., σ.321.

¹³⁶ ό.π., σ. 322.

«...μ' εκάλεσεν ο κ. Ρήγας Παλαμήδης και μοι είπε περίπου τάδε: Γνωρίζετε τα υπό της Συνελεύσεως ψηφισθέντα περί των ετεροχθόνων. Αύται εισίν αι λυπηραί συνέπειαι των επαναστάσεων. Το διάταγμα περί απομακρύνσεως ημών εκ της υπηρεσίας ηναγκάσθην συμφώνως προς το ψήφισμα να υπογράψω προ πολλών ημερών. Το είχαν κατάκλει στον εις το συρτάριόν μου, μη θέλων να σπεύσω εις την εκτέλεσιν αυτού. [...] Δεν δύναμαι πλέον να τοις το αρνηθώ».¹³⁷

Παράλληλα, η φαναριώτικη ομάδα και συνεπώς και ο Ραγκαβής αισθανόταν σαν το εξιλαστήριο θύμα, πολλαπλά αδικημένη ακόμη και από τον ίδιο το βασιλιά τον οποίο κατηγορήσαν για αναποφασιστικότητα και δειλία. Απ' αυτήν την άποψη δεν είναι τυχαίες οι ειρωνικές νύξεις του συγγραφέα για τους παραμάγειρες της Αυλής και τα βασιλικά μαγειρεία, απ' όπου ξεκινούν οι φήμες για την υπουργοποίηση του Κουτρούλη. Αυτός ο εξοστρακισμός από το εθνικό σώμα ήταν μια ιδιαίτερα τραυματική δοκιμασία που δεν μπορούσε να μην προκαλέσει αντιδράσεις. Στην κωμωδία με διακριτικό τόνο υποβάλλεται η ιδέα πως εκείνοι που αρνούνται ίσα δικαιώματα για τους ετερόχθονες και που άρχισαν το διωγμό κατά των Φαναριωτών υπονομεύουν την εθνική υπόθεση. Πέραν των εσωπολιτικών αντιθέσεων και αντιπαραθέσεων που προβάλλονται μέσα από το έργο είναι χαρακτηριστική η ανησυχία που εκφράζει για την εσωτερική οργάνωση και την κοινωνική κατάσταση του κράτους, γεγονός που το καθιστά ευάλωτο στους διεθνείς ανταγωνισμούς και αδύναμο να ασκήσει μια σταθερή πολιτική.

Δραστική είναι η παρουσία των ιστορικών και βιογραφικών συντελεστών που οργανώνουν την αρχαιολατρική στροφή του συγγραφέα. Στους ευρύτερους ιστορικούς συντελεστές οι οποίοι προκαθορίζουν τη στάση του Ραγκαβή σε ένα μεγάλο βαθμό, κυριαρχεί η σθεναρή αντίδραση στις θεωρίες του Φαλλμεράυερ, που δεν επιτρέπουν να ρέει «ούτε μια σταγόνα γνήσιο και καθαρό αίμα Ελλήνων» στις φλέβες του χριστιανικού πληθυσμού της νεότερης Ελλάδας. Οι μελετημένες δραστηριότητες του Φαναριώτη λόγιου συντάσσονται χωρίς ενδοιασμό με τον ιδανιστικό γερμανικό φιλελληνισμό που διδάχτηκε στο Μόναχο, καθώς οι ίδιες ιδεολογικές κατευθύνσεις καλλιεργούνται επίμονα μέσα στη χώρα από τη βαυαρέζικη αυλή. Με την αναγωγή των Ελλήνων στους αρχαίους ένδοξους προγόνους, παρακάμπτεται ένα σοβαρό εμπόδιο για τη δυτική πολιτική : ο βυζαντινός μεσαιώνας, που δεν διαχωρίζει τους Έλληνες από τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς. Το ιδεολόγημα προσφέρει πολλαπλές υπηρεσίες, καθώς μπορεί να αντιμετωπιστεί και ως αντίδοτο στην εσωτερική διάσπαση της Εθνοσυνέλευσης του 1844 : η έμφαση στην κοινή αρχαιοελληνική ρίζα αποτρέπει τους «φατριασμούς» και τις «διχόνοιες», πρώτο μέλημα του «υπουργού» Κουτρούλη. Μέσα στις παράδοξες διασταυρώσεις της εποχής βρίσκεται το γεγονός ότι το άλμα της αρχαιοελληνικής, αδιαμεσολάβητης συνέχειας αναπτύσσεται πλάι-πλάι με τους μεγαλοϊδεατικούς ακροβατισμούς του Κωλέττη, οι οποίοι βρίσκουν προκαταβολικά σύμφωνο τον μεγαλοϊδεάτη ποιητή της *Παραμονής*.¹³⁸

¹³⁷ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 133-134.

¹³⁸ Ο λόγος του Ραγκαβή στην έναρξη του «Πολυτεχνικού Σχολείου της Σχολής Ζωγραφικής», μας παραδίδει ένα ακόμη τεκμήριο της αρχαιολατρικής και ταυτόχρονα μεγαλοϊδεατικής εμμονής, του συγγραφέα, αυτή την εποχή:

« Ουδείς όσον αμαθής και αν υποτεθή, αγνοεί ότι αι τέχναι ήκμασαν εις την ευδαίμονα ταύτην και ένδοξον γην της Ελλάδος. Εξ Ελλήνων προήλθον τόσα αριστουργήματα της αγαλματοποιίας, οίος ο

Οι ενδοκειμενικές ενδείξεις μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε με βεβαιότητα ότι το κείμενο της έκδοσης του 1859 είναι γραμμένο στην Αθήνα, αφού μέσα στην κωμωδία γίνεται λόγος για τη νέα πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους και μάλιστα η εικόνα εμφανίζει την πόλη να έχει κάνει τα πρώτα βήματα του εκπολιτισμού της: διαθέτει καφεενία, θέατρο, και υπαλλήλους, οι κάτοικοί της επιδίδονται σε περιπάτους και έχουν ευρωπαϊκές ενδυματολογικές συνήθειες.

Όπως έχει επισημάνει ο Δ. Σπάθης, τα πλούσια ενδοκειμενικά στοιχεία της κωμωδίας δεν αφήνουν αμφιβολίες για το γεγονός ότι η συγγραφή του έργου γίνεται μέσα στο βρασμό των πολιτικών γεγονότων και των προσωπικών περιπετειών του Ραγκαβή ανάμεσα στα 1843 – 1844 : της συνταγματικής επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου και του Β' ψηφίσματος της Εθνοσυνέλευσης του 1844, που απέκλειε από τις δημόσιες υπηρεσίες τους ετερόχθονες, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται και ο Φαναριώτης συγγραφέας.¹³⁹ Επομένως έχουμε πολύ σοβαρούς λόγους για να συμφωνήσουμε ότι η σύλληψη και συγγραφή της κωμωδίας είναι πολύ κοντά στο χρόνο της πρώτης έκδοσης.

Η δυσμένεια εναντίον του Υπουργού Εξωτερικών θα κορυφωθεί το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, όταν ξεσπά το σκάνδαλο με το περίφημο «Υπόμνημα κατά των αγωνιστών», το οποίο θα αποτελεί την αιμορραγούσα πληγή, από δω και στο εξής, του πολιτικού βίου του Ραγκαβή. Από το περιεχόμενο του υπομνήματος και τις πολιτικές εξελίξεις αφορμάται ο Ραγκαβής και καταδικάζει τις «φατρίες» που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης του '21 και λυμαίνονταν την πολιτική ζωή του τόπου και θίγει το ζήτημα των ορίων ιδιωτικού και δημόσιου συμφέροντος, ένας προβληματισμός που αναδύεται σε ολόκληρη τη δραματουργία του. Είναι επίσης αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, από τους γερουσιαστές, τον σφοδρό αντίλογο στη Βουλή κατά του Υπουργού Εξωτερικών, λόγω του υπομνήματος, ανέλαβε ο ίδιος άνθρωπος που του κοινοποίησε την απόλυσή του από το Υπουργείο Εσωτερικών, το 1844, ο Ρήγας Παλαμήδης. Τόσο οι κομματικοί σχηματισμοί (ευδιάκριτοι στους χορούς, Α', Β' και Γ', 1874:259-262), ο φατριασμός, που υποθάλλει τη διχόνοια, την αναξιοκρατία και τις πελατειακές σχέσεις, όσο και η εύλογη αντιπάθεια στο πρόσωπο του Ρήγα Παλαμήδη, βρίσκονται μέσα στην καρδιά της κωμωδίας.¹⁴⁰

Παρά τις επιθέσεις, η εκπνοή της ίδιας χρονιάς φέρνει στον πεπαιδευμένο Ραγκαβή τις διακρίσεις που του επιφυλάσσει η ηγετική τάξη της «ευνομούμενης» ελληνικής πολιτείας. Η δημόσια επιβεβαίωση του χρηστού ήθους του πολιτικού άνδρα τού επιτρέπει να αναμετρηθεί ανοιχτά με τους ιδεολογικούς του αντιπάλους, ως επώνυμος συγγραφέας του *Κουτρούλη*. Για την επανέκδοση της κωμωδίας λειτούργησε υποστηρικτικά η ταυτόχρονη επίσημη προσπάθεια συγκρότησης Εθνικού Θεάτρου και οι φιλολογικές-ιδεολογικές προθέσεις του συγγραφέα για την αναβίωση των αριστοφανικών μέτρων. Πάνω απ' όλα όμως η επανέκδοση αυτή αποτελεί μία πολιτική πράξη καθώς προσδοκά να δημοσιοποιήσει και να επιβεβαιώσει

Ζεὺς του Φειδίου, ἡ Ἀλκμήνη του Ζεύξιδος, ὁ Ἰάλυσος, τοῦ οὐοῖου ὁ Ἡρώδης διέσωσεν ἀπὸ τὰ ὄπλα Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, οἷα ἡ ἀναδυομένη Ἀφροδίτη τῆς οὐοῖας οἱ ζωηροὶ καὶ οὐράνιοι οφθαλμοὶ κατέθελγον τὸν θεώμενον. Οἷος ἀκόμη ὁ Θησεύς καὶ ὁ Ἡλίσσος, τὰ λαμπρὰ κοσμήματα τοῦ Παρθενώνος, ὅστις ἦτον τὸ λαμπρὸν θαῦμα τοῦ κόσμου.[...] Παρατηρήσατε ὅτι ἔρως τῆς δόξης καὶ τῆς Πατρίδος ἐνέπνευσε πάντοτε τοὺς ἐξόχους διδασκάλους τῆς τέχνης. Καὶ ἀν ἡ Ἑλλὰς μεγαλοπρέπειαν βασιλείας ἐνδεδυμένη παρουσιάζετο καὶ εἰς σὰς ἐδῶ συνηγμένους ἀπέτεινε τὸν λόγον καὶ ἔλεγε: «Ὅστις εἶναι υἱὸς μου ἀς σηκωθῇ!» Ποῖος ἀπὸ σὰς ἠθέλε μείνει καθήμενος; Οὐδεὶς! Διότι οὐδεὶς μετὰξὺ σὰς ἔχει ψυχὴν τόσο ἀγενή, ὥστε ν' ἀγνοῇ, ὅτι καὶ νουν καὶ πλοῦτον καὶ ζωὴν καὶ αἷμα πρέπει προθύμως νὰ προσφέρῃ καθεὶς θυσίαν εἰς τὴν πατρίδα τοῦ. Εἰς τούτον λοιπὸν τὸν τόπον, εἰς τὴν ὥραν ταύτην, ὦ νέοι τεχνίται, ζητεῖ ἡ πατρίς νὰ ἐγερθῇτε υπέρ τῆς εἰρηνικῆς δόξης τῆς. Ὅλοι παράσθητε εἰς τὴν εὐγενή ταύτην πρόσκλησιν καὶ ὀρκίσθητε ὑποταγὴν εἰς τὴν φωνὴν τῆς πατρίδος.» Αἰών, 11.10.1844, ἀριθ. 567.

¹³⁹ Δημήτριος Σπάθης, *Αἱ λυπηραὶ συνέπειαι τῶν ἐπαναστάσεων*, ὁ.π., σ. 317-334.

¹⁴⁰ Κωνσταντῖνα Ριτσάτου, «*Με τῶν Μουσῶν τὸν ἔρωτα.*», ὁ.π., σ. 169.

την ισχύ του πολιτικού και ποιητικού πιστεύω του Ραγκαβή, όπως αποτυπώνεται στις δύο παραβάσεις της κωμωδίας. Η ακράδαντη πίστη στην πλατωνική πολιτεία των αρίστων, μέσα στην οποία αναπόφευκτα συγκαταλέγει τον εαυτό του και το αξιοκρατικό σύστημα της αριστοκρατίας του πνεύματος που αποκλείει τους απαίδευτους και ανάξιους πολίτες από τη διαχείριση των κοινών προτείνονται επίμονα στον *Κουτρούλη*, αποτελώντας παράλληλα την απάντηση του Ραγκαβή στη δεύτερη επίθεση, μετά από εκείνη του 1844, που δέχεται ο ίδιος, όταν έχει πια κατακτήσει μια από τις υψηλότερες κορυφές της ηγεσίας του τόπου.

Επιστέγασμα στις παραπάνω παρατηρήσεις προσφέρει η «Βιβλιογραφία» της *Πανδώρας*, όπου παρουσιάζεται η δεύτερη έκδοση του *Κουτρούλη* και το Προοίμιο του εκδότη που τη συνοδεύει.¹⁴¹ Αν το Προοίμιο αυτό δεν είναι γραμμένο από την ίδια την πένα του κωμωδιογράφου, όπως συμβαίνει με το ανώνυμο άρθρο στο *Χρόνο* το 1845 για την πρώτη έκδοση, έχει σίγουρα τη συναίνεσή του και τον εκφράζει με το παραπάνω. Εξάλλου, στην υποστήριξη του Ραγκαβή στον ανοιχτό πόλεμο κατά του υπομνήματος, επιτάσσεται από τους φίλα προσκείμενους το πρωιμότερο δράμα, η Παραμονή, για να αρθεί κάθε αμφιβολία για το σεβασμό που τρέφει ο ποιητής στην ιερότητα του ελληνικού αγώνα.

Οι πολιτικές εξελίξεις, που εγκυμονούν την πτώση του Όθωνα και τοποθετούν το δραματουργό για άλλη μια φορά στο μάτι του κυκλώνα, συμβάλλουν αποφασιστικά και για την τρίτη αυτοτελή έκδοση του *Κουτρούλη* (1861), της κωμωδίας που αναλαμβάνει με ευτράπελο ντύμα να υπονομεύσει τα «έκλυτα» πολιτικά ήθη, να αποτρέψει τους επιδοξους, αλλά ακατάλληλους μνηστήρες της εξουσίας και να υποδείξει τα πραγματικά προσόντα ενός άξιου υπηρέτη της πολιτείας.

Η αποκρυστάλλωση της μετρικής θεωρίας της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων και η έκδοση της στον αυτοτελή τόμο του 1837, την ίδια χρονιά που δημιουργείται η Αρχαιολογική Εταιρεία, στους πρωτεργάτες της οποίας συγκαταλέγεται ο Ραγκαβής, οι πρώτες αρχαιολογικές διατριβές (στην Αρχαιολογική Εφημερίδα και τον Ερανιστή), το επιστέγασμα, η θέση του καθηγητή της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, την ίδια χρονιά που απολύεται από το υπουργείο Εσωτερικών ως ετερόχθων (1844), και τέλος *Του Κουτρούλη ο γάμος*, δεν αποτελούν παρά μια σειρά από δράσεις για τη δυναμική υποστήριξη, όχι μόνο σε ελληνικό αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, της αμφισβητούμενης αρχαιοελληνικής συνέχειας. Η απόφαση του δραματουργού να στρατευτεί στην υπηρεσία της ανάστασης του πνεύματος της κλασικής Ελλάδας και της απόδειξης της αρραγούς συνοχής του αρχαίου με τον νεότερο κόσμο, την ίδια στιγμή που οι εσωτερικές εξελίξεις κάνουν επιτακτική την ανάγκη του εξευρωπαϊσμού της χώρας, ενώ αμφισβητείται σοβαρά το δικαίωμα συμμετοχής των Φαναριωτών στο όλο εγχείρημα, συνθέτει τον πυρήνα της δραματουργικής σύλληψης της κωμωδίας. Οι πολυμέτρες πολιτικές και ιδεολογικές επιθέσεις που δέχεται ο συγγραφέας δεν αφήνουν μεγάλα περιθώρια για νηφαλιότητα και σπρώχνουν τον Ραγκαβή στη σταδιακή σκλήρυνση των δικών του πεποιθήσεων, τις οποίες θα διατυπώσει εύγλωττα στις παραβάσεις της
συζητούμενης
κωμωδίας.¹⁴²

Η δεύτερη έκδοση του *Κουτρούλη*, το 1856, θα δημοσιοποιήσει το πραγματικό όνομα του συγγραφέα, για να ακολουθήσει και τρίτη έκδοση, το 1861. Δεν μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε ανάμεσα στις προθέσεις του δραματουργού μια διάθεση για ριζοσπαστική πολιτική κριτική στο σύνολο των δραμάτων του – αντίθετα κυρίαρχος είναι ο «κοινοφρονησμός», όπως σημειώνει ο Δ. Σπάθης στο δημοσίευμα που μνημονεύσαμε παραπάνω.¹⁴³ Αλλά δεν μπορούμε επίσης να γενικεύουμε και να υποστηρίξουμε ότι τα έργα του αποτελούν «φυγή» από την ελληνική πραγματικότητα, αφού έτσι παραβλέπουμε την ολοφάνερη επιθυμία του να

¹⁴¹ *Πανδώρα*, 1.4.1857, τ. Η', τχ.169, σ. 23-24.

¹⁴² Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «*Με των Μουσών τον έρωτα.*», ό.π., σ. 170.

¹⁴³ Δημήτριος Σπάθης, ό.π., σ. 330.

παρέμβει ουσιαστικά στη διαμόρφωση της συγχρονικής ιδεολογίας και μάλιστα με ένα μέσο – το θέατρο – το οποίο ενδείκνυται ιδιαίτερα γι’ αυτόν τον σκοπό, σύμφωνα με τις θεωρητικές αντιλήψεις του ίδιου του Ραγκαβή. Ειδικά στις κωμωδίες, σίγουρα δεν διακατέχεται από διάθεση για γνήσια ρεαλιστική ηθογραφική αποτύπωση, δεν τον εγκαταλείπει όμως ποτέ η έγνοια να νουθετήσει άμεσα τους Έλληνες θεατές και αναγνώστες παρουσιάζοντας μπροστά στα μάτια τους το γελοιοποιημένο πρόσωπο ενός Αγροικογιάννη ή ενός Κουτρούλη, σύμφωνα με τις δραματουργικές επιταγές του Νεοκλασικισμού.

ε) Διός Επίσκεψις

Η θεματική του έργου, το ιδεολογικό της υπόβαθρο και οι επικαιρικές αναφορές

Η μοναδική έκδοση του θεατρικού έργου *Διός Επίσκεψις* εμπεριέχεται στον τέταρτο τόμο των *Απάντων* του συγγραφέα που κυκλοφορεί το 1874.¹⁴⁴ Ο ανυποψίαστος αναγνώστης των *Απομνημονευμάτων* θα μπορούσε να συμπεράνει ότι το έργο γράφτηκε μακριά από την Ελλάδα και απηχεί τις ευρωπαϊκές κυρίως εμπειρίες του διπλωμάτη Ραγκαβή. Τα ενδοκειμενικά συμφραζόμενα του δράματος όμως, απηχούν τη μεγάλη διένεξη του 1874, στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους. Τα γεγονότα προφανώς ερέθισαν την πένα του δραματουργού και έδωσαν πρωτογενές υλικό για τη σύνθεση του έργου λίγους μήνες αργότερα. Μια σειρά από εξωκειμενικές μαρτυρίες τεκμηριώνουν με ασφάλεια το γεγονός της παραμονής του Ραγκαβή στην Αθήνα ανάμεσα στο καλοκαίρι του 1873 και το καλοκαίρι του επόμενου έτους. Ο διπλωμάτης από το 1867 Ραγκαβής έχει επιστρέψει άκων από την πρεσβεία του Παρισιού τον Αύγουστο του 1873. Η αρχή της πολιτικά πολυτάραχης χρονιάς του 1874 τον έχει βρει στην ελληνική πρωτεύουσα και η εκπνοή της τον βρίσκει αποκαταστημένο ξανά στη διπλωματική του θέση, αυτήν τη φορά στο Βερολίνο. Ο συγγραφέας, επομένως βρέθηκε στην Ελλάδα κατά την περίοδο των Σαρακοστιανών επεισοδίων και των περιβόητων «Στηλιτικών»¹⁴⁵, αφού είχε υποστεί τις συνέπειες της

¹⁴⁴ *Διός Επίσκεψις*, δραμάτιον, Άπαντα τα φιλολογικά, τ. Δ', Δραματική ποίησις,, Αθήνα 1874, σ. 331-410.

¹⁴⁵ Κατά την ΣΤ' Βουλευτική Περίοδο και ειδικότερα στις 4 Φεβρουαρίου του 1874 μετά την παραίτηση της κυβέρνησης του Ε. Δεληγιώργη που είχε μόλις 20 ημέρες βίο, κλήθηκε ν' αναλάβει ο κομματάρχης Δημήτριος Βούλγαρης που είχε πλειοψηφήσει, ο οποίος και σχημάτισε κυβέρνηση στις 9 Φεβρουαρίου. Επελθούσης όμως διαφωνίας μεταξύ αυτού και των άλλων αρχηγών κομμάτων αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Επειδή όμως δεν κατέστη τότε δυνατόν να σχηματιστεί κυβέρνηση παρέμεινε ο ίδιος στην εξουσία όπου και διέλυσε τη Βουλή. Στις 25 Ιουλίου συνήλθε η νέα Βουλή όπου η μεν πλειοψηφία αποτελούνταν από οπαδούς του Βούλγαρη πλην όμως δεν συγκροτούσαν την απαραίτητη απαρτία για νομοθετικό έργο. Κατά το άρθρο 56 του τότε Συντάγματος επί συνόλου 190 βουλευτών απαρτία λογίζονταν η παρουσία τουλάχιστον 96 βουλευτών. Οι δε προσκείμενοι βουλευτές στον Βούλγαρη ήταν μόνο 85. Παρά ταύτα στις 30 Νοεμβρίου του 1874 η κυβέρνηση με παρουσία 85 βουλευτών προχώρησε στη ψήφιση του προϋπολογισμού του έτους. Οι αντιπολιτευόμενοι τότε θεώρησαν την απόφαση αυτή αντισυνταγματική και αποχώρησαν και η κυβέρνηση κήρυξε τη λήξη της συνόδου. Στις 5 Μαρτίου του 1875 συγκλήθηκε η Βουλή σε έκτακτη σύνοδο. Επειδή όμως και τότε η κυβερνώσα παράταξη δεν ευρέθηκε σε απαρτία, παρισταμένων μόνο 81 βουλευτών, η κυβέρνηση δίνοντας άλλη ερμηνεία στο σχετικό άρθρο του συντάγματος

παύσης των πρεσβειών από την κυβέρνηση του Δεληγιώργη, η οποία του κόστισε την πρεσβευτική θέση στο Παρίσι.¹⁴⁶

Στο τελευταίο δραματικό πόνημα του διπλωμάτη-συγγραφέα συμφύρονται δύο τάσεις που σε πρώτο επίπεδο μοιάζουν να αποκλείουν η μία την άλλη: η αταλάντευτη απόφαση για εξευρωπαϊσμό και ο σεβασμός στην ανατολίτικη χριστιανική παράδοση. Παράλληλα, το δράμα αυτό διασταυρώνει τις παριζιάνικες επιδράσεις τού, φιλοθεάμονος πάντα συγγραφέα με τις επικαιρικές νεοελληνικές πολιτικές και ιδεολογικές ανάγκες.¹⁴⁷ Ο δραματουργός, ωστόσο, αναγνωρίζει το τραγελαφικό της υπόθεσης και αφήνει να διαφανεί το πικρό και σκωπτικό μειδίαμα του παρατηρητή της αλλοπρόσαλλης κατάστασης. Ο ίδιος ο Ραγκαβής ονομάζει το *Διός Επίσκεψις* «δραμάτιον», αποκαλύπτοντας έτσι την απόκλιση του έργου από τα δύο επικρατέστερα είδη, την τραγωδία και την κωμωδία. Το δράμα εκτυλίσσεται σε σταθερό τόπο, σε ένα δρόμο της Αθήνας, περιέχει «αόρατα» χρονικά άλματα και εκπλήσσει πραγματικά με την κραυγαλέα ανυπακοή σε κάθε είδους αληθοφάνεια: ο Δίας επισκέπτεται την Αθήνα του 19^{ου} αιώνα, το κηρύκειο του Ερμή υπνωτίζει την ηρωίδα, χάσματα και φλόγες καταπίνουν τους ήρωες και χαρμόσυνες καμπάνες ανατρέπουν ριζικά τη δράση.

Το έργο δεν αποτελεί απλά την κατάθεση της προσωπικής ιδεολογικής σύγχυσης ενός ποιητή, αλλά ζωγραφίζει με έντονα χρώματα το αδιέξοδο μέσα στο οποίο ενηλικιώνεται η νεοελληνική κοινωνία του ώριμου 19^{ου} αιώνα. Όπως έχει υποστηρίξει ο Χατζηπανταζής, ο Ραγκαβής στο όψιμο αυτό έργο του αντιγράφει έργα του Όφφενμπαχ και του Λεκόκ, υιοθετώντας τις επισκέψεις και τις ερωτικές περιπέτειες των αρχαίων θεών του Ολύμπου στον νεότερο κόσμο, τοποθετώντας όμως τη δράση τους δίπλα σε έναν από τους πιο φημισμένους δρόμους της Αθήνας, την οδό Ερμού.¹⁴⁸ Στα προηγούμενα έργα του, ο Ραγκαβής μας έχει συνηθίσει στη βαριά σκιά της αρχαιολατρίας, στο στεγανό της αναβίωσης και της συνέχειας, στη νεοκλασική σοβαρότητα και ευπρέπεια, που δεν επιτρέπουν τη διακωμώδηση ακόμη και των πιο ανώδυνων αδυναμιών των ένδοξων προγόνων. Ως ευαίσθητος όμως δέκτης των επικαιρικών ρευμάτων, ο Ραγκαβής αφήνεται να παρασυρθεί σε μια αληθινή ρήξη, η οποία βέβαια διατηρεί τους αναμενόμενους δεσμούς με το δικό του συγγραφικό παρελθόν. Τα φλέγοντα ζητήματα παραμένουν τα ίδια (η διαπάλη ατομικού-συλλογικού χρέους, ο ετερόκλητος γάμος, οι γλωσσικοί, πολιτικοί, θρησκευτικοί και φιλοσοφικοί προβληματισμοί), αλλάζει όμως κραυγαλέα ο τρόπος αντιμετώπισης.

συνέχισε το νομοθετικό της έργο. Τότε όλοι οι άλλοι αρχηγοί συνασπίστηκαν σε κοινό αγώνα κατά της κυβέρνησης δημιουργώντας πορείες και έκτροπα, προπηλακίζοντας τους κυβερνητικούς βουλευτές όπου βρίσκονταν ή εμφανίζονταν. Όλος ο αντιπολιτευόμενος τότε τύπος ξεσήκωσε τη κοινή γνώμη απαιτώντας να γράφονται καθημερινά στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων τα ονόματα των βουλευτών αυτών προκειμένου έτσι ο λαός να γνωρίζει με ποιους και χωρίς απαρτία η Βουλή ψήφισε σοβαρά νομοσχέδια, κατά το πρότυπο που εφάρμοζαν στην αρχαία Αθήνα με τις ατιμωτικές στήλες που αναγράφονταν τα ονόματα μη πατριωτών. Τελικά τα έκτροπα αυτά, μετά και από παρέμβαση του Βασιλέως Γεωργίου του Α' εξανάγκασαν τον Βούλγαρη σε παραίτηση όπου στις 27 Απριλίου του 1875 ο Χαρίλαος Τρικούπης σχημάτισε κυβέρνηση αποκαθιστώντας την τάξη. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', σ. 290.

¹⁴⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 77.

¹⁴⁷ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, «*Με των Μουσών τον έρωτα*», ό.π., σ. 179-180.

¹⁴⁸ Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19^ο αιώνα*, Ηράκλειο 2004, σ. 113-138.

Στο *Διός Επίσκεψις* δεν παρωδούνται μόνο οι εκπρόσωποι της αρχαιοελληνικής πίστης. Με μια σειρά από παραλληλισμούς αρχαίου και νεότερου κόσμου, υπονομεύεται και παρωδείται σχεδόν οτιδήποτε απασχόλησε μία σεβαστή μερίδα της ελληνικής λογιόσύνης, έως τώρα: η αρχαιοπλήκτη και παρηκμασμένη πλέον ρομαντική ποίηση, οι ποιητικοί διαγωνισμοί, το γλωσσικό, οι νεοελληνικοί πολιτικοί θεσμοί, η αμφισβήτηση της πατριαρχικής δομής της οικογένειας, η επαφή Ανατολής-Δύσης και η θέση της Ελλάδας, η χριστιανική κοσμοθεωρία απέναντι στην επέλαση της υλιστικής δυτικής φιλοσοφίας.¹⁴⁹ Ο οξυδερκής συγγραφέας, αν και εγκλωβισμένος στα ιδεολογικά σχήματα που υποστήριξαν για μισό και πλέον αιώνα τη συγκρότηση της νεοελληνικής ταυτότητας, δεν μπορεί παρά να διακρίνει τη μερική τουλάχιστον αποτυχία του ιδεολογήματος της αρχαιοελληνικής συνέχειας, μιας κατασκευής που χρειάζεται τώρα να αναθεωρηθεί ριζικά. Η σάτιρα και η παρωδία του νεότερου κόσμου μεταμορφώνονται σε αλληγορία, όταν ο πολυδιαβασμένος λόγιος ξαναθυμάται τον παλιό καλό του εαυτό.

Το *Διός επίσκεψις* διαθέτει ένα γοητευτικό πλούτο επικαιρικών αναφορών. Το προσωπείο του Δία, ο ομογενής Κρονίδης, δεν αποτελεί βέβαια μια τυχαία επιλογή του συγγραφέα. Επιμελώς προσχεδιασμένα, ο Δίας μεταμφιέζεται σε πάμπλουτο ομογενή υπηρετώντας ένα διπλό στόχο: να καταδείξει τις αμφισβητούμενες τώρα αξίες του αρχαίου κόσμου, αλλά μονάχα εκείνες που επικράτησαν, μεταμφιεσμένες, στην υλιστική Δύση και κατ' επέκταση στις συνειδήσεις των πλούσιων ομογενών.

Την εποχή που ο «μέγας εθνικός ευεργέτης», θαυμαστής του Χ. Τρικούπη, ομογενής χιώτικης καταγωγής Ανδρέας Συγγρός εγκαθίσταται στην Ελλάδα (1872) και θεμελιώνει τις επιχειρήσεις του, επιφανής αλλά διόλου μοναδικός εκπρόσωπος της ισχυρής παρουσίας των ομογενών στη χώρα, ο Ραγκαβής στέκεται σκωπτικά απέναντι στον κώδικα των αξιών που κομίζουν στην πατρίδα τους, η οποία την ίδια ώρα πασχίζει να εξευρωπαϊστεί.¹⁵⁰ Στο ίδιο κλίμα κινείται η φιγούρα του προστάτη των εμπορικών συναλλαγών, του Ερμή, ο οποίος στο κοσμικό του ταξίδι δεν παρέλειψε να βρει «καταφυγήν εις βράχον απορρώγα όστις καλείται Σύρος» και να κτίσει την «επώνυμόν» του πόλη, την Ερμούπολη. Πρόκειται για μία ακόμη εύστοχη αναφορά του Ραγκαβή, γεμάτη συνυποδηλώσεις, στο ελληνικό κοσμοπολίτικο εμπορικό κέντρο που έλκει τα βλέμματα των ομογενών την ίδια εποχή.

¹⁴⁹ Κωνσταντίνα Ριτσάτου, ό.π., σ. 182-183.

¹⁵⁰ ό.π., σ. 185.

II] Αφηγηματικά ποιήματα

α) Ο Λαοπλάνος

Ο Λαοπλάνος δημοσιεύεται το 1840 και αποτελεί μια ιστορία επανάστασης, πάθους και αμαρτίας. Το μεγάλο αφηγηματικό ποίημα του Ραγκαβή ξεκινά με την εικόνα της υπόδουλης Ελλάδας.¹⁵¹ Ο κεντρικός ήρωας, ο Λαοπλάνος, είναι ένας Ρώσος ευγενής, αξιωματικός της Αικατερίνης Β΄, που περιπλανάται στα ελληνικά εδάφη είτε ως ερημίτης είτε ως μοναχός. Στη Ρωσία είχε διαδοθεί η φήμη ότι ο αυτοκράτορας Πέτρος, σύζυγος της Αικατερίνης, κρυβόταν κάπου στα οθωμανικά βαλκάνια αφού είχε διαφύγει το θάνατο που με αδυσώπητη μαεστρία είχε οργανώσει η Αικατερίνη για να σφετεριστεί το θρόνο. Τον αναζητούν λοιπόν όσοι μένουν πιστοί στη νομιμότητα. Η Αικατερίνη εμφανίζεται στο έργο ως σκληρή, απάνθρωπη και μισητή στο λαό και συνεπώς η επανενθρόνιση του Πέτρου θα σήμαινε και την απαλλαγή της Ρωσίας από τα δεινά της. Ο Λαοπλάνος παρουσιάζεται ως ο πραγματικός Πέτρος, και, σε συνεργασία με τους Έλληνες κλέφτες, οργανώνει εξέγερση εναντίον των Οθωμανών διαβεβαιώνοντας πως θα διαλυθεί η πυκνή σκοτία της σκλαβιάς και θα ξαναλάμψει ο ήλιος της ελευθερίας:

*Και εις τον ζόφον η Ελλάς, ως τα βουνά κοιμάται.
Κοιμάται, δεν απέθανεν! Αλέκτωρ θέλει κράξει,
κ' εις τον λαμπρόν της ουρανόν εκ νέου θα χαράξη.
και επί του προσώπου της θενά χυθή ημέρα,
και τους κλειστούς της οφθαλμούς θ' ανοίξη ελευθέρα,
και της αρχαίας δόξης της τον στέφανον θ' αρπάξη.¹⁵²*

Στη μάχη όμως οι επαναστάτες συντρίβονται και ο Λαοπλάνος διαφεύγει για να επιστρέψει στη Ρωσία, όπου θα αποκαλυφθεί ότι όλη αυτή η ιστορία είχε υφανθεί από την Αικατερίνη για να υπηρετήσει τα σχέδιά της στη Βαλκανική και ο Λαοπλάνος (το πραγματικό όνομα του οποίου είναι Στεφανώφ) αμείβεται με τιμές. Το τέλος του έργου βρίσκει τον Στεφανώφ καλόγερο στον Άθω, μετανοημένο, να εξομολογείται τις αμαρτίες του στον ηγούμενο και να πεθαίνει προτού προλάβει να λάβει τη Θεία κοινωνία.

Το ιστορικό πλαίσιο ερείδεται σε κάποιες πραγματικότητες, ο Ραγκαβής μάλιστα επισυνάπτει αρκετές ιστορικές πηγές στο τέλος του ποιήματος. Η πολιτική της Ρωσίας παρουσιάζεται με τη μελανότερη όψη της: δολοπλοκίες, βόρβορος ανηθικότητας, πλήρης αδιαφορία για τα φιλελεύθερα αισθήματα των χριστιανών της Βαλκανικής και ενδεχομένως η ανακάλυψη της συνωμοσίας που έπλεκε η «Φιλορθόδοξος Εταιρεία» να επηρέασε έντονα τη συγγραφική πένα του Ραγκαβή.¹⁵³ Παράλληλα, προβάλλεται η άποψη πως χρειάζεται η

¹⁵¹ Αθηνά Γεωργαντά, *Αιών Βυρωνομανής, Ο κόσμος του Byron και νέα ελληνική ποίηση*, Εξάντας, Αθήνα 1992, σ. 35.

¹⁵² Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, τ. Β΄, Αθήνα 1840, σ. 237.

¹⁵³ Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία φαίνεται ότι δημιουργήθηκε τον Ιούνιο του 1839 και σε αυτήν συμμετείχαν οι σημαντικότερες προσωπικότητες των Ναπαίων. Γενικότερες επιδιώξεις της υπήρξαν

παρέμβαση ενός Ρώσου ηγεμόνα για να εξεγερθούν οι Έλληνες. Αυτή η παρέμβαση θα προσφέρει στους κλέφτες πολιτικό στόχο, θα μετατρέψει μια αόριστη ηρωική διάθεση σε πράξη. Οι κλέφτες είναι ατρόμητοι, αλλά η γενναιότητα δεν αρκεί. Στην εξέγερση υπό τη μορφή ρητού αναχρονισμού, παρουσιάζεται να συμμετέχει και ο Δημήτριος Σούτσος, ο αδελφός των ποιητών, ο οποίος στην πραγματικότητα σκοτώθηκε στο Δραγατσάνι. Τονίζεται μάλιστα η φαναριώτικη καταγωγή του καθώς εμφανίζεται να πολεμά ως «βλάστημα γονέων Βυζαντίων» και να πεθαίνει ανδραγαθώντας. Ο Ραγκαβής προβάλλει έμμεσα τα μαρτύρια και τους ηρωισμούς των Φαναριωτών, ενώ συνηγορεί διακριτικά υπέρ της εφεκτικότητας των πολιτικών ηγεσιών, χωρίς ωστόσο να την υπερασπίζεται ανοιχτά. Υμνολογεί τη γενναιότητα, υπογραμμίζοντας εύσχημα την ατομικότητά της: «ελεύθερος ο κλέφτης ζει, κι ελεύθερος πεθαίνει». Επιμένει ωστόσο και στις επιφυλάξεις του ως προς τον κοινωνικό της ρόλο σύμφωνα με τον οποίο για να αποδώσει καρπούς, η τόλμη χρειάζεται να συμμαχήσει με τη φρόνηση.¹⁵⁴

β) Δήμος και Ελένη

Για την ελληνική ποίηση ο ρομαντισμός όπως και ο 19^{ος} αιώνας στο μεγαλύτερο μέρος του υπήρξε βυρωνικός και βυρωνόληπτος δεδομένης της βαθιάς και μακρόχρονης απήχησης που γνώρισε το έργο του Byron στη νέα ελληνική ποίηση. Ο ρομαντισμός ανανέωσε την ποίησή μας με βυρωνικά σύμβολα αφού όμως πρώτα ελληνικά σύμβολα και πρότυπα είχαν γίνει κινητήριες δυνάμεις της βυρωνικής ποίησης. Αυτή η αμφίδρομη πορεία ερμηνεύει, ως ένα βαθμό, την προσήλωση της ελληνικής ποίησης στο έργο του Byron και διαφωτίζει πολλές

η δημιουργία απελευθερωτικών κινήματων στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, η ενίσχυση της Ορθοδοξίας (κατάργηση της ρύθμισης για το εκκλησιαστικό ζήτημα, προσχώρηση του βασιλιά και των μελών της βασιλικής οικογένειας στο ορθόδοξο δόγμα και απαγόρευση των αλλόδοξων θρησκευτικών αποστολών στο ελληνικό κράτος) και η αποκλειστική παρουσία αυτοχθόνων στις πολιτικές, διοικητικές και στρατιωτικές θέσεις. Καταγγέλθηκε ακόμη ότι προετοιμάζονταν η σύλληψη του Όθωνα και ο εξαναγκασμός του ή σε προσχώρηση στην Ορθοδοξία ή σε παραίτηση. Σύμφωνα με τις καταγγελίες, η ενέργεια σε βάρος του Όθωνα θα πραγματοποιούνταν κατά τη διάρκεια της δοξολογίας για το νέο έτος (1840). Τα κυριότερα σημεία του προγράμματος και των απώτερων στόχων της Φιλορθόδοξης Εταιρείας, όπως προκύπτουν από το «ανώνυμο υπόμνημα» που απόκειται στο Αρχείο Μαυροκορδάτου, θα μπορούσαν να συνοψισθούν στην συγκρότηση μιας κληρονομικής Γερουσίας, στελεχωμένης αποκλειστικά με αυτόχθονες και πρόεδρο τον Βιάρρο Καποδίστρια, επίσης στον περιορισμό κατάληψης δημόσιου αξιώματος στους αυτόχθονες και σε ορισμένες μόνο κατηγορίες ετεροχθόνων. Σημαντική επιδίωξη ακόμα ήταν η διοικητική επανασύνδεση της ελλαδικής εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η απομάκρυνση όλων των ξένων ιεραποστολών και η απαγόρευση της κυκλοφορίας των δημοσιευμάτων τους, καθώς και η επιβολή στον Όθωνα να αναγνωρίσει το ορθόδοξο δόγμα ως επίσημη θρησκεία του κράτους και των διαδόχων του. Ι. Α. Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1985-1986, τ. 1, σ. 367-368 και 475. Το «ανώνυμο υπόμνημα» (χ.χ.) από το Αρχείο Μαυροκορδάτου, αρ. 5794, φακ. 21 (1841) δημοσιεύει ο Ι. Α. Πετρόπουλος, ο.π., τ. 2, σ. 727-744, ειδικότερα βλ. σ. 729.

¹⁵⁴ Αλέξης Πολίτης, «Εθνοκεντρισμός και Ευρωπαϊσμός, Ζητήματα ιδεολογίας στο έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα* (Πρακτικά), Επιστημονικό Συμπόσιο, 12 & 13 Νοεμβρίου 1999, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μοραΐτη), Αθήνα 2001.

πτυχές του ελληνικό βυρωνισμού.¹⁵⁵ Το βυρωνικό θέμα της αντίθεσης και της σύγκρουσης του παρόντος προς το λαμπρόν παρελθόν της Ελλάδας επρόκειτο να γίνει άξονας αναφοράς του ρομαντισμού και να γνωρίσει όλο το φάσμα αντιδράσεων και ανταποκρίσεων στον ελληνικό 19^ο αιώνα. Όλα τα δεδομένα συγκλίνουν προς το συμπέρασμα ότι στην πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα έχει γίνει πια συνείδηση στους Έλληνες λόγιους το βάρος της αρχαίας κληρονομιάς και η άμεση σχέση καταγωγής των νέων Ελλήνων από τους ένδοξους προγόνους. Στη λήγουσα δεκαετία του 1830, ο ελλαδικός ρομαντισμός δείχνει να αμφιταλαντεύεται ακόμη ως προς την οριστική επιλογή της οπτικής και της διάθεσης του απέναντι στη σύγχρονη Ελλάδα. Η προσωποποίηση της Ελλάδας, η αγανάκτηση των Ελλήνων κατά των ηγετών τους και η απογοήτευση από τους ξένους που φάνηκαν αχάριστοι προς την ευεργετιδά τους, αποτελούν κοινούς τόπους στα κείμενα της εποχής.

Ο Ραγκαβής ωστόσο διατηρεί την αισιοδοξία των πρώτων του συνθέσεων και επιβεβαιώνει, ως το τέλος της δεκαετίας, την εμβέλεια μιας από τις κινητήριες δυνάμεις του αρχόμενου ρομαντισμού. Ο Ραγκαβής συνεχίζει τον ιδιότυπο αποδεικτικό αγώνα έναντι των βυρωνικών διατυπώσεων και την προσπάθεια να επενδυθεί με κολακευτικές συγκρίσεις το παρόν της Ελλάδας. Εγκαινιάζει το διάλογο για το παρόν της νέας Ελλάδας με το προεπαναστατικό σκηνικό του *Δήμος κ' Ελένη* (1831), του δεύτερου σημαντικού ποιήματος που εκδίδεται στο βασίλειο,¹⁵⁶ με το οποίο ο Ραγκαβής οραματίζεται την ανάσταση της Ελλάδας και με την μετεπαναστατική ασφάλεια προεξαγγέλλει την πραγματοποίηση του ονείρου της ελευθερίας. Ενδεικτική είναι η ακόλουθη εκτενής αποστροφή προς την σκλαβωμένη Ελλάδα:

Αι! τότε έλαμπες, Ελλάς, καθώς ο ήλιος λάμπει,
Και οι λαοί σε κοίταζαν με μάτια θαμπωμένα,
Τώρα τα έθνη ξέχασαν τα φώτα σου σβυσμένα,
Και Τούρκων τρέφουν άλογα οι πράσινοί σου κάμποι.
Η δόξα και ο φωτισμός, οι ευγενείς σου φίλοι,
Στο γόνιμό σου έδαφος απλ' ήταν οδοιπόροι.
Σε χάδεψε η αρετή του λαμπρισμού η στήλη,
Και πέταξε στους ουρανούς των ουρανών η κόρη.
Ω! όλα σε τα άρπαξε, Ελλάς, η τυραννία!

[...]

Μα, τάχα, όλα τα' άρπαξε; Στων νέων σου Ελλήνων
Τες φλέβες δεν κυκλοφορεί των Περικλέων αίμα;
Φίλους, ή βάρβαρη ζωή τους κάμνει, των κινδύνων
Και λάμπει αισχροκέρδεια στο ζωηρό τους βλέμμα;
Όχι! Γενναίο αίσθημα τα μάτια τους ανάφτει.
Του Περικλέους ο υιός κινδύνους δε φοβάται.
Τον τάφο των τυράννων του μες στην ψυχή του σκάφτει,
Και η ελευθερία του στο στήθος του κοιμάται! ¹⁵⁷

¹⁵⁵ Αθηνά Γεωργαντά, *Αιών Βυρωνομανής*, ό.π., σ. 31.

¹⁵⁶ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα ποιήματα*, τ. Α', Αθήνα 1840, σ. 13-14.

¹⁵⁷ ό.π., σ. 14.

Στο παραπάνω απόσπασμα είναι έκδηλη η αναφορά στην περασμένη δόξα της Ελλάδας με τη συσσώρευση όρων που δηλώνουν τη λάμψη, το φως και τις συνέπειές τους: «έλαμπες», «ήλιος», «θαμπωμένα», «φώτα», «λαμπρισμός». Στη συνέχεια, οι στίχοι εκφράζουν την πεποίθηση ότι οι απόγονοι των μεγάλων ανδρών θα ξαναγίνουν ανδρείοι και ελεύθεροι.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Αθηνά Γεωργαντά, *Αιών Βυρωνομανής*, ό.π., σ. 32.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Τα ξενόθεμα εκσυγχρονιστικά διηγήματα

Το κρίσιμο αίτημα για την ελληνική πεζογραφία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα δεν είναι η απεικόνιση του ασταθούς και ακόμη αδιαμόρφωτου κοινωνικού παρόντος, αλλά η ιδεολογική διαμόρφωσή του. Οι πεζογράφοι αυτής της περιόδου που κατέχουν υψηλά δημόσια αξιώματα (όπως ο Ραγκαβής) χρησιμοποιούν την πεζογραφία κυρίως ως μέσο για την εδραίωση και διάδοση ιδεολογικοπολιτικών θέσεων και λιγότερο ως όργανο κριτικής. Η λειτουργία της πεζογραφίας την εποχή αυτή είναι κυρίως παραβολικού τύπου. Πρόκειται για διδακτικούς μύθους, προτρεπτικού ή αποτρεπτικού χαρακτήρα, που σκοπεύουν στο θεμελιώδες ζητούμενο της εποχής: την οικοδόμηση του έθνους στο πλαίσιο του αστικού κράτους. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για πεζογραφία καταστατικού χαρακτήρα, η οποία αξιοποιώντας στερεότυπα μοτίβα, προβάλλει πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης και ηθικής συμπεριφοράς με στόχο την υπόταξη των ατομικών συμφερόντων στο συλλογικό-εθνικό συμφέρον και την εξέλιξη του νεαρού κράτους σε αρμονικά ιεραρχημένη και λειτουργική κοινωνία.

Ο Ραγκαβής δημοσίευσε τα περισσότερα διηγήματά του από το 1847 έως το 1853, στο διάστημα που εκδίδονται δύο δεκαπενθήμερα περιοδικά, η *Ευτέρπη* (1847-1855) και η *Πανδώρα* (1850-1872). Συγκεκριμένα, ο Ραγκαβής δημοσίευσε 13 διηγήματα στην *Ευτέρπη* (1847-1849) και 11 διηγήματα και ένα μυθιστόρημα στην *Πανδώρα* (1850-1853). Το 1863 γράφει το *Εκδρομή εις Πόρον*, το 1864 το *Διονύσου πλούς* και το 1871 τον *Γοργό Ιέρακα* (που υποβάλλεται στον Βουτσιναίο διαγωνισμό). Τα κυριότερα διηγήματα του Ραγκαβή που δημοσιεύονται στα περιοδικά της εποχής (*Ευτέρπη*, *Πανδώρα*, *Χρυσσαλίσ* κ.α.) είναι τα εξής: *Ο αδάμας* (1851), *Η Αμαζών* (1852), *Γλουμυμάουθ* (1848), *Αι δύο αδελφαί* (1851), *Οι δύο υιοί* (1850), *Εις τας κορυφάς* (1848), *Εκδρομήν εις Πόρον* (1863), *Εμάη* (1848), *Επιστολαί εκ Βερολίνου* (1879), *Επιστολαί εξ Αιγύπτου* (1848), *Το Ερεχθείον* (1851), *Η ευδαίμων οικογένεια* (1851), *Το κακούργοδικεῖον της Ελισαβετώνος* (1848), *Καλμίν* (1850), *Ο καμινάπτης* (1853), *Λέιλα* (1847), *Η Ναϊάς* (1848, γίνεται αναφορά στο θέμα του δουλεμπορίου), *Οδοιπορικά αναμνήσεις* (1850), *Οι υφανταί της Άνσης* (1851) και *Το χρυσούν μαστίγιον* (1848).

Θα κατανοήσουμε καλύτερα τη φύση και τη λειτουργία της πεζογραφίας που μας απασχολεί, αν σταματήσουμε να χρησιμοποιούμε ως αξιολογικό και ερμηνευτικό κριτήριο το κατά πόσον οι πεζογράφοι γράφουν γύρω από τη σύγχρονη Ελλάδα και αν επιμένουμε στη διαπίστωση ότι ανεξαρτήτως του τρόπου ή της σκηνοθεσίας που επιλέγουν, γράφουν προς τη σύγχρονη Ελλάδα. Δεν την περιγράφουν αναγκαστικά αλλά οπωσδήποτε απευθύνονται σε αυτήν. Το κρίσιμο αίτημα για την ελληνική πεζογραφία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα δεν είναι η απεικόνιση του ασταθούς και ακόμη αδιαμόρφωτου κοινωνικού παρόντος, αλλά η ιδεολογική διαμόρφωσή του. Η λειτουργία της πεζογραφίας την εποχή αυτή είναι κυρίως παραβολικού τύπου. Πρόκειται για διδακτικούς μύθους, προτρεπτικού ή αποτρεπτικού χαρακτήρα, που σκοπεύουν στο θεμελιώδες ζητούμενο της εποχής: την οικοδόμηση του έθνους στο πλαίσιο του αστικού κράτους. Πρόκειται με άλλα λόγια για πεζογραφία καταστατικού χαρακτήρα, η

οποία προβάλλει πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης και ηθικής συμπεριφοράς με στόχο την υπόταξη των ατομικών συμφερόντων στο συλλογικό-εθνικό συμφέρον και την εξέλιξη του νεαρού κράτους σε αρμονικά ιεραρχημένη και λειτουργική κοινωνία στην οποία φυσικά καθένας θα γνωρίζει τη θέση του. Επομένως, οι συγγραφείς που κατέχουν υψηλά δημόσια αξιώματα όπως ο Ραγκαβής, χρησιμοποιούν την πεζογραφία λιγότερο ως όργανο κριτικής και κυρίως ως μέσο για την εδραίωση και διάδοση ιδεολογικοπολιτικών θέσεων.

Ο κόσμος του Ραγκαβή είναι ο κόσμος της περιπλάνησης και της αναζήτησης, της κίνησης και της καταδίωξης. Οι ήρωές του ταξιδεύουν συνεχώς σε όλα τα γεωγραφικά πλάτη και μήκη, έρχονται σε επαφή με άλλους λαούς και πολιτισμούς, δοκιμάζουν την ανισότητα, την αδικία, εκδηλώνουν όμως και τη φιλανθρωπία τους. Παρά την ιδιαίτερη προτίμηση που δείχνει ο Ραγκαβής προς την Αγγλία, αφού ένας μεγάλος αριθμός των διηγημάτων του είτε διαδραματίζονται στην Αγγλία είτε έχει Άγγλους πρωταγωνιστές, τα διηγήματά του δεν αναφέρονται σε έναν ορισμένο εθνικό χώρο αλλά χαρακτηρίζονται από οικουμενικότητα, αποτυπώνοντας τη ρευστότητα των κοινωνικών ιεραρχιών και των πολιτισμικών διαφορών όσο και την αβεβαιότητα των αποικιοκρατικών κατακτήσεων ή των τεχνολογικών επιτευγμάτων. Για έναν οικουμενικό συγγραφέα, όπως ο Ραγκαβής, ο εθνικός χώρος αποκτούσε εκ των πραγμάτων μικρή σημασία. Ό,τι προείχε ήταν η δράση και το ηθικό επιμύθιο προέκυπτε από τη διαπλοκή των προσώπων. Το ηθικό πρότυπο στα διηγήματά του δεν συγκροτείται από υποδειγματικούς χαρακτήρες ή από την αναφορά στο ήθος μιας συγκεκριμένης κοινωνίας αλλά μέσω της δράσης, του μύθου και της πλοκής. Σε μία εποχή γεωγραφικών κατακτήσεων και τεχνολογικών ανακαλύψεων, θα ήταν αδιανόητο για έναν κοσμοπολίτη συγγραφέα να μη θελήσει να μεταδώσει κάτι από τις κοσμογονικές εξελίξεις και ανακατατάξεις που συντελούνταν.¹⁵⁹

Σύμφωνα με τη Λίτσα Χατζοπούλου, η επιλογή μη ελληνικού θέματος και σκηνικού διευκολύνει τον συνδυασμό τερπνού και ωφελίμου, εφόσον η τέρψη που απορρέει από την πλοκή συμπλέκεται με την παροχή ωφέλιμων γνώσεων για την ιστορία, τη γεωγραφία, τα ήθη και την ανάπτυξη ξένων τόπων. Η κληρονομιά και τα αιτήματα του Διαφωτισμού φαίνεται να βαραίνουν στη συγγραφική συνείδηση του Ραγκαβή. Πέραν τούτων, η απομάκρυνση από τον εθνικό χώρο δίνει την ευκαρία στο συγγραφέα να μιλήσει προειδοποιητικά γι' αυτόν ακριβώς τον χώρο, αξιοποιώντας την αναλογική ή παραβολική λειτουργία της λογοτεχνίας.¹⁶⁰

Τα ξενόθεμα αυτά διηγήματα φανερώνουν το εκσυγχρονιστικό του όραμα δεδομένου ότι η επιλογή των θεμάτων (σωφρονιστικό σύστημα, οργάνωση φυλακών, εργασία ανηλίκων στα βρετανικά ανθρακωρυχεία, δουλεμπόριο) σχετίζεται με την ανάγκη εσωτερικής οργάνωσης του ελληνικού κράτους κατά το πρότυπο των ευρωπαϊκών κοινωνιών, αλλά χωρίς τις επιλογές που αποδείχτηκαν εσφαλμένες στην Ευρώπη. Όπως αντιλαμβανόμαστε, οι περιγραφές του Ραγκαβή δεν αφορούν την ελληνική πραγματικότητα, αλλά την αγγλική κοινωνία. Το ίδιο ισχύει και σε άλλα διηγήματά του, όπως η *Λεϊλά*, όπου τα γεγονότα διαδραματίζονται στην Ινδία, ενώ το *Χρυσούν Μαστίγιον* στην Αλγερία. Ωστόσο, όχι μόνο οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες αλλά και το πλαίσιο μέσα στο οποίο δρουν και κινούνται, λειτουργεί ως παράδειγμα προς

¹⁵⁹ Λίτσα Χατζοπούλου, «Κριτική για την αφηγηματική πεζογραφία του Α. Ρ. Ραγκαβή (1860-1921)», *Μαντατοφόρος*, τχ. 37-38, (1993-1994), σσ. 71-93.

¹⁶⁰ Λίτσα Χατζοπούλου, *Μαρτυρία Λόγου, αφήγηση, ρητορική και ιδεολογία στην αφηγηματική πεζογραφία του Α.Ρ.Ραγκαβή*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ.190.

μίμηση ή αποφυγή. Ο Ραγκαβής διδάσκει την αξία της εντιμότητας και τις ολέθριες συνέπειες της ματαιοδοξίας (*Καλμίνα*), υπαινίσσεται την ανάγκη της εθνικής ομοψυχίας για την πρόοδο του ελληνικού κράτους (*Ευδαίμων Οικογένεια*) και παράλληλα παροτρύνει τους συμπατριώτες του ν' ακολουθήσουν το εκσυγχρονιστικό πρότυπο της Δύσης, χωρίς όμως να ακολουθήσουν τα δικά της πολιτικά, κοινωνικά και ηθικά σφάλματα (*Οδοιπορικά αναμνήσεις*). Από αυτήν την άποψη, η πλειονότητα των διηγημάτων προβάλλει μια σημαντική πολιτική θέση, διόλου άσχετη με την ελληνική πραγματικότητα, την πραγματικότητα ενός κράτους που μετρά μόλις λίγα χρόνια ζωής. Σε γενικές γραμμές, ο Ραγκαβής υιοθετεί τα εκσυγχρονιστικά πρότυπα της Ευρώπης. Εξάλλου, ο εκσυγχρονισμός της Ελλάδας σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, είναι από τις βασικότερες εκφράσεις της Μεγάλης Ιδέας. Μέσω των ξενόθεμων κειμένων, ο Έλληνας αναγνώστης εξοικειώνεται με τις επαναστατικές βιομηχανικές και τεχνολογικές εξελίξεις της εποχής, με τα πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης και ηθικής συμπεριφοράς που αναπτύσσονται στη σύγχρονη Ευρώπη, αλλά και με τα κοινωνικά προβλήματα που απασχολούν τους κατοίκους της (όπως η παιδική εργασία, το δουλεμπόριο, η χειραφέτηση της γυναίκας, κ.α.).

Σύμφωνα με τον Τάκη Καγιαλή, «τα κείμενα αυτά επιδιώκουν να καλλιεργήσουν στο αναγνωστικό κοινό μια αισθητή οικειότητα με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή αστική τάξη· επίσης, επιδιώκουν να συμβάλλουν στη δημιουργία αστικής συνείδησης στην Ελλάδα.¹⁶¹ Έτσι, ο Έλληνας αναγνώστης εξοικειώνεται με τις επαναστατικές βιομηχανικές και τεχνολογικές εξελίξεις της εποχής, με τα πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης και ηθικής συμπεριφοράς που αναπτύσσονται στη σύγχρονη Ευρώπη, αλλά και με τα κοινωνικά προβλήματα που απασχολούν τους κατοίκους της, όπως για παράδειγμα, η παιδική εργασία, το δουλεμπόριο, η χειραφέτηση της γυναίκας κ.α.» Οι ιστορίες του Ραγκαβή ηχούν σαν προφητική προειδοποίηση. Σε ποιο βαθμό ο κόσμος μας έχει απαλλαγεί από τη δουλεία ή από την παιδική εργασία, σε ποιο βαθμό η εξουσία καθοδηγείται από τη φρόνηση, σε ποιο βαθμό τα δικαιώματα των γυναικών έχουν καταστεί κοινός τόπος; Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής υπήρξε από τους πρώτους Έλληνες διανοούμενους που αφουγκράστηκε την οικουμενικότητα αυτών των προβλημάτων.

Με βάση αυτή τη συλλογιστική, συμπεραίνουμε πως ο Ραγκαβής δεν ενδιαφέρεται για μία κριτική στάση προς την ελληνική κοινωνία αλλά για την προβολή παραβολικών ξένων παραδειγμάτων, που θα μπορούσαν να έχουν ευεργετική επίδραση στη διαμόρφωση της υποανάπτυκτης ακόμη εγχώριας κοινωνίας και πολιτείας. Ως εκ τούτου, θα μπορούσαμε να ορίσουμε την πεζογραφία του Ραγκαβή ως παραδειγματική και όχι ως αναπαραστατική και να αναγνωρίσουμε τον λανθάνοντα παραβολικό της χαρακτήρα. Επομένως, οι μετέπειτα αιτιάσεις των κριτικών για έλλειψη επαφής του Ραγκαβή με τον ελληνικό χώρο στα ξενόθεμα διηγήματά του δεν ευσταθούν, όχι γιατί δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα αλλά γιατί παραγνωρίζουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της πεζογραφίας του, που προϋποθέτει την απόσταση (χωρική και χρονική) για να λειτουργήσει παραβολικά. Αυτό που θεωρήθηκε το αδύνατο σημείο του Ραγκαβή, τα ξενόσπορα διηγήματά του αποτελούν σήμερα τίτλο τιμής. Ένας Ευρωπαίος συγγραφέας, ένας άνθρωπος που η ματιά του απλωνόταν στα παγκόσμια ζητήματα. Η στενόκαρδη ελληνοκεντρική αντίληψη που κατέλαβε τη γενιά του 1880 έμεινε στην επιφάνεια του θεματικού, δεν προχώρησε στην αναζήτηση των αρμών που συνέδεαν τις

¹⁶¹ Τάκης Καγιαλής, *Γλουμουμάουθ: Ο θικτωριανός Α .Ρ. Ραγκαβής*, Νεφέλη, 1991, σ. 74.

αφηγήσεις του με το αίτημα της συνένωσης των ποικίλων συμφερόντων σε ένα εθνικό πρόταγμα. Ο τεχνίτης πεζογράφος, ο στραμμένος προς τη βαθύτερη ρίζα του εθνικού ζητήματος, ο οποίος έντεχνα, με εξαιρετικά υπογείους και πλάγιους τρόπους συγκροτεί μέσα από τους μύθους του ένα σφιχτά συγκροτημένο ιδεολογικό σύστημα κοινωνικής συνεργασίας, όπου η αστική τάξη παίρνει το προβάδισμα και επιβάλλει την κυριαρχία της.

α) Η ιδεολογική ταυτότητα του Γλούμμουθ

Κατά τη διάρκεια ενός μεγάλου ταξιδιού, από το Μάιο ως τον Οκτώβριο του 1850, ο Ραγκαβής πέρασε από πολλές ευρωπαϊκές πόλεις και επισκέφτηκε διάφορα μνημεία. Στην Αγγλία, όμως, ο τότε καθηγητής της αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών προτίμησε να επισκεφτεί άλλου είδους αξιοθέατα: εργοστάσια κάθε λογής, το κεντρικό ταχυδρομείο και τις φυλακές του Λονδίνου. Κράτησε μάλιστα αναλυτικές, πολυσέλιδες σημειώσεις από κάθε του επίσκεψη, ενώ δεν παρέλειψε να αναφερθεί και στις θλιβερές εντυπώσεις που του προκάλεσε η «οικτρά πενία» της μητρόπολης. Είναι φανερό ότι ο κοινωνικός δυναμισμός και οι οξύτατες αντιφάσεις της βικτωριανής Αγγλίας εντυπωσίασαν το Ραγκαβή. Ασφαλώς δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι από τα δεκαεννιά πρωτότυπα διηγήματα που έγραψε από το 1847 ως το 1853 «ο πρώτος διηγηματογράφος της νεοελληνικής πεζογραφίας», τα δέκα εξελίσσονται στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα ή έχουν άγγλους πρωταγωνιστές.

Η ενασχόληση του πεζογράφου με ευρωπαϊκή, κυρίως αγγλική θεματική, αντιμετωπίζεται συχνά αυστηρά από την κριτική ως ανώδυνος εξωτισμός, με προφανή και μοναδικό στόχο τη φυγή από τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα.¹⁶² Αυτή η διαπίστωση, ωστόσο, δεν είναι αναγκαστικά αρνητική. Αντί να παραμερίζονται τα διηγήματα αυτά ως έργα τα οποία, λίγο ή πολύ φανερά, αντλούν τη θεματική τους από της αγγλική μυθιστοριογραφία, κρίνεται γονιμότερο να αντιμετωπίζονται ως πρωτότυπα κείμενα, γραμμένα από έναν άνθρωπο που δεν ήταν μόνο Έλληνας, αλλά και Ευρωπαίος, από έναν συγγραφέα που παρακολουθούσε και, σε μεγάλο βαθμό, υιοθετούσε το πνεύμα της εποχής του.

Το *Γλουμμάουθ*, ένα από τα πρώτα διηγήματα του συγγραφέα, δημοσιεύτηκε το Δεκέμβριο του 1848 σε δύο συνέχειες στην *Ευτέρπη*.¹⁶³ Πρόκειται για το έργο που εισάγει τη θεματική και την προβληματική της βικτωριανής κοινωνικής πεζογραφίας στα ελληνικά γράμματα και μάλιστα με τρόπο διόλου ευκαταφρόνητο. Ο Ραγκαβής χρησιμοποιεί έγκυρα στοιχεία για να παρουσιάσει ένα επίκαιρο κοινωνικό ζήτημα, το οποίο πραγματεύεται στο πλαίσιο του ιδεολογικού προβληματισμού που αναπτύσσεται στην Αγγλία της εποχής του. Το *Γλουμμάουθ* σχετίζεται με το βικτωριανό ιστορικό, λογοτεχνικό και ιδεολογικό περιβάλλον κατά τρόπο σύνθετο και κριτικό. Ο μύθος του διηγήματος μορφώνεται με αφετηρία ένα κείμενο-τεκμήριο θεμελιώδους ιστορικής και κοινωνιολογικής σημασίας, το «Πρώτο Πόρισμα

¹⁶² Με επικριτική διάθεση ο Απόστολος Σαχίνης παρατηρεί ότι: «όλα σχεδόν τα αφηγηματικά έργα του δεν έχουν καμία σχέση με την ελληνική πραγματικότητα, με την καθημερινή ζωή στην Ελλάδα των μέσων του 19^{ου} αιώνα. Μας φαίνονται σήμερα σαν έργα που θα μπορούσαν να είχαν γραφτεί και από έναν ξένο συγγραφέα». Α. Σαχίνης, *Παλαιότεροι πεζογράφοι*, σ. 29.

¹⁶³ *Ευτέρπη*, τ.2, τχ.31-32, (1-15.12.1848), σ. 1-5 και 1-8.

της Ερευνητικής Επιτροπής για την Εργασία των Παιδιών στα Ορυχεία» του 1842, από το οποίο ο συγγραφέας δανείζεται και τις ξυλογραφίες που κοσμούν το διήγημα.¹⁶⁴ Η συγκεκριμένη αυτή πηγή του *Γλουμμάουθ* συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της βικτωριανής κοινωνικής ιδεολογίας και τροφοδότησε τόσο τη λογοτεχνία όσο και την πολιτική σκέψη του 19^{ου} αιώνα.¹⁶⁵ Το πόρισμα, στις αποκαλύψεις του οποίου στηρίζεται ο Ραγκαβής, εμφανίστηκε σε μία επαναστατικά φορτισμένη ιστορική στιγμή και συνετέλεσε αποφασιστικά στην αφύπνιση της αγγλικής αστικής συνείδησης. Ο φόβος της σαρωτικής επανάστασης προκάλεσε το έντονο ενδιαφέρον των βικτωριανών για την κατάσταση της εργατικής τάξης και είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη της φιλανθρωπικής ιδεολογίας και της αντίστοιχης κοινωνικής πολιτικής.

Ο φαναριώτης λόγιος ανοίγεται τολμηρά στο μείζον ζήτημα που απασχολεί την ευρωπαϊκή διάνοηση της εποχής του, την κατάσταση της εργατικής τάξης χρησιμοποιώντας την εγκυρότερη διαθέσιμη πηγή και πραγματεύεται το θέμα του στο πλαίσιο του ιδεολογικού προβληματισμού που αναπτύσσεται σχεδόν ταυτόχρονα στην Αγγλία. Το διήγημα του Ραγκαβή μας μεταφέρει στην εποχή κατά την οποία οι ηγεμονικές τάξεις της Αγγλίας αναγκάζονται να αναγνωρίσουν την εξαθλίωση του εργατικού δυναμικού της χώρας. Το πρώτο μέρος του διηγήματος αποκαλύπτει πως η άμεση και πλήρης ενημέρωση για την κατάσταση της εργατικής τάξης δεν επαρκεί για να αναμορφώσει τον αριστοκράτη παρατηρητή, ενώ το δεύτερο μέρος αξιοποιεί την τεχνική του μελοδράματος για να υποδείξει ότι η αριστοκρατία μπορεί πράγματι να κατορθώσει την απαιτούμενη ριζική της αναμόρφωση, αλλά μόνο μέσα από μία οδυνηρή καθαρτήρια διαδικασία.¹⁶⁶

Ο υπόγειος κόσμος των ορυχείων είναι δαιμονικό τοπίο, από το οποίο «προέκυπτεν από καιρού εις καιρόν μορφή τις ωχρά, κυρτή, σκελετώδης, ως νεκρού αποσειόντος την πέτραν του τάφου». Τα παιδιά «ήσαν ως μικροί βδελυροί δαίμονες, εξερχόμενοι από τας καπνοδόχους του άδου», και οι εργάτες «σκιαι μέλენαι άνω και κάτω κινούμεναι, και εναγώνια και ακατάληπτα σχήματα εκτελούσαι, ως οι κολαζόμενοι εν τω άδει». Όταν το βλέμμα του παρατηρητή εστιάζεται στις μορφές των κατοίκων «του άδου εκείνου», διακρίνουμε καθαρότερα τα τερατολογικά τους χαρακτηριστικά: το «αμάξιον» που σέρνει ο δωδεκαετής Βόβ Χόβ ήταν «συρόμενον, ως κατ'αρχάς υπέλαβεν ο λόρδος, υπό μεγάλου κυνός», ενώ η «δυσειδής γυνή» δεν εμφανίζεται μόνο ως «καταχθόνιον φάντασμα», αλλά μιλάει με «κτηνώδη γρυσμόν» και αντικρίζει τον κόσμο με μάτια που «διεστάλησαν και εξέπεψαν φλόγας». Ο λόρδος δεν βλέπει εμπρός του εξαθλιωμένους εργάτες, αλλά τερατόμορφα όντα του άδη τα οποία, εύλογα, αντιμετωπίζει με φρίκη «αποστρεφόμενος μετά μυσσηγμού».¹⁶⁷ Ουσιαστικά μέσω του πρωταγωνιστή του, ο Ραγκαβής ασκεί ήπια αλλά ουσιώδη κριτική στον συμβατικό φιλανθρωπισμό της βικτωριανής αριστοκρατίας. Ο Ραγκαβής αντιμετωπίζει το ρητορικό

¹⁶⁴ Τάκης Καγιαλής, *Γλουμμάουθ*, ό.π., σ.138.

¹⁶⁵ Από το 1833, «ο νόμος περί εργοστασίων» απαγόρευε την εργασία στη βιομηχανία για παιδιά κάτω των εννέα ετών και περιόριζε τις ώρες ημερήσιας εργασίας στις εννέα, για παιδιά έως δεκατριών ετών, και στις δώδεκα για εφήβους. Η κατάσταση όμως στα ορυχεία, όπου χρησιμοποιούνταν κατά το ένα τρίτο παιδιά και έφηβοι, ήταν άγνωστη μέχρι τον Αύγουστο του 1840, όταν ο μεγάλος μεταρρυθμιστής λόρδος Ashley εισηγήθηκε στο κοινοβούλιο τη διενέργεια σχετικής έρευνας. Το μνημειώδες πόρισμα της ερευνητικής επιτροπής κατατέθηκε στο κοινοβούλιο τον Απρίλιο του 1842 και συγκλόνισε την αγγλική κοινή γνώμη.

¹⁶⁶ Τάκης Καγιαλής, *Γλουμμάουθ*, ό.π., σ. 105.

¹⁶⁷ ό.π., σ. 91.

φιλανθρωπισμό του λόρδου Βαρλέυ με σκωπτική διάθεση και με τόνο συμπαθητικού σαρκασμού.¹⁶⁸ Ο αφηγητής υπογραμμίζει συνεχώς τη δειλία και τη διστακτικότητα του νεαρού λόρδου, φροντίζοντας να υποδηλώσει ότι δεν είναι απλώς φυσικό του χαρακτηριστικό αλλά και κοινωνικό προσδιορισμένο: «*Ευρίσκων την οδόν αυτήν ολίγον παράδοξον δι' ευγενές μέλος της Βουλής των Λόρδων [...] Αλλά να εισέλθω εκεί μοι φαίνεται αδύνατον. Τοιαύτη επιχείρηση υπερβαίνει το καθήκον της χριστιανικωτέρας αφοσιώσεως*». ¹⁶⁹

Ο μελοδραματικός μύθος του *Γλουμυμάουθ* αντανακλά το τόσο χαρακτηριστικό αίσθημα κοινωνικής ανασφάλειας, που κατέχει τη βικτωριανή συνείδηση στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η επίμονη παρουσία του προλεταριακού εφιάλτη στην αστική συνείδηση της εποχής (μιας εποχής που ο κόσμος αλλάζει με ραγδαίους ρυθμούς και απρόβλεπτη κατάληξη), δημιουργεί έναν φόβο πιο ισχυρό, από εκείνον της επανάστασης: τον φόβο της ταξικής έκπτωσης, της εξομείωσης με τα τερατώδη αυτά όντα, του βυθισμού στον φρικτό υπόγειο κόσμο τους. Η περιπέτεια της Έμμας στα χέρια της εργάτριας των ορυχείων, αποκρυσταλλώνει και κοινωνεί αυτήν ακριβώς την ανησυχία. Στην αρχή του διηγήματος εξάλλου, συναντούμε μία άλλη εξαθλιωμένη εργάτρια των ορυχείων και την ακούμε να εκφράζει, με αξιοπρόσεκτη ευγλωττία, την αγανάκτηση της τάξης της εν είδει προειδοποίησης:

*«Και το βράδυ σε ρίχνουν, νά! Φάγε! Ένα κομμάτι ψωμί από στάκτη και δύο σάπια γεώμηλα. Από τη δουλειά με κόλλησε το τομάρ' εις τα κόκκαλα, και δεν έχω ένα κουρέλι να σκεπάσω τα παλιόπαιδα που τουρτουρίζουν από την ψύχρα και γρυνιάζουν από την πείνα [...] μας ζουλούν και μας στίφτουν ως να μείνουμε ξερό τζίπουρο, κ' έπειτα μας πετούν να φορήσουμε σε καμμιά κόχη. Διά το ένα σελίνι που μας ρίπτουν 'ς το πρόσωπον, ζητούν την δύναμιν των χεριών μας, ζητούν τον ιδρώτα του μετώπου μας, τον αέρα που αναπνέουμε, το φως της ημέρας μας, της νυκτός μας τον ύπνον».*¹⁷⁰

Η ιστορία του διηγήματος, η περιπέτεια δηλαδή της Έμμας και της μητέρας της εκφράζει μια σαφή ιδεολογική θέση. Η λογοτεχνική αξιοποίηση του επίκαιρου και έγκυρου κοινωνικού υλικού, καθώς και η ηθική και ιδεολογική διαπραγμάτευση του θέματος, οπωσδήποτε φανερώνουν τη σύμπλευση του πεζογράφου Ραγκαβή με τις σύγχρονες του βικτωριανές αναζητήσεις. Η ιστορία του *Γλουμυμάουθ* εκτυλίσσεται στη βιομηχανοποιημένη Αγγλία, σε έναν τόπο με κοινωνική δομή αλλά και κοινωνικά προβλήματα περισσότερο απόμακρα για την προαστική και προβιομηχανική Ελλάδα, επηρεάζει οπωσδήποτε την υποδοχή του διηγήματος από τον Έλληνα αναγνώστη του 1848.¹⁷¹ Ο κύριος λόγος που προκάλεσε το βικτωριανό ενδιαφέρον για την κατάσταση της εργατικής τάξης και τη συνακόλουθη ανάπτυξη της φιλανθρωπικής ιδεολογίας στην Αγγλία ήταν ο φόβος μιας σαρωτικής επανάστασης.

¹⁶⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ραγκαβής διάλεξε για τον συμπαθή, αλλά και αφελέστατο, πρωταγωνιστή του το όνομα με το οποίο ήταν ευρέως γνωστοί οι οπαδοί του «Αγγλικού» κόμματος δηλαδή οι «Μπαρλαιοί», επωνυμία που προήλθε από τον φανατικό αγγλόφιλο Βασίλη Μπαρλά. Ιωάννης Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997, σ.17.

¹⁶⁹ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διηγήματα*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999, τόμ. Α', σ. 412.

¹⁷⁰ ό.π., σ. 414.

¹⁷¹ Τάκης Καγιαλής, *Γλουμυμάουθ*, ό.π., σ. 103.

Η επανάσταση όμως, που δεν έγινε στην Αγγλία το 1842, έγινε στην υπόλοιπη Ευρώπη στις αρχές του 1848.¹⁷² Τον Μάρτιο εκείνου του χρόνου, ο αντίκτυπος της ευρωπαϊκής επανάστασης έφθανε στην Αθήνα με τη μορφή πολιτικών συμποσίων και φοιτητικών διαδηλώσεων.¹⁷³ Η φιλελεύθερη και αντιπολιτευόμενη εφημερίδα *Αθηνά*, που υποστήριζε το «Αγγλικό» κόμμα του Μαυροκορδάτου, αναφερόταν τότε στις ανησυχίες που δημιουργεί «ο σημερινός βρασμός, ο προερχόμενος από τας ακαταπαύστως φθανούσας επαναστατικές της Ευρώπης ειδήσεις»,¹⁷⁴ και προσπαθούσε να πείσει τους αναγνώστες της ότι «αν εις πολλούς καταπιεζομένους λαούς της Ευρώπης το κίνημα τούτο δύναται να είναι σωτήριο, εις ημάς όμως όχι, διότι ημείς επρολάβαμεν ν' αποκτήσωμεν όλας τας ελευθερίας υπέρ των οποίων γίνεται ο σημερινός αγών».¹⁷⁵

Την ίδια εποχή, ο ποιητής Αλέξανδρος Σούτσος δήλωνε ότι «η κυβέρνησις της Ελλάδος, εγκλωπωθείσα το πεπτωκός σύστημα της Φιλιππιζούσης Γαλλίας, της απολύτου Αυστρίας και της δεσποτικής Προυσσίας, εμπαίζει μέχρι ώρας το σύνταγμα και διά της απάτης εκφυλίζει τους χαρακτήρας», και συνόψιζε την πολιτική κατάσταση ως «βουλή εκ μελών διορισθέντων δι' υπουργικών διαταγμάτων, σύνταγμα χλευαζόμενον, ρήξεις ιδεών εις την πρωτεύουσαν, στάσεις εις τας επαρχίας».¹⁷⁶ Ο Ραγκαβής επικρίνει σφοδρότατα την πολιτική τοποθέτηση του Αλέξανδρου Σούτσου δεδομένου ότι ο φιλομοναρχισμός του είναι αδιαμφισβήτητος. Στα *Απομνημονεύματά* του τονίζει ότι «ηχώ γενόμενος άκριτος των τυφλοτέρων παθών αχαλινώτου και αναγώγου πολλάκις αντιπολιτεύσεως, συνετέλει διά της Μούσης του εις το ν' αυξάνη την κοινήν ασυνεσίαν και έβλαψε πολύ μάλλον ή ό,τι ωφέλησε την Ελλάδα».¹⁷⁷

Οι αγροτικές εξεγέρσεις που ξέσπασαν λίγο αργότερα στην Πελοπόννησο και την Στερεά Ελλάδα μπορεί να μην σχετίζονταν άμεσα με το ευρωπαϊκό 1848,¹⁷⁸ δεν έπαυαν όμως να πυροδοτούν την ήδη ταραγμένη πολιτική ατμόσφαιρα και να ανησυχούν το συγγραφέα.¹⁷⁹ Την εποχή που γράφεται το *Γλουμυμάουθ*, η επαναστατική απειλή έχει γίνει σαφώς αισθητή στην Ελλάδα. Το *Γλουμυμάουθ* δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση προγραμματική και εμπρόθετη παραβολική αναφορά στην Ελλάδα της εποχής του. Ο Ραγκαβής δεν φαίνεται εδώ να υπηρετεί άμεσους ιδεολογικούς στόχους. Αυτό, ωστόσο, δεν αποκλείει την υπαινικτική, ενδεχομένως και υποσυνείδητη έκφραση αντιλήψεων, οι οποίες δεν είναι καθόλου εξωτικές για τον έλληνα διανοούμενο που δέχεται με ανησυχία τα μηνύματα της Ευρώπης. Η μελοδραματική αρπαγή της Έμμας από την οικογενειακή ασφάλεια, έχει πολιτικό κυρίως χαρακτήρα αφού παραπέμπει ευθέως στην απώλεια της ταξικής ταυτότητας.¹⁸⁰

Το θέμα αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν λάβουμε υπόψη πως η πολιτική κουλτούρα που επικρατεί στην Ελλάδα της εποχής, καθώς επισημαίνει ο Νικηφόρος Διαμαντούρος, στηρίζεται στο μοντέλο της οικογένειας, τοποθετεί το άτομο «έναντι ενός συνόλου, το οποίο εκ προοιμίου θεωρείται εχθρικό», και θέτει ως στόχο της πολιτικής την «κατά το δυνατό εξασφάλιση του

¹⁷² Φρ. Ένγκελς, «Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία», Εκδ. Μπαϊρόν, 1989, τόμ. Α', σ. 36.

¹⁷³ Κ.Θ.Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα 1982, σ. 390-392.

¹⁷⁴ Τάκης Καγιαλής, *Γλουμυμάουθ*, ό.π., σ. 104.

¹⁷⁵ ό.π., σ. 105.

¹⁷⁶ Αλέξανδρος Σούτσος, *Πολιτική Έποψις της Ελλάδος*, Αθήνα 1848.

¹⁷⁷ Α.Ρ.Ραγκαβής *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 260.

¹⁷⁸ Καίτη Αρώνη - Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα 1833-1881*, Αθήνα, Παπαζήση, 2009, σ. 105.

¹⁷⁹ Τάσος Βουρνάς, *Το Ελληνικό 1848*, Αθήνα 1983, σ. 125.

¹⁸⁰ Τάκης Καγιαλής, *Γλουμυμάουθ*, ό.π., σ. 105.

ατόμου από τους κινδύνους που ελλοχεύουν μέσα σε κάθε κοινωνική αντιπαράθεση και γενικότερα, στις κοινωνικές συγκρούσεις».¹⁸¹ Η αναλογία με την απαγωγή και την ταξική έκπτωση της Έμμας είναι προφανής. Προσεγγίζουμε έτσι μια δεύτερη ανάγνωση του *Γλουμμάουθ*, σύμφωνα με την οποία ο φόβος της επανάστασης, που εισάγεται στο διήγημα με την ταξική οργή της εργάτριας των ορυχείων, ενισχύεται προοδευτικά, μετατρέποντας τη μελοδραματική περιπέτεια της Έμμας σε τραγωδία κοινωνικής έκπτωσης. Συνεπώς, ο συγγραφέας του *Γλουμμάουθ* δεν απολαμβάνει απλώς μια σύντομη εκδρομή στα εδάφη της βικτωριανής λογοτεχνίας αλλά συμμερίζεται τις ανησυχίες των άγγλων συγχρόνων του: διαισθάνεται τη δημοκρατική απειλή, κατανοεί τους κινδύνους του εφησυχασμού και προβληματίζεται για την αναγκαία φιλανθρωπική αναμόρφωση της άρχουσας τάξης.

β) Η Ευδαίμων Οικογένεια

Η *Ευδαίμων Οικογένεια* δημοσιεύτηκε στην *Πανδώρα* τον Απρίλιο του 1851.¹⁸² Η ιστορία της *Ευδαίμωνος Οικογένειας* προέρχεται από ανυπόγραφο άρθρο, που είχε δημοσιευτεί επτά μήνες νωρίτερα στην *Ευτέρπη*, με τίτλο «Η μεταξύ των αλλοφύλων ζώων αγάπη ή η δύναμις της ανατροφής». Ο Ραγκαβής δανείζεται την κεντρική ιστορία του διηγήματος, οι παρεμβάσεις όμως το μετατρέπουν από μία τυπική και πολιτικά ουδέτερη είδηση για τα παράδοξα που συμβαίνουν στον κόσμο σε επικαιρική πολιτική αλληγορία. Πρόκειται για ένα σύντομο διήγημα, το οποίο αναφέρεται σε ένα από τα αξιοπερίεργα εκθέματα του σύγχρονου Λονδίνου, την αρμονική συμβίωση μιας μεγάλης ποικιλίας ζώων, που υπό κανονικές συνθήκες που εχθρεύονται το ένα το άλλο, σε κοινό κλουβί. Ο Ραγκαβής μεταφέρει το σκηνικό στην εργατική τάξη της βιομηχανικής Σκωτίας ενώ ταυτόχρονα εισάγει το ευαίσθητο και επίκαιρο πρόβλημα της παιδικής εργασίας.

Ο νεαρός Δικ, ένα δεκάχρονο αγόρι από τη Σκωτία, εργάτης σε βαμβακουργείο της Γλασκώβης μένει ορφανός και άνεργος ύστερα από βιομηχανικό ατύχημα και κατορθώνει αξιοποιώντας τις σπάνιες αρετές του χαρακτήρα του, να διδάξει στα ετερόκλητα ζώα την αξία της αλληλεγγύης και την ευτυχία της ειρηνικής συμβίωσης.

Ο αναγνώστης του διηγήματος του Ραγκαβή διδάσκεται ότι, αν η στοργική αγάπη και η επίμονη προσπάθεια ενός παιδιού είναι ικανές να μεταμορφώσουν το άγριο ζωικό βασίλειο σε αρμονικό σύνολο, οι ίδιες αρετές μπορούν να μετατρέψουν τη διχασμένη κοινωνία των ανθρώπων σε εθνική και ευδαίμονα οικογένεια. Το κείμενο ουσιαστικά παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο ένας διχασμένος και άναρχος πληθυσμός μπορεί να μεταμορφωθεί σε αρμονική εθνική κοινότητα, στην οποία πρυτανεύουν αισθήματα αμοιβαίας εκτίμησης και συλλογικής αλληλεγγύης, με τη φροντίδα και υπό την προστασία ενός στοργικού πατριάρχη. Προωθείται ουσιαστικά το ιδεώδες της εθνικής ομοψυχίας υπό χρηστή διοίκηση.¹⁸³ Ο νεαρός Λόρδος Γουλιέλμος προτείνει ρητά τη μέθοδο του Δικ ως πρότυπο πολιτικής διαχείρισης:

«Ο Δικ ήταν αγαθωτάτης διαθέσεως, και όλα τα έμψυχα όντα όσα τον περιεστοίχιζον, άνθρωποι και ζώα, τον ηγάπων περιπαθώς. Εδοκίμασε λοιπόν διά της δικής του επιρροής να

¹⁸¹ Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19^ο αιώνα», *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Τσαούσης Δημήτρης, Εστία 2011, σ. 60.

¹⁸² *Πανδώρα*, τ.2, τχ. 26, (15.4.1851), σ. 627-629.

¹⁸³ Λίτσα Χατζοπούλου, «Η ευδαίμων οικογένεια του Α. Ρ. Ραγκαβή: Μια μικρή ιστορία για την “μεταξύ των αλλοφύλων ζώων αγάπη”», *Ακτή*, τχ 11, 1992, σ. 423.

συνδέση ου μόνον εις ειρηνικάς, αλλ' ακόμη εις φιλικάς σχέσεις τους δύο θανασίμους εχθρούς, την γαλήν μετά των πτηνών. Και διά της πραότητός του, διά της δυνάμεως της αγωγής και της συνηθείας, ήτις δεν είναι ελάσσων επί των ζώων ή επί των ανθρώπων, έπεισε κατ' ολίγον το πονηρόν ζώον να συζή κοινωνικώς μετά των πτερωτών αιιδών του, να συντρύγη, να συμπίνη μετ' αυτών, να κοιμάται εν μέσω του ταραχώδους ομίλου των, χωρίς να απλώνη τους ονύχας διά να συλλάβη ή να σχίση κανένα, εκείνους δε πάλιν να υπομένωσιν την όψιν και συνοικίαν του γαμψονύχου θηρίου, και να παίζωσι μετ' αυτού».¹⁸⁴

Ο Ραγκαβής μέσα από το διήγημα εκφράζει την άποψη πως παρεμβαίνοντας με φρόνηση, στοργή και ακλόνητη επιμονή στον ταραγμένο και ασταθή κόσμο που τον περιβάλλει, ο υποδειγματικός ηγέτης κατορθώνει να υποτάξει την ενστικτώδη μισαλληλία στη δύναμη της αγάπης και να μετατρέψει την αγριότητα σε αδελφική ομοψυχία. Ένας διχασμένος και άναρχος πληθυσμός μπορεί να μεταμορφωθεί σε αρμονική εθνική κοινότητα, στην οποία πρυτανεύουν αισθήματα αμοιβαίας εκτίμησης και συλλογικής αλληλεγγύης, με τη φροντίδα και υπό την προστασία ενός στοργικού πατριάρχη.¹⁸⁵

γ) Αι φυλακαί ή Η Κεφαλική Ποινή

Το ζήτημα της εγκληματικότητας και της ποινικής τιμωρίας τίθεται από τον Ραγκαβή στο πρώτο του διήγημα *Αι φυλακαί ή η κεφαλική ποινή* (1837) και συνδέει την πεζογραφία του με τον γενικότερο προβληματισμό που εκδηλώνεται στην Ευρώπη περί απονομής δικαιοσύνης και σωφρονισμού των κρατουμένων στον 18^ο και 19^ο αιώνα. Το διήγημα αυτό αφορά τη συζήτηση σχετικά με το αν η αναμόρφωση των εγκληματιών μέσω των εκσυγχρονισμένων φυλακών είναι προτιμότερη από το να τιμωρούνται με την κεφαλική ποινή.¹⁸⁶ Ο αναζωογονημένος θρησκευτικός ιδεαλισμός των αρχών του 19^{ου} αιώνα βοήθησε σημαντικά στην αναμόρφωση του ποινικού συστήματος και στην ανέγερση υποδειγματικών φυλακών. Παράλληλα, οι ιδέες του Διαφωτισμού βρήκαν προσφορότερο έδαφος στην Αμερική, όπου βαθμιαία από το 1783 έως το 1796 η ποινή του θανάτου αντικαταστάθηκε από τη φυλάκιση. Όλα αυτά συμβαίνουν πολύ κοντά στην εποχή που δημοσιεύτηκε το διήγημα του Ραγκαβή και ο ίδιος πρέπει να είχε σαφή γνώση αυτών των εξελίξεων και συγκεκριμένα των αναφορών

¹⁸⁴ Α.Ρ.Ραγκαβής, *Διηγήματα*, ό.π., τόμ.Β', σ. 179.

¹⁸⁵ Τάκης Καγιαλής, «Πατριδογνωσία, ξενοτροπία και ιστορία, Καλλιγιάς και Ραγκαβής», *Από το Λέανδρο στο Λουκή Λάρα, Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 136-137.

¹⁸⁶ Απόηχος αυτού του προβληματισμού είχε φτάσει και στην Ελλάδα με τη μετάφραση από τον Κοραή το 1802 του έργου του Cesare Beccaria με τίτλο *Dei delitti e delle pene* (1764). Σε αυτό το έργο ο Beccaria εφαρμόζει τις αρχές του Διαφωτισμού περί ισότητας και φυσικών δικαιωμάτων στο σωφρονιστικό σύστημα, υποστηρίζοντας ότι η τιμωρία θα πρέπει να αποβλέπει στο σωφρονισμό του φυλακισμένου.

που έφθαναν από την Αμερική ότι αυτή διέθετε ένα πιο εκσυγχρονισμένο, ανθρωπιστικότερο και αποτελεσματικότερο σωφρονιστικό σύστημα από την Ευρώπη.¹⁸⁷

Ο Ραγκαβής, λοιπόν, μεταφέρει στο πρώτο διήγημά του τον απόηχο των ευρωπαϊκών αξιώσεων για αλλαγή του ποινικού συστήματος με βάση το αμερικανικό πρότυπο, δείχνοντας παράλληλα ότι είχε ενστερνιστεί τα προοδευτικά μηνύματα του Διαφωτισμού που έδιναν έμφαση στην αναμόρφωση των υποδίκων και όχι στην εκτέλεσή τους. Ήταν ένας από τους ελάχιστους Έλληνες πεζογράφους που συμμετείχαν στον προβληματισμό που απασχολούσε τη Δύση εκείνη την εποχή για την κοινωνική απόδοση και ηθική αναμόρφωση των εγκληματιών αντί για την αδιάκριτη τιμωρία και εξόντωσή τους. Στο διήγημά του ο Ραγκαβής επιχειρεί μια σαφή σύγκριση του αμερικανικού με το γαλλικό και εν γένει ευρωπαϊκό σωφρονιστικό σύστημα διά στόματος του Ουβέρτου:

« Άμα ήκουσα ότι κατεδικαζόμενη εις εξαετή ειρκτήν, ω! είπον, ζήτωσαν οι Αμερικάνοι! Εις την αγαπητήν μου Γαλλίαν ήθελον με στείλει να μετρήσω της αγχόνης το ύψος, ή να δοκιμάσω την καλήν λαιμητόμον».

Στο διήγημα γίνεται ακόμη αναφορά και στην εργασία των κρατουμένων στις αμερικανικές φυλακές που τους αποφέρει χρήματα, στην ηθική διδασκαλία και διαπαιδαγώγηση μέσω ιερέων που διακριτικά και φιλότιμα κατηχούν τους κρατούμενους και τέλος στην αρχή της ατομικής απομόνωσης και σιωπής. Η απομόνωση και η σιωπή απέτρεπαν τον συγχρωτισμό των κρατουμένων και υποβοηθούσαν έτσι την ηθική μεταμέλεια και αναμόρφωση:

*«Η πολύωρος και μοχθηρά εργασία, ελαττώσασα τας δυνάμεις μου, εδάμασεν εντός ολίγου το τραχύ και άγριον του χαρακτήρος μου, και την νύκτα, ότε ερριπτόμην εις την απλήν μεν αλλά καθαράν κλίνην μου, αι ιδέαι μου εστρέφοντο προς εμαυτόν, και την οξύτητα του μίσους διεδέχθη κατ' αρχάς μεν βαρεία μελαγχολία, μετά δε ταύτην γλυκύτερα και πάντοτε γλυκύτερα αισθήματα οίκτου και ίσως κατά μέρος και μετανοίας».*¹⁸⁸

Ο Ραγκαβής, λοιπόν, σε αυτό το διήγημα εύστοχα και μυθοπλαστικά προβάλλει το αίτημα για την αναμόρφωση των φυλακών, σύμφωνα με το αμερικανικό σωφρονιστικό σύστημα και την κατάργηση της θανατικής ποινής.¹⁸⁹ Μέσω της συμμετρικής αντίθεσης της τύχης των δύο

¹⁸⁷ Δημήτρης Τζιόβας, Εισαγωγή στο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διηγήματα*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999, τόμ Α', σ. 38.

¹⁸⁸ Α.Ρ.Ραγκαβής, *Διηγήματα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 164-165.

¹⁸⁹ Οι *Φυλακαί* δεν αποτελούν το μοναδικό διήγημα του Ραγκαβή που έχει ως θέμα του εγκλήματα και κακοποιούς. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Ραγκαβής τοποθετεί τη δράση ενός άλλου διηγήματός του, που αφορά έγκλημα, στην Αμερική. Στο *κακουργιοδικείον της Ελισαβέττωνος* ανιχνεύουμε την αλλαγή που συντελείται στη λογοτεχνική αντιμετώπιση του εγκλήματος από τον 18^ο στον 19^ο αιώνα. Στον 17^ο και 18^ο αιώνα το έγκλημα ήταν αποκλειστικά θρησκευτικό και ηθικό ζήτημα. Η ανυπακοή στο νόμο ήταν ισοδύναμη με ανυπακοή στο θεό και για πολλούς ανθρώπους η επιβολή της κεφαλικής ποινής ακόμη και για ασήμαντα παραπτώματα ήταν εύκολα αποδεκτή. Στον 19^ο αιώνα σημειώνεται μια σημαντική αλλαγή στην αντιμετώπιση του εγκλήματος η οποία μπορεί να συνοψιστεί ως μετάβαση από την ηθικοθρησκευτική του καταδίκη στην αισθητική του θεώρηση. Μια ακόμη εξέλιξη που συνετέλεσε στην αλλαγή της αντιμετώπισης των εγκληματικών πράξεων

ηρώων, του Ουβέρτου και της Μαγδαληνής, ο Ραγκαβής δείχνει την αποτελεσματική διαφορά των δύο συστημάτων, η οποία υποβάλλεται και μεταφορικά. Ο Ουβέρτος κατά της διάρκειας της ειρκτής του στην Αμερική μεταμορφώνεται ηθικώς σε αντιδιαστολή προς τη γυναίκα του, τη Μαγδαληνή την οποία η φυλακή της Γαλλίας την εξωθεί περισσότερο στο έγκλημα, την οδηγεί στην απόδραση και τελικά θανατώνεται. Μάλιστα η μετονομασία της από Μαγδαληνή σε Βαρβάρα συστοιχεί με την ηθική της κατάπτωση. Αντίθετα, ο Ουβέρτος γίνεται μοναχός και αφιερώνεται στη βελτίωση των φυλακών προσφέροντας την περιουσία του για τον εκσυγχρονισμό τους κατά το αμερικανικό πρότυπο. Έτσι ενώ η Μαγδαληνή προσπαθεί μέσω της αλλαγής ονομάτων να μεταμορφωθεί και να ξεφύγει την τιμωρία, ο Ουβέρτος στην Αμερική μεταμορφώνεται ηθικά σε νέο άνθρωπο: « *Αλλ' έκτοτε ήρχισε δι' εμέ νέον στάδιον βίου, έκτοτε ενεδύθην τον νέον άνθρωπον*». ¹⁹⁰

Το δίλημμα που θέτει το διήγημα μέσα από τα παραδείγματα της Μαγδαληνής και το Ουβέρτου είναι αν θα πρέπει οι κακούργοι να εκτελούνται ή να αναμορφώνονται ηθικά. Ο Ραγκαβής φαίνεται να υιοθετεί τη δεύτερη επιλογή και να προβάλλει ως πρότυπο το ποινικό σύστημα της Αμερικής. Στο Προοίμιον του στα Διάφορα Ποιήματα, όπου πρωτοτυπώνεται το διήγημα, εμφανίζεται υπέρμαχος των ατομικών δικαιωμάτων, δίνοντας στο διήγημά του ευρύτερο χαρακτήρα: «*Όμως, φίλε μου, εις την ελευθέραν κ' ευνομουμένην Ελλάδα, δικαίωμα εκάστου και του εσχάτου πολίτου είναι, πριν υπομείνη την καταδίκην του να την ακούση αιτιολογημένην από τους δικαστάς του. Θ' ανατρέψης το πολίτευμά μας και θα αρνηθής το κοινότατον τούτο των δικαιωμάτων εις εμέ, όστις εμπνεόμενος από μίσος προς αδίκους καταψηφίσεις, έπλασα τον μύθον τον οποίον επιγράφω ΑΙ ΦΥΛΑΚΑΙ;*» ¹⁹¹

Από την ανωτέρω γνώμη, φαίνεται να προκύπτει ότι ο Ραγκαβής με το διήγημά του στόχευε ευρύτερα: στον περιορισμό κάθε αυθαιρεσίας και στην προάσπιση της ατομικής ελευθερίας. Το άτομο και η αυτονομία του αναγορεύονται σε αναπαλλοτρίωτα αξιώματα, γεγονός που αξίζει ιδιαίτερης προσοχής για το αν και κατά πόσο η έμφαση στην ατομικότητα καθορίζει το λογοτεχνικό του έργο και αποτελεί μια βασική αρχή της ρομαντικής ιδεολογίας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

δ) Η Ναϊάς

Στις αρχές του 1848 ο Ραγκαβής δημοσιεύει ανυπόγραφα το διήγημα η *Ναϊάς* στην *Ευτέρπη*. ¹⁹² Αργότερα, στον κατάλογο με τα δημοσιεύματα του πρώτου τόμου του περιοδικού, συμπληρώνει τον τίτλο του διηγήματος με τη σημείωση «περί σωματεμπορίας». Η *Ναϊάς* οφείλει τον τίτλο της στο όνομα του πλοίου της ιστορίας που ταξιδεύει από το Λονδίνο στη

αποτελεί η επιστημονική και κοινωνική προσέγγιση του εγκλήματος, αναζητώντας τις ψυχολογικές και κοινωνικές του αιτίες. Στο κακουργιοδικείο της Ελισαβέττωνος είναι αξιοσημείωτο πως ο ήρωας, καίτοι φονεύς εν βρασμώ ψυχής, δεν τιμωρείται ή τουλάχιστον δεν μαθαίνουμε ότι τιμωρήθηκε. Δεν καθίσταται σαφές στο διήγημα αν ο δράστης τελικά παραδόθηκε στις αρχές ή δικάστηκε. Ίσως ο Ραγκαβής επιχειρεί να δείξει πως το αμερικανικό σύστημα είναι πιο ελαστικό και πως η νομοθεσία πρέπει να προβλέπει και τις περιπτώσεις φόνου εν βρασμώ ψυχής ή εν αμύνη.

¹⁹⁰ ό.π. σ. 163 Α' τόμος

¹⁹¹ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα Διηγήματα*, Αθήνα 1837.

¹⁹² *Ευτέρπη*, τ. 1, τχ. 9 (1.1.1848), σ. 8-20.

Σε νεγάλη με σκοπό να μεταφέρει μαύρους για να πουληθούν ως δούλοι στην Αμερική. Οι μαύροι που αγοράζονται από τους λευκούς δουλεμπόρους, εν τέλει επαναστατούν και καταλαμβάνουν το πλοίο που τους μεταφέρει για να πουληθούν ως δούλοι. Το διήγημα ξεκινά με πολύ κέφι και χιούμορ, με κεντρικό ήρωα τον Τζων Λίττελ, που είναι αργόσχολος και απένταρος και περιφέρεται άσκοπα στην προκυμαία του Τάμεση. Εκεί συναντά κάποιον, ο οποίος του προτείνει να μπαρκάρει στη “Ναϊάδα”, δήθεν, για επιστημονικό ταξίδι στις αφρικανικές ακτές. Ο Λίττελ δέχεται, αλλά στην πραγματικότητα, η Ναϊάς έκανε εμπόριο μαύρων. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, ο Λίττελ το αντιλαμβάνεται και διαμαρτύρεται έντονα, όμως δεν είναι σε θέση να αντιδράσει. Αργότερα, όμως, όταν το πλοίο κατευθύνεται προς την Αμερική, βοηθά αποτελεσματικά τους μαύρους. Τελικά, οι μαύροι απελευθερώνονται, ο πλοίαρχος καταδικάζεται σε θάνατο και ο Λίττελ παίρνει από την αγγλική κυβέρνηση ως αμοιβή την αξία της ξυλείας της “Ναϊδος”, η οποία διαλύθηκε. Με τα χρήματα που έλαβε ο Λίττελ υποστηρίζει τη βιομηχανία κατασκευής ζύθου και την εταιρία απελευθέρωσης των μαύρων.

Το διήγημα έχει ως θεματικό άξονα το δουλεμπόριο των μαύρων, φαινόμενο που απασχολεί έντονα την Ευρώπη εκείνα τα χρόνια. Πρόθεση του συγγραφέα είναι να πληροφορήσει για τη σωματεμπορία και να καταγγείλει το καθεστώς αυτό. Η αφήγηση της ιστορίας οργανώνεται γύρω από το στόχο αυτό. Αν και ο αναγνώστης μαθαίνει για τις συνθήκες του δουλεμπορίου στη μέση της αφήγησης, εντούτοις το διήγημα υπαινίσσεται συνεχώς το πρόβλημα μεταδίδοντας στον αναγνώστη τα ανάλογα αισθήματα αποτροπιασμού. Η αφήγηση εξάλλου του κυρίως επεισοδίου στην Αφρική δεν γίνεται μόνο για χάρη της περιπέτειας, αλλά έχει σαφή στόχο να ευαισθητοποιήσει τον αναγνώστη για την υποδούλωση ενός λαού που πρέπει να ελευθερωθεί. Η στάση αυτή ενισχύεται και από την έκβαση των γεγονότων, αφού η Ναϊάς, ένα «ανυπόληπτο» και «ένοχο» πλοίο, όπως χαρακτηρίζεται, διαλύεται τελικά με απόφαση της αγγλικής κυβέρνησης για να μην υπάρχει τίποτε που να θυμίζει την ειδική δράση της στα παράλια της Αφρικής. Έτσι, το διήγημα εύγλωττα καταδικάζει το δουλεμπόριο φρονίζοντας συγχρόνως να μη θίξει την πίστη των αναγνωστών στις ανθρωπιστικές αξίες του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η πίστη στην ανωτερότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού και η αντίληψη του δουλεμπορίου ως επιχείρησης που προσβάλλει το ανθρώπινο γένος, έτσι όπως προβάλλονται στο διήγημα, παραπέμπουν στα συνήθη επιχειρήματα του ιεραποστολικού λόγου που αρθρώνεται αυτή την εποχή για τα καθήκοντα του χριστιανικού κόσμου απέναντι στους πρωτόγονους λαούς. Ο Ραγκαβής φαίνεται πως γνωρίζει πολύ καλά τα επιχειρήματα αυτά καθώς και την προέλευσή τους.¹⁹³

Στη *Ναϊάδα* όπως και σε ιεραποστολικά κείμενα της εποχής, κατασκευάζεται στο διήγημα η εικόνα του ανυπεράσπιστου δούλου, που αντιμετωπίζεται από τους λευκούς σαν εμπορικό «κομμάτι» και επικαλείται έτσι την ενσυναίσθηση και την υποστήριξη του αναγνώστη. Ο Ραγκαβής φορτίζει συναισθηματικά το κείμενο με εκφράσεις που παρουσιάζουν μελοδραματικά τους μαύρους και προβάλλουν συνεχώς τη δυστυχία τους:

*«Ο Μόγγας κατέκειτο ήδη αντικείμενου χλεύης και περιφρονήσεως και εφέρετο δέσμιος, να πωληθή ως υποζύγιον εις την Αμερικήν και ν’ αποθάνη υπό την μάστιγα ανηλεών δεσποτών[.] η άγρια κίνησις της θάλασσης, η στενοχωρία των δεσμών και του τόπου, ο πνιγηρός αήρ ον ανέπνεον, κατεβασάνιζε τους δυστυχείς μαύρους, παρέλυσεν πάσας τας δυνάμεις των, τοις επέφερεν αιφνιδίαν ασθένειαν, και δύο ή τρεις εξ’ αυτών, οι ασθενέστεροι μετά τινών ωρών πάλην εξέπνευσαν».*¹⁹⁴

¹⁹³ Γεωργία Δράκου, «Η “Ναϊάς” του Α. Ρ. Ραγκαβή, το “Tamango” του Prosper Merimee και η ιεραποστολική προπαγάνδα για την απελευθέρωση των μαύρων», *Σύγκριση*, τχ. 8, Νοέμβριος 1997, σ. 86-122.

¹⁹⁴ Α.Ρ. Ραγκαβής, *Διηγήματα*, ό.π., τόμ Α’, σ. 334.

Ο Ραγκαβής σκιαγραφεί με τα πιο μελανά χρώματα τους δουλέμπορους της ιστορίας και κυρίως τον πλοίαρχο της Ναϊάδος. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η *Ναϊάς* φαίνεται ότι αξιοποιεί επαρκώς τα στερεότυπα και τα συνθήματα της θρησκευτικής προπαγάνδας εναντίον της δουλείας, για να προβάλει μια συμπαθητική εικόνα της μαύρης φυλής και να καταγγείλει το δουλεμπορικό σύστημα. Το ενδιαφέρον του έλληνα συγγραφέα για το φαινόμενο αυτό εντάσσεται έτσι στο πλαίσιο της σημαντικότερης και πιο διαδεδομένης στην Ευρώπη αντίδρασης για το θέμα αυτό.

ε) Περιηγητικά διηγήματα

Ακόμα ένα σημαντικό διήγημα του Ραγκαβή είναι το *Εκδρομή εις Πόρον*, το οποίο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Χρυσάλλης* τον Μάρτιο του 1863. Για άλλη μια φορά, ο Ραγκαβής τονίζει την χρήση εκσυγχρονιστικών μέσων σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Σημαντική είναι η αναφορά του στην Ελληνική Ατμοπλοϊκή Εταιρία:

*«Η Ελληνική ατμοπλοϊκή εταιρία δεν υφίστατο τότε εισέτι· έκτακτον δ' ατμοκίνητον, δι' οίονδήποτε λόγον υπηρεσίας εις Πόρον σταλέν, επέτρεψε και εις άλλους τινας και εις εμέ, να επιβιβασθώμεν...».*¹⁹⁵

Παράλληλα, άξια λόγου είναι και η μνεία του ήρωα προς την αρχαιότητα:

«Αν οι ξένοι θέλουν να εννοήσουν τις η διαφορά
μεταξύ ημών και μεταξύ των αρχαίων Ελλήνων,
αρκεί να ρίψουν εν βλέμμα εδώ, εις τους δύο τούτους
τάφους του Θεμιστοκλέους και του Μισούλη.
Το μεγαλείον των εθνών, νομίζω ότι δύναται να μετρηθή
προς την τιμήν, ην αποδίδουσιν εις τους μεγάλους των άνδρας». ¹⁹⁶

Οι *Οδοιπορικές αναμνήσεις* δημοσιεύονται στην *Πανδώρα* το 1850.¹⁹⁷ Ο Ραγκαβής σε αυτό το διήγημα, θέλοντας να παρουσιάσει στο ελληνικό κοινό (κατά τρόπο εύληπτο και όχι ανιαρό) τη σημασία των νέων τεχνολογικών εξελίξεων του σιδηροδρόμου και του ηλεκτρικού τηλεγράφου, επενδύει την παρουσίαση των τεχνολογικών εξελίξεων με μια δραματική ρομαντική ιστορία:

*«Ιδού, επρόσθεσα, μια σιδηρού δρόμου εικών ήν
συνέπεσε να έχω εις το χαρτοφυλάκιον μου είναι όμως
ούτος κατ' άλλο σύστημα κατασκευασμένος.
Είναι ο λεγόμενος ατμοσφαιρικός σιδηρόδρομος».*¹⁹⁸

¹⁹⁵ *Χρυσάλλης*, τ.1, τχ.5, 1 Μαρτίου 1863, σ. 141.

¹⁹⁶ *Χρυσάλλης*, τ.1, τχ.5, 1 Μαρτίου 1863, σ. 142.

¹⁹⁷ *Πανδώρα*, τ.1, τχ. 18-19, (15.12.1850-1.1.1851), σ. 428-436 και 443-456.

¹⁹⁸ *Πανδώρα*, τ. 1, τχ. 18, Δεκέμβριος 1850, σ. 433.

Και στη συνέχεια, γίνεται αναφορά για τον ηλεκτρικό τηλεγράφο:

«[...] Το ρευστόν τούτο, εξηκολούθησα, έχει διαφόρους
Εξαισίους ιδότητας, ων τινες εμεταλλεύθησαν
προς καταρτισμόν του ηλεκτρικού τηλεγράφου...». ¹⁹⁹

Πρόκειται για ένα μαστορικά οργανωμένο διήγημα γραμμένο με αφηγηματική αυτοσυνείδηση και αυτοαναφορικότητα. Είναι ενδιαφέρον ότι, όταν ο αφηγητής σχολιάζει αρνητικά τη γραφειοκρατική νοοτροπία της αγγλικής βουλής ως προς την έγκριση των σιδηροδρομικών συγκοινωνιών, η Αγγλαΐα παρατηρεί:

«Ομιλείτε περί Αγγλικής Βουλής, αινιπτόμενος άλλην τινά, καθ' ης αντιπολιτεύεσθε. Το λέγετε την πενθεράν να το ακούση η νύμφη». ²⁰⁰

Το πρόβλημα του εκσυγχρονισμού και η δυσλειτουργία της κρατικής μηχανής τίθενται σαφέστερα στο διήγημα **Επιστολαί εκ Βερολίνου**, το οποίο δημοσιεύεται στην *Εστία* το 1879. Ο αφηγητής-Ραγκαβής συγκρίνει το Βερολίνο με την Αθήνα. Όταν, λοιπόν, βλέπει τα δημοτικά συνεργεία να καθαρίζουν καθημερινά τους δρόμους και να φροντίζουν τις δεντροστοιχίες σχολιάζει:

«Και τότε ενεθυμήθην άλλην τινά πόλιν, ήτις την κατάβρεξιν, την άρδευσιν και αυτόν τον φωτισμόν της αναθέτει σχεδόν αποκλειστικώς εις τον ουρανόν, ης όμως δια τούτο αι οδοί εισί σκοτειναί οσάκις κρυβή η πανσέληνος και οι κάτοικοι αναπνέουσι κόνιν, και ξηρά ξύλα δεικνύουσι πού δέντρα και θάμνη έπρεπε να στολίζωσι τας πλατείας και τους περιπάτους της». ²⁰¹

Σε άλλη του επιστολή, θυμάται ότι όταν κάποιος δημοτικός σύμβουλος της ελληνικής πρωτεύουσας, που δεν ήταν άλλος από τον ίδιο το Ραγκαβή, πρότεινε να ασφαλοστρωθούν οι δρόμοι και να χρησιμοποιηθεί φωταέριο για το φωτισμό «εχλευάσθη ως ατοπολόγος και μη πρακτικός». Και καταλήγει:

«Το κατ' εμέ δε τούτο μόνον δύναμαι να σ' υποσχεθώ ότι οψέποτε με ψηφίσητε δημοτικών σύμβουλον Αθηναίων, η πρώτη φροντίς μου έσται να προκαλέσω την μελέτην περί της ασφαλοστρώσεως των οδών, φρονών ότι ούτω καθήκον εκτελώ και δεν βλάπτω». ²⁰²

Παράλληλα, ο Ραγκαβής αποτυπώνει τις σκέψεις του για τον ορισμό των εθνών των οποίων η ενότητα πρέπει να βασίζεται στο κοινό δίκαιο.

«Φρονώ, είπεν ο γέρων, ότι την εθνικήν ενότητα έπρεπε ν'αποτελή το κοινόν δίκαιον.[...] Ας φαντασθώμεν επικράτειαν εις ην πας πολίτηςνα ευρίσκη ίσην προστασίαν παρά του νόμου ως προς τε τα καθήκοντα και ως προς τα δικαιώματα, ως προς την χρήσιν της γλώσσης, την εξάσκησιν του θρησκευήματος. Εν αυτή θα επεκράτει το κοινόν δίκαιον ως το εννοώ». ²⁰³

Και συνεχίζει εξαίροντας την αρχή της ισοπολιτείας:

¹⁹⁹ Πανδώρα, τ.1, τχ.19, Δεκέμβριος 1850, σ. 447.

²⁰⁰ Πανδώρα, τ.1, τχ.19, Δεκέμβριος 1850, σ. 450.

²⁰¹ Α.Ρ.Ραγκαβής, *Διηγήματα*, ό.π., τόμ.Β', σ. 384.

²⁰² ό.π., σ. 386.

²⁰³ ό.π., , σ. 416.

«Ἡ λοιπόν τα ελεύθερα πολιτεύματα εἰσὶ ψεύδος και δεν αξίζουν τις υπέρ αὐτῶν θυσίας ἡμῶν, ἢ, αν εἶναι ἀλήθεια, ἀφ' ἡμῶν των φερόντων την ψήφον εξαρτάται η εισαγωγή της ἰσοπολιτείας, ἥτις εκ ποικίλων καταγωγῶν, γλωσσῶν και θρησκευμάτων δύναται να καταρτίζει ἓν ομόφρον κράτος και να παράγει πατριωτισμόν. Ὅπου δε τοῦτο δε συμβαίνει, δεν θέλομεν να συμβῇ, διότι η ἠθική ἡμῶν ἀνάπτυξις ἐστὶν ἐλλειπής, και μόνον κατ' ἐπιφάνειαν ἀπεξέσαμεν ἀφ' ἡμῶν τον ἀγρίον ἄνθρωπον. Αν δε το κοινόν δίκαιον ἀπὸ των ἀτόμων μεταβῇ και ἐπὶ τα ἔθνη, και καταπέσῃ τα οχληρὰ προγράμματα της τελωνειακῆς ἀλληλοφορολογίας, τότε βλέπετε ὅτι ἐκλείπει, ὡς των ἐμφυλίων σπαραγμῶν, οὕτω και των ἐξωτερικῶν πολέμων και των κατακτήσεων πᾶσα ἀνάγκη και πᾶσα ἀφπρμή, και το ἀνθρώπινον γένος ἐντρυφά ἐἰς ἀπερίσπαστον εἰρήνην, καρπὸν γνησίου πολιτισμοῦ, οἷον ἐδίδαξεν ο θεῖος της ἡμετέρας πίστεως θεμελιωτής».²⁰⁴

Αναλόγου ὕφους σχόλια ἀπαντοῦν και στο διήγημα **Εκδρομή εἰς Αἴγυπτον**, ὅπου ο ἀφηγητής –Ραγκαβῆς περιγράφει τις ἐντυπώσεις του ἀπὸ το ταξίδι του στην Αἴγυπτο. Το διήγημα δημοσιεύεται μετὰ την ἐπίσκεψι του Ραγκαβῆ στην Αἴγυπτο με ἀφορμὴ το γάμο του γιου του, Ὁθωνα.²⁰⁵ Ὅταν ἐκφράζει το θαυμασμό του για την οδοποιία της Αλεξάνδρειας και ρωτᾷ τον συνταξιδιώτη του ποῖος εἶναι ο δήμαρχος της πόλης, λαμβάνει την ἀκόλουθη ἀπάντησι:

«Δήμαρχον οὐδὲ δημοτικὸν συμβούλιον δεν ἔχει η Αλεξάνδρεια, ἀλλὰ ἀντὶ τοῦτου, ἴσως διὰ τοῦτο ἔχει λιθοστρώτους οδούς».²⁰⁶

Ὅλα αὐτὰ θα μπορούσαν βέβαια να συστοιχοῦν με σκέψεις και πράξεις του ἰδίου του συγγραφέα, που ὡς δημοτικὸς σύμβουλος το 1855 κατέθεσε ἀλλεπάλληλες προτάσεις για την ὑδρευσή, την οδοποιία και το φωτισμό της πρωτεύουσας, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα.²⁰⁷ Ὁ Ραγκαβῆς συνέδεε αὐτὲς τις δραστηριότητες για την πνευματικὴ ἀναγέννηση και την ἐσωτερικὴ οργάνωση με τον ηγετικὸ ρόλο της Ελλάδας στην Ἀνατολή.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι και η παρατήρηση που διατυπώνει ο συνταξιδιώτης, πρῶην δημοτικὸς σύμβουλος Αθηναίων, για το ρόλο των Ελλήνων ὁμογενῶν, ὅταν γίνεται λόγος για τον Γεώργιο Ἀβέρωφ:

«Οἱ ὁμογενεῖς εἰσὶν Ἕλληνες ἐν ξέναις χώραις εἰς πολιτισμόν τραφέντες και πλούτον συγκομισάμενοι, οἵτινες κατέρχονται, τέλος εἰς την Ελλάδα, δεν ἡξεύρω αν ἔχοντες πλεῖονα ἢ ἐλάσσονα ὑμῶν τον πατριωτισμόν, ἀλλ' ἔχοντες αὐτόν βεβαίως ἀποτελεσματικώτερον, κατακοσμοῦντες την πρωτεύουσαν και ἄλλας πόλεις ἡμῶν δια λαμπρῶν οἰκιῶν, χρησίμων δημοσίων ἐργῶν, ἐπιχειρήσεις διευκολύνοντες και βασιλοπρεπῶς πολλάκις τον πλούτον αὐτῶν εἰς ἵδρυσιν καταστημάτων κοινῆς ὠφελείας και ἀγαθοεργίας δαψιλεύοντες».²⁰⁸

Εἶναι γνωστό ὅτι ὡς ὑπουργὸς Εξωτερικῶν (1856-1859), ο Ραγκαβῆς εἶχε διαπραγματευτεῖ με τον Ευάγγελο Ζάππα για την ἵδρυση του Ζαππείου και με τον Σίμωνα Σίνα για την ἵδρυση του Ἀστεροσκοπεῖου και της Ακαδημίας, εἶχε δε καταφέρει να ἱδρύσει Δημοτκὸ Βρεφοκομεῖο με την οικονομικὴ ἐνίσχυση των ὁμογενῶν της Πετρούπολεως.

²⁰⁴ ὁ.π. σ. 417-418.

²⁰⁵ Α. Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, τόμ Δ', σ. 517-520.

²⁰⁶ Α.Ρ.Ραγκαβῆς, *Διηγήματα*, ὁ.π., τόμ.Β', σ. 439.

²⁰⁷ Βλ. ἐνδεικτικὰ, Α.Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τόμ Β', σ. 309-314.

²⁰⁸ Α.Ρ.Ραγκαβῆς, *Διηγήματα*, ὁ.π., τόμ.Β', σ. 465.

Τέλος στον **Καμινάπη**, άλλο ένα διήγημα του Ραγκαβή που γράφτηκε το 1853 στην *Πανδώρα*²⁰⁹ γίνεται λόγος για το ατμόπλοιο, ακόμα ένα εκσυγχρονιστικό μέσο, που θα ωθήσει την Ελλάδα να γίνει ένα σύγχρονο ανεπτυγμένο κράτος, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα:

«Η Σαλαμάνδρα, ωραίον πολεμικόν ατμόπλουν του αγγλικού ναυτικού,
Τετρακοσίων ίππων δυνάμεως, διετάχθη τον παρελθόντα
Νοέμβριον ν' αποπλεύση από Πορτσμούθης,
Φέρουσα οδηγίας εις την Μεσογείω μοίραν,
ήτις εστάθμευεν εν Μελίτη και Σμύρνη, και
εκπληρώσασα την εντολήν της,
να επιστρέψη μετά των απαντήσεων...»

στ') Τα εξωτικά διηγήματα

Η *Λεΐλα* δημοσιεύτηκε στην *Ευτέρπη* στα τέλη του 1847 και η *Εμάη* το 1848.²¹⁰ Αποτελούν τα δύο διηγήματα που συνδέουν άμεσα την πεζογραφία του Ραγκαβή με την αποικιοκρατική εξάπλωση των Βρετανών και χρονικά καλύπτουν περίπου την ίδια περίοδο: τέλη της δεκαετίας του 1830 και αρχές αυτής του 1840. Αυτή περίοδος κατέληξε στην προσάρτηση του Punjab αλλά και στον σταδιακό αποικισμό της Νέας Ζηλανδίας.²¹¹

Η *Λεΐλα* συνδέει την πεζογραφία του Ραγκαβή με την αποικιοκρατική εξάπλωση των Βρετανών στις Ινδίες και χρονικά καλύπτει την περίοδο η οποία κατέληξε στην προσάρτηση του Punjab ήτοι τα τέλη της δεκαετίας του 1830 και τις αρχές αυτής του 1840. Η επιλογή του θέματος έχει να κάνει με την πολιτική επικαιρότητα της εποχής και με τον πόλεμο των Sikhs που είχε ξεσπάσει στα τέλη του 1845 και την τελική ήττα τους από τον Βρετανικό στρατό. Μέχρι το θάνατό του το 1839, ο ιδρυτής του βασιλείου Sikh στο Πενταπόταμο, δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει τους κατάλληλους διοικητικούς θεσμούς, ούτε κατάφερε να εμπνεύσει στους Sikhs πνεύμα εθνικής ομοφροσύνης και ενότητας.²¹²

Γιατί όμως ο Ραγκαβής διαλέγει το Punjab και τη συγκεκριμένη περίοδο για να τοποθετήσει την ιστορία του και γιατί διαμορφώνει και εμπλουτίζει μυθοπλαστικά τα πραγματικά συμβάντα; Ως ποιο βαθμό εδώ ο Ραγκαβής, όντας βασιλόφρων, προσπαθεί να χαράξει αναλογίες με το ρόλο των Βαυαρών στην Ελλάδα; Μήπως με τις αναφορές του στην ευρωπαϊκή οργάνωση το στρατού των Σείκων και το ρόλο της βασιλομήτορος ως επιτρόπου και αντιβασιλέως κάνει κάποιους παραλληλισμούς με το Βαυαρικό καθεστώς στην Ελλάδα; Μήπως η παρουσίαση της πάλης για την εξουσία στην Ινδία παρουσιάζει κάποιες

²⁰⁹ *Πανδώρα*, τ.4, τχ. 73-74 (1-15.4.1853), σ. 1-9 και 25-34.

²¹⁰ *Λεΐλα*, *Ευτέρπη*, τ. 1, τχ. 8-12 (15.12.1847-15.2.1848), σ.1-3, 1-8, 1-10, 1-8 και 1-10.

Εμάη, *Ευτέρπη*, τ. 2, τχ. 34-35 (15.1-1.2.1848), σ.217-224 και 241-248.

²¹¹ Δημήτρης Τζιόβας, *Εισαγωγή στο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Διηγήματα*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999, τόμ Α', σ. 51.

²¹² ΑΡ.Ραγκαβής, *Διηγήματα*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999, τόμ Α', σ. 248.

παραλληλίες με την Ελλάδα; Μήπως ο ίδιος έμμεσα προειδοποιεί ότι η Ελλάδα χωρίς ισχυρό και γενικά αποδεκτό βασιλέα θα κατακυβερνηθεί στην παρακμή και την υποτέλεια όπως το Ρουντζαμπ με το θάνατο του Ranjit Singh το 1839;

Η Λέϊλα είναι ένα διήγημα για την πολιτική εξουσία, γεμάτο δολοπλοκίες, βία και πάθη. Παρά το γεγονός ότι η υπόθεση του διηγήματος διαδραματίζεται τόσο μακριά, οι παραλληλισμοί δεν θα ήταν δύσκολο να εξαχθούν. Ας μην ξεχνούμε πως η δεκαετία του 1840 ήταν η περίοδος του κινήματος εναντίον της δουλείας και ο Ραγκαβής εμφανίζεται με έντονα ανθρωπιστικά αισθήματα αλλά και προειδοποιήσεις για την αλαζονεία της εξουσίας. Το διήγημα αντιπροσωπεύει κάποια πλάγια προειδοποίηση προς το ελληνικό κοινό για στήριξη του βασιλιά και σεβασμό της ηγεσίας, ούτως ώστε η Ελλάδα να μην ενδώσει στις φιλοδοξίες των τοπαρχών και των αδίστακτων. Ο Ραγκαβής θέλει να υποβάλει την ιδέα ότι για ένα νεόκοπο βασίλειο ένας χρηστός, στιβαρός και ισχυρός ηγέτης είναι απαραίτητος. Όταν αυτός δεν υπάρχει και επικρατούν οι μηχανορραφίες, τότε το κράτος κινδυνεύει. Οι αδύνατοι ηγέτες εκκολάπτουν φιλόδοξους και αδίστακτους σφετεριστές της εξουσίας.

Ο Ραγκαβής μας δίνει δύο όψεις της φιλοδοξίας και της φιλαρχίας. Μια πιο ωμή και μια πιο εκλεπτυσμένη, προσδίδοντας έτσι στο διήγημα ενδιαφέρουσες διαβαθμίσεις και αποχρώσεις. Οι ήρωες Δεϋάν και Αδσίτ ενσαρκώνουν τη δίψα για εξουσία δύο φιλόδοξων ανθρώπων που κατορθώνουν να αναρριχηθούν στην ιεραρχία της εξουσίας ξεκινώντας από άσημοι αξιωματούχοι. Παρά το κοινό τους χαρακτηριστικό ο Ραγκαβής διαγράφει έντεχνα τις διαφορές ανάμεσά τους. Ο Αδσίτ παρουσιάζεται ως αγροίκος στρατοκράτης, υπερόπτης και αυθάδης ενώ ο Δεϋάν εμφανίζεται να έχει την εύνοια του λαού και εκφράζει την αμφιβολία και το δισταγμό γιατί έχει επίγνωση του επισφαλούς της εξουσίας και της ευνοιοκρατίας. Η δίψα για εξουσία δεν αφήνει κανέναν άτρωτο, ούτε οι μηχανορραφίες λείπουν ποτέ από τη διεκδίκησή της.

Στην *Εμάη* ο Ραγκαβής μέσω των συμμετριών του διηγήματος προωθεί τη διαλλακτικότητα, την αμοιβαία κατανόηση και την ανθρώπινη επικοινωνία, που εκφράζουν στο διήγημα η Εμάη και ο ιεραπόστολος, ως την αρμόζουσα στάση και την πρότυπη συμπεριφορά για τη συνύπαρξη ιθαγενών και Ευρωπαίων. Αν και αξιοποιεί το μυθιστορικό στοιχείο, η εξωτική ιστορία του Ραγκαβή έχει πρόθεση περισσότερο διδακτική παρά διασκεδαστική ή αναπαραστατική των ηθών ή των εξωτικών τόπων. Έτσι λοιπόν στη μακρινή αποικία της Νέας Ζηλανδίας παρουσιάζει τον ιεραπόστολο Ριγγβέλ να εκφωνεί τον ακόλουθο λόγο προς τους Άγγλους εισβολείς για τους ιθαγενείς της περοχής:

*«δεν πρέπει να λησμονώμεν ότι, αν καυχώμεθα διά την υπεροχήν της θρησκείας μας, και του πολιτισμού και των φώτων μας, αυτή η θρησκεία και αυτός ο πολιτισμός καθήκον μας επιβάλλουσιν, όχι να καταδυναστεύωμεν αυτούς διότι είναι ασθενέστεροι ημών αλλά να τους προστατεύωμεν και να τους διδάσκωμεν την ηθικήν του θείου ημών αρχηγέτου. τέλος να τους μεταχειριζώμεθα όχι ως υποπόδια και ως υποζύγια, αλλ' ως αδελφούς πεπλανημένους, ους εκλήθημεν ουρανόθεν όπως φέρωμεν εις την επίγνωσιν του θεού και εις τον δρόμον της αληθείας».*²¹³

²¹³ Α.Ρ.Ραγκαβής, *Διηγήματα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 440.

Η ορθότητα των αντιλήψεων αυτών, για την υποχρέωση του χριστινικού κόσμου να εκπολιτίσει και να προστατέψει τις πρωτόγονες φυλές, επιβεβαιώνεται στο διήγημα. Στην *Εμάη* είναι εμφανές ότι οι ανθρωποφάγοι ιθαγενείς της Αυστραλίας, των οποίων οι κανιβαλικές ιεροτελεστίες περιγράφονται διεξοδικά, χρειάζονται απαραιτήτως το κήρυγμα των ιεραποστόλων και του Ευαγγελίου για να εξημερωθούν.

Στην *Καλμίνα*, η οποία δημοσιεύεται το 1850 στην *Πανδώρα*²¹⁴, ο Ραγκαβής, επισημαίνει την αγάπη της Καλμίνας για την πατρίδα της:

«Ούχ ήπτον όμως η δυστυχής Καλμίνα εμαραίνετο
ως άνθος μεταφυτευθέν, και μετά εξ μήνας απέθανεν
από φθίσιν ήν επέφερε κατά τινάς μεν των ιατρών,
του βορείου κλίματος η τραχύτης, κατ' άλλου δε
η λύπη της δια την στέρησιν της πατρίδος της».²¹⁵

Επίσης, είναι αισθητή η αναφορά του Ραγκαβή στο εμπόριο. Ας μην ξεχνάμε πως στόχος του ήταν να μυήσει το ελληνικό κράτος στα εκσυγχρονιστικά πρότυπα της Ευρώπης:

« Ότι δε ελθών εις την πόλιν των νικητών,
θέλει μετά των λοιπών Ασσαθείων αιχμαλώτων πωληθή
εις τους υπερνιγρίτας Σακατούς, φυλήν της κεντρικής Αφρικής,
μεθ' ης οι Δαωμένιοι έχουσιν εμπορικές σχέσεις...».²¹⁶

²¹⁴ *Πανδώρα*, τ.1, τχ. 5, (1-6-1850), σ. 97-106.

²¹⁵ *Πανδώρα*, τ.1, τχ.5, Ιούνιος 1850, σ. 102.

²¹⁶ *Πανδώρα*, τ.1, τχ.5, Ιούνιος 1850, σ. 103.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Τα πατριδογνωστικά μυθιστορήματα

α) Ο Συμβολαιογράφος

Ο *Συμβολαιογράφος* δημοσιεύτηκε τον Απρίλιο του 1850 στην *Πανδώρα* και διαδραματίζεται στο Αργοστόλι της Κεφαλονιάς στα πρώτα χρόνια της επανάστασης του '21.²¹⁷ Το έργο αυτό, ένα εκτενές αφήγημα, μία νουβέλα, εξιστορεί μία μελοδραματική ρομαντική ιστορία αλλά προπαντός ζωντανεύει μία ανθρώπινη μορφή, τον Κεφαλλονίτη συμβολαιογράφο Τάπα. Ο Τάπας διαγράφεται ανάγλυφα από τον Ραγκαβή, με σάρκα και οστά, με δυνατά συναισθήματα και πάθη. Γενικά ο συμβολαιογράφος Τάπας είναι ένας ολοκληρωμένος χαρακτήρας, που πλουτίζει την πινακοθήκη προσωπογραφιών της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας.

Στο *Συμβολαιογράφο*- όπως και στον *Αυθέντη του Μωρέως*- υπάρχουν στοιχεία του μεγαλοϊδεατικού ονείρου, όπως τα περιγράφει ο Ραγκαβής. Ο συγγραφέας προβάλλει ένα ιστορικό σκηνικό που συναρμονίζεται τέλεια με το όνειρο της εθνικής παλινόρθωσης. Η υπόθεση ανάγεται στην αρχή της επανάστασης δεδομένου ότι τότε όπως και το 1850 που δημοσιεύτηκε το αφήγημα, η Κεφαλονιά που επιλέχτηκε σαν σκηνικό ανήκε στην Ιόνιο Πολιτεία, αγγλικό προτεκτοράτο με κοινωνικές δομές στηριγμένες στα βενετικά προνόμια των ευγενών που ουσιαστικά δεν είχαν υποστεί καμία μεταβολή ως τα χρόνια που ο Ραγκαβής περιγράφει.

Οι δύο εκτενείς αφηγηματικές παρεμβάσεις σχετικά με τη γλωσσική κατάσταση των Ιονίων νήσων και το επτανησιακό ιδίωμα, οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με τον κόσμο της μυθοπλασίας είναι εμφανές πως αποτελούν ένα είδος ιδεολογικής πρότασης του συγγραφέα για τις όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 1850. Μέσω των παρεμβάσεων ο Ραγκαβής βρίσκει την ευκαιρία να αναφερθεί στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των «αδελφών Επτανησίων» χαρακτηρίζοντας τη γλώσσα το «ευγενέστατον των εθνικών γνωρισμάτων» και αποκαλώντας τους επτανήσιους «παίδες του Οδυσσέως». Ακόμη, εύχεται τον οριστικό εξοβελισμό της ιταλικής γλώσσας από το δημόσιο βίο τους. Θεωρεί «τερατώδες» το φαινόμενο να χρησιμοποιείται η ιταλική γλώσσα στη δημόσια διοίκηση και τον κρατικό βίο. Τα παρατιθέμενα σχόλια για το γλωσσικό ζήτημα των Επτανησίων, δεν σχετίζονται άμεσα με τον κόσμο της μυθοπλασίας, αλλά αποτελούν ένα είδος ιδεολογικής πρότασης για τις όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 1850. Σύμφωνα με τη Λίτσα Χατζοπούλου, στο *Συμβολαιογράφο* προβάλλεται η δύναμη της ελληνικής γλώσσας να αυτο-καθαρίζεται από τις ξένες προσμείξεις. Είναι προφανές ότι εκείνος που αναλαμβάνει να διατυπώσει αυτή την πρόταση δεν είναι ο επινοημένος αφηγητής, στοιχείο και αυτός του κόσμου της μυθοπλασίας, αλλά ο ίδιος ο συγγραφέας, ο οποίος άλλωστε διαθέτει το απαραίτητο κύρος να μιλήσει για το ζήτημα αυτό.

Ας σημειωθεί, ότι εκείνη την εποχή οι Επτανήσιοι πέτυχαν μετά από αγώνες την υιοθέτηση της ελληνικής ως επίσημης δικαστικής και κοινοβουλευτικής γλώσσας, γεγονός που περιγράφεται από τον ανταποκριτή του *The Morning Chronicle* στις 11 Φεβρουαρίου 1852 ως εξής: «Ο λαός των Ιονίων νήσων γιόρτασε με έκσταση χαράς την υιοθέτηση του μακρόχρονου αιτήματος για την αποδοχή της ελληνικής γλώσσας, αντί της ιταλικής, στα δικαστήρια και στη Βουλή τους».²¹⁸ Πολύ πιθανό ο ανώνυμος ανταποκριτής να είναι ο Ραγκαβής, ο οποίος

²¹⁷ *Πανδώρα*, τ.1, τχ. 1-4 (14-15.5.1850), σ. 1-9, 25-30, 49-57, 73-81.

²¹⁸ Λίτσα Χατζοπούλου, *Μαρτυρία λόγου*, ό.π., σ. 212.

συνεργαζόταν με την εν λόγω εφημερίδα.²¹⁹ Αν, όντως, αυτή η ανώνυμη ανταπόκριση γράφτηκε από τον Ραγκαβή, τότε η γλωσσική συμπεριφορά του Τάπα αλλά και οι αναφορές στο γλωσσικό πρόβλημα των Επτανήσων εντάσσονται μέσα στο γενικότερο αγώνα των κατοίκων τους για υιοθέτηση της ελληνικής. Το γεγονός ότι ο αγώνας αποσκοπούσε στο να αντικαταστήσει την ιταλική ως γλώσσα των δικαστηρίων και της διοίκησης, ενδεχομένως εξηγεί και γιατί ο Ραγκαβής διάλεξε για ήρωά του έναν συμβολαιογράφο.

Είναι σαφές ότι ο συγγραφέας λαμβάνει τη συνέχεια και την καθαρότητα του ελληνισμού ως αδιαμφισβήτητο δεδομένο και μάλιστα περιορίζει την επίδραση της ενετοκρατίας μόνο στο γλωσσικό επίπεδο. Οι αναφορές στους αρχαίους προγόνους και η δήλωση ότι «εις την Επτανήσον η εντελής αναγέννησις της ελληνικής γλώσσης θέλει είσθαι η ισχυροτέρα διαμαρτύρησις της ελληνικής εθνικότητος» παραπέμπουν στις αντιλήψεις περί της συνέχειας του ελληνισμού ανά τους αιώνες, που τεκμηριώνεται στη διατήρηση της πολιτισμικής και γλωσσικής του ταυτότητας. Ως γνωστόν, οι αντιλήψεις αυτές συστηματοποιήθηκαν στο ιστορικό έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και αποτέλεσαν τον ιδεολογικό πυρήνα της αλυτρωτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους τις επόμενες δεκαετίες.

Εν προκειμένω, η αναφορά στο γλωσσικό ιδίωμα που μιλά ο συμβολαιογράφος δίνει στο Ραγκαβή την αφορμή να προσθέσει τα ακόλουθα:

«Η δε γλώσσα [του Τάπα] ήτον οποία δυστυχώς η των πλείστων Ιονίων, νόθον εξάμβλωμα ελληνικής και Ιταλικής· και τούτο λέγομεν ουχί ειρωνευόμενοι, αλλά συλλυπούμενοι τους αδελφούς ημών νησιώτας, ότι επί της ενετικής δυναστείας εκινδύνευσαν να περικοπώσι και του ευγενεστάτου τούτου των εθνικών γνωρισμάτων, και να απομάθωσι την φωνήν του Ομήρου οι παῖδες του Οδυσσέως· συγχρόνως δε και αφορμήν ζητούντες να τοις αποδώσωμεν τον ανήκοντα φόρον επαίνου, διότι ήδη γενναίως και επιτυχώς εισήλθον εις της βελτιώσεως της εθνικής γλώσσας το στάδιον»

Και παρακάτω:

«Και εις την Επτανήσον η εντελής αναγέννησις της ελληνικής γλώσσης θέλει είσθαι η ισχυροτέρα διαμαρτύρησις της ελληνικής εθνικότητος».

Είναι χαρακτηριστικό πως στη δεύτερη και την τρίτη έκδοση, όπου παρατηρούνται γραμματικές και συντακτικές αλλαγές και φραστικές προσθήκες, μέσω των οποίων αποφεύγονται οι απόλυτες διατυπώσεις («των πλείστων», «και του ευγενεστάτου τούτου των εθνικών γνωρισμάτων») και τονίζεται η ικανότητα εκείνων που έχουν αναλάβει τη βελτίωση της εθνικής γλώσσας.

Συγκεκριμένα, στη δεύτερη έκδοση ανευρίσκουμε αρκετές αλλαγές και προσθήκες όπως:

²¹⁹ Ο Ραγκαβής χρημάτισε ανταποκριτής των *Εωθινών Χρονικών* (*The Morning Chronicle*) του Λονδίνου, όπως αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του.
Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τόμ Β', σ. 134, 163, 220, 279-280.

*«Η δε γλώσσα του ην οποία δυστυχώς η των πλείστων Ιονίων τότε [...] συγχρόνως δε και αφορμήν ζητούντες, ἴν' αποδώσωμεν αυτοῖς τον ἀνήκοντα φόρον επαίνου, διότι ἤδη γενναίως και επιτυχώς εισήλθον εις της βελτιώσεως της εθνικῆς γλώσσης το στάδιον και πολλοὺς και ικανοτάτους ἔχουσιν εν αὐτῷ τους πρωταγωνιστάς».*²²⁰

Στην τρίτη έκδοση παρατηρούνται επιπρόσθετες τροποποιήσεις:

*«Η δε γλώσσα αὐτοῦ ἡν οποία δυστυχώς η των πλείονων Ιονίων τότε νόθον ἐξάμβλωμα ἰταλικῆς και ἑλληνικῆς. Και τούτο λέγομεν οὐχὶ εἰρωνευόμενοι, ἀλλὰ συλληπούμενοι τους ἀδελφούς ἡμῶν νησιώτας, ὅτι ἐπὶ της Ενετικῆς δυναστείας ἐκινδύνευσαν να περικοπῶσι το ευγενέστατον τούτο των εθνικῶν γνωρισμάτων [...] επιτυχώς εισήλθον εις της βελτιώσεως της εθνικῆς γλώσσης το στάδιον και ικανωτάτους ἔχουσιν εν αὐτῷ τους πρωταγωνιστάς».*²²¹

Κατά τη δεύτερη αφηγηματική παρέμβαση περί του γλωσσικού, η οποία είναι ιδιαίτερα μακροσκελής, ο Ραγκαβῆς θεωρεῖ «τερατώδες» το φαινόμενο να χρησιμοποιεῖται στα δικαστήρια η ἰταλική γλώσσα και οι εναγόμενοι να μην καταλαβαίνουν όλα ὅσα λέγονται για τις απλές ἢ τις πολυπλοκότερες υποθέσεις τους. Ακολουθῶς εκφράζει την ευχή οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των Επτανησίων να προεκταθῶν ως τον ἐξοβελισμό της ἰταλικῆς ἀπὸ τη δημόσια διοίκηση.²²² Στο πλαίσιο αὐτοῦ του αιτήματος για τη χρήση της ἑλληνικῆς στον κρατικό βίο γίνονται παραχωρήσεις ἀκόμη και στη δημοτική. Η δημοτική μπορεῖ να μην πληροῖ το ἰδεολογικό αἶτημα για μία γλώσσα, ὄργανο εθνικῆς ἐκφρασης ἢ εκπολιτισμοῦ της Ανατολῆς, παραμένει ὅμως μία ἐκφάνση της «πατρίου γλώσσης» και ἀνοίγει τον δρόμο προς «εἰσαγωγὴν και ἐμπέδωσιν» της καθαρῆς.²²³

Η αφορμή για την οποία υποτίθεται ὅτι εἰσάγεται η πληροφορία για τη γλώσσα που χρησιμοποιεῖται στα επτανησιακά δικαστήρια, μοιάζει ἐντελῶς προσχηματική:

«Ἀφ' ου δε τελείωσεν η ἐξέτασις των μαρτύρων, ἔλαβε τον λόγον ο δημόσιος συνήγορος εις γλώσσαν ἰταλικήν, διότι κατὰ δυστυχίαν και τότε ως και μέχρι τούδε, η Ἑλληνικὴ γλώσσα ἦτον εις την Επτάνησον ἀποκεκλεισμένη ἀπὸ της Θέμιδος τους ναούς. Ἀς μας επιτραπῇ δ' ἐνταῦθα παρεκβαίνοντες να ἐρωτήσωμεν αν τερατώδες δεν εἶναι να παρουσιάζεται ο Επτανήσιος ἐνώπιον των δικαστῶν του, ν' ἀκούη τον κατήγορον και τον υπερασπιστὴν του, διακυβεύοντας την τιμὴν, την ἰδιοκτησίαν και την ζωὴν του αὐτὴν, και οι λόγοι των να τῷ ἢναι ἐντελῶς ἀκατάληπτοι. Αν δεν εἶναι ἀπαίσιον εις χώρας Ἑλληνικὰς να μένη κεκλεισμένον εις την Ἑλληνίδα μούσαν το δικαστικόν βῆμα, το πρῶτιστον τούτο και βεβαιότατον της ρητορείας διδασκαλείον. Ἀς ἐλπίσωμεν δε ὅτι οι εις ἐκεῖνο της Ἑλλάδος το τμήμα τον ευγενὴ ἀγῶνα των γενναίων ἀναλαβόντες μεταρρυθμίσεων, θέλουσι σταθερῶς ἐπιμένει ν' ἀνασπάσῃ και το γελοῖον τούτο ἀτόπημα, νόθον παραφυάδα της μισητῆς Ενετοκρατείας, και θέλουσιν ἀνδρείως ἀντιστῇ εις πᾶσαν παραβάσιν του φυσικοῦ αὐτῶν δικαιώματος τούτου. Οὐδ' ἂς ἀναχαιτίσῃ δε τους ἀπειροτέρους ο φόβος των δυσχερειῶν κατ' ἀρχὰς και των παραδρομῶν της ἀγυμνάστου

²²⁰ Α. Ρ. Ραγκαβῆς, *Διάφορα Διηγήματα*, τόμ Α', σ. 1.

²²¹ Α. Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἄπαντα*, τόμ Ι', σ.1.

²²² Με την ἀναφορά περί μεταρρυθμίσεων ἐννοεῖται το νομοσχέδιο περί της επίσημης γλώσσας του Ἰονίου κράτους καθὼς και οι ἀποφάσεις σχετικὰ με την καθιέρωση της 25^{ης} Μαρτίου ως εθνικῆς ἐορτῆς και με την ἀνέγερση ἀνδριάντα του Ἰωάννη Καποδίστρια.

²²³ Λίτσα Χατζοπούλου, *Μαρτυρία λόγου*, ὁ.π., σ. 210.

των γλώσσας. Εις την σκιάν του Οδυσσέως θέλει είσθαι πολύ μάλλον ευπρόσδεκτος η πάτριος φωνή, καίτοι μη καθαρεύουσα και μάλιστα η ατρόμητος προσπάθεια προς εισαγωγήν και εμπέδωσιν αυτής μεταξύ των απογόνων του, αφ' όλας και τας εντελεστέρας, επιδείξεις της ξένης καλλιτεχνίας. Άλλως τε η πεποίθησις είναι πάντοτε εύγλωπτος. Και εις την Επτάνησον η εντελής αναγέννησις της Ελληνικής γλώσσας θέλει είσθαι η ισχυροτέρα διαμαρτύρισις της Ελληνικής εθνικότητος».

Οι στίχοι που προαναφέρθηκαν δημοσιεύονται το 1850, μια χρονιά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα από πολιτική, ιδεολογική και πνευματική άποψη. Έξι χρόνια νωρίτερα, το 1844, ο Ιωάννης Κωλέττης εκφωνούσε τον περίφημο λόγο του περί ετεροχθόνων χρησιμοποιώντας τη φράση της μεγάλης ταύτης ιδέας. Ο απόηχος της επανάστασης του 1848 προκαλεί έντονες αναταραχές στα Επτάνησα, όπου συνδυάζεται με το αίτημα της εθνικής ανεξαρτησίας και της ένωσης με το ελληνικό βασίλειο.²²⁴ Το εκκλησιαστικό ζήτημα που είχε ξεκινήσει στη δεκαετία του 1830 διευθετείται με τον Πατριαρχικό νόμο του 1850 που αναγνωρίζει το αυτοκέφαλο της εκκλησίας του ελληνικού κράτους, όπου σε πολλά σημεία της διακήρυξης γίνεται λόγος για την ενότητα της Ελλάδας.²²⁵ Την ίδια χρονιά ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αρχίζει να διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών²²⁶ και τέλος, το 1851 θεσμοθετείται ο Ράλλειος διαγωνισμός με αποκλειστικό στόχο την καλλιέργεια του καθαρεύοντος ποιητικού λόγου. Επιπλέον, όπως έχει επισημανθεί, όλη αυτή η περίοδος από το 1840 σημαδεύεται από τις έντονες αντιδράσεις στη θεωρία του Fallmerayer. Το 1850 τείνει να πάρει μορφή η «τριπλή πανοπλία», που κατά τη ρήση του Παπαρρηγόπουλου, θωρακίζει τον ελληνικό λαό στην αναζήτηση της πολιτικής του ενότητας: η χριστιανική ενότητα επικυρώνεται και σε επίπεδο θεσμών από τη διακήρυξη του Πατριαρχείου, η εθνική ενότητα αντιπαραβάλλεται στα ιστορικά διδάγματα του Fallmerayer και η γλωσσική ενότητα προωθείται από το Πανεπιστήμιο και τους ποιητικούς του διαγωνισμούς.²²⁷

Ο Ραγκαβής δεν φαίνεται να θεωρεί δύσκολη την επανασύνδεση της Επτανήσου με τον εθνικό κορμό εφόσον πληρούνται οι άλλες δύο παράμετροι της ενότητας, η εθνική και η χριστιανική. Γι' αυτό προτείνει να καθαριστεί το γλωσσικό ιδίωμα από τους εξαμβλωτικούς ιταλισμούς ώστε να πληρωθεί και η τρίτη παράμετρος.²²⁸ Σύμφωνα με τη Λίτσα Χατζοπούλου η αναφορά στις προσπάθειες των Επτανησίων για τη βελτίωση της εθνικής γλώσσας συνδέεται με δύο γεγονότα. Αφενός, με το γεγονός ότι από το 1849 οι ριζοσπαστικές εφημερίδες των Ιονίων νήσων (*Ο φιλελεύθερος*, *Αναγέννησις*, *Ο χωρικός*, *Ο ριζοσπάστης*, κ.α) κυκλοφορούσαν αποκλειστικά στην ελληνική γλώσσα και αφετέρου με την ψήφιση του φιλελεύθερου νομοθετήματος του Θ' Ιονίου Κοινοβουλίου που συγκροτήθηκε το Φεβρουάριο του 1850 και αφορούσε την καθιέρωση της ελληνικής ως της μόνης επίσημης γλώσσας του Ιονίου κράτους.²²⁹ Παράλληλα, από το 1851 η πνευματική κίνηση της Επτανήσου απασχολεί

²²⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', σ.132-137, 205-210.

²²⁵ Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985, σ. 374-375, 420.

²²⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Η εποχή, η ζωή και το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986, σ. 138-139.

²²⁷ Η αντίληψη του Παπαρρηγόπουλου περί της τριπλής πανοπλίας διατυπώνεται το 1844 στο έργο του *Το τελευταίον έτος της ελληνικής ελευθερίας*: «Εις την αρχαίαν Ελλάδα, τα πάντα προήγον και διετήρουν την διαίρεσιν [...] την πολυθεϊαν διεδέχθη η ενότης του χριστιανισμού, την ποικιλίαν των διαλέκτων η ενότης της γλώσσας, την διαφοράν των φυλών η ενότης του έθνους, και ήδη ο ελληνικός λαός, τεθωρακισμένος με την τριπλήν ταύτην πανοπλίαν, αγωνίζεται να ανακτήση την πολιτικήν ενότητά του». Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 120-121.

²²⁸ Λίτσα Χατζοπούλου, *Μαρτυρία λόγου*, ό.π., σ. 209.

²²⁹ Βλ. Λίτσα Χατζοπούλου, ό.π., σ. 209 και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', σ. 209-210.

τους συντάκτες της *Ευτέρπης* στην οποία δημοσιεύονται ποιήματα Επτανήσιων ποιητών ενίοτε με πολύ κολακευτικά σχόλια για την πνευματική τους αξία.

Στις μετέπειτα επανεκδόσεις του μυθιστορήματος εντοπίζουμε σημαντικές γραμματικοσυντακτικές αλλαγές και ως προς τη δεύτερη αφηγηματική παρέμβαση. Στη δεύτερη έκδοση το 1855 παρατηρούμε σημαντικές μετατροπές που στην ουσία πρόκειται για αναδιάρθρωση της παρέμβασης:

*«Αφ' ου δε τελείωσεν η εξέτασις των μαρτύρων, έλαβε τον λόγον ο δημόσιος συνήγορος εις γλώσσαν ιταλικήν, διότι τότε ακόμη, η Ελληνική γλώσσα ήτον εις την Επτάνησον αποκεκλεισμένη από της Θέμιδος τους ναούς. Εν ελληνικαίς χώραις δεν επετρέπετο εις την Ελληνίδα μούσαν η πρόσοδος προς το δικαστικόν βήμα, το πρώτιστον και βεβαιότατον διδασκαλείον της ρητορείας και ο Επτανήσιος παρουσιαζόμενος ενώπιον των δικαστών του, ήκουε τον κατήγορον και τον υπερασπιστήν του διακυβεύοντας την τιμήν, την ιδιοκτησίαν και τη ζωήν του, οι δε λόγοι των τω έμενον εντελώς ακατάληπτοι. Αλλ' οι εν εκείνω της Ελλάδος των τμήματι τον ευγενή αγώνα των γενναίων αναλαβόντες μεταρρυθμίσεων, διεπράξαντο, ανδρείως αντιστάντες εις πάσαν παραβίασιν του φυσικού αυτών δικαιώματος, ν' ανασπάσωσι τέλος και το γελοίον απόπημα τούτο, την νόθον παραφυάδα της μισητής Ενετοκρατείας. Ουδ' ανεχαίτισε τους απειροτέρους ο φόβος των δυσχερειών κατ' αρχάς, και των παραδρομών της αγυμνάστου των γλώσσης. Αλλά πάντες ώρμησαν μετ' ενθουσιασμού προς εισαγωγήν και εμπέδωσιν του προπατορικού ιδιώματος, γιγνώσκοντες ότι η πεποίθησις είναι πάντοτε εύγλωττος, ότι εις την σκιάν του Οδυσσέως η πάτριος φωνή, και μη καθαρίζουσα, έσται ευπροσδεκτοτέρα πάσης επιδείξεως ζώσης καλλιπειάς και ότι εις την Επτάνησον η εντελής αναγέννησις της Ελληνικής γλώσσης θέλει είσθαι η ισχυροτέρα διαμαρτύρισις της Ελληνικής εθνικότητος».*²³⁰

Συνεπώς, καθίσταται προφανής η υφολογική διαφορά της αφηγηματικής παρέμβασης ανάμεσα στις δύο εκδόσεις του μυθιστορήματος. Στην πρώτη έκδοσή του, το 1850, ο συγγραφέας ενθαρρύνει και προτρέπει τους Επτανήσιους ενώ κατά την επανέκδοση το 1855, επαινεί και εγκωμιάζει έχοντας δει τα αποτελέσματα των προσπαθειών που κατέβαλαν οι Επτανήσιοι. Ο λόγος περί του γλωσσικού κλείνει με τη ρητή διατύπωση της ιδέας που υπονοείται και στην πρώτη αφηγηματική παρέμβαση: *«Και εις την Επτάνησον η εντελής αναγέννησις της Ελληνικής γλώσσας θέλει είσθαι η ισχυροτέρα διαμαρτύρησις της Ελληνικής εθνικότητος»*. Η πιστοποίηση της ελληνικής εθνικότητας μέσα από τη χρήση της ελληνικής γλώσσας δεν είναι παρά η πρώτη βαθμίδα για την κατοχύρωση της γλωσσικής ενότητας που επιστεγάζει βέβαια την εθνική συνέχεια.²³¹ Η κύρια ιδεολογική θέση του Ραγκαβή στον *Συμβολαιογράφο* εντάσσεται λοιπόν φανερά στο πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας.

²³⁰ Α. Ρ. Ραγκαβής, *Διάφορα Διηγήματα*, τόμ. Α', σ. 49-50.

²³¹ Λίτσα Χατζοπούλου, *Μαρτυρία λόγου*, ό.π., σ. 210.

β) Το ιστορικό μυθιστόρημα «Ο Αυθέντης του Μωρέως»

Οι επανεκδόσεις του έργου, η πολιτική και ιδεολογική τους σημασία

Μετά τον *Συμβολαιογράφο* ο Ραγκαβής δημοσιεύει σε συνέχειες, ανά δεκαπενθήμερο, από τον Ιούνιο έως τον Νοέμβριο του 1850, στην *Πανδώρα* τον Αυθέντη του Μωρέως²³², το πρώτο νεοελληνικό μυθιστόρημα με υπόθεση εμπνευσμένη από τη βυζαντινή ιστορία με χαρακτήρα πολιτικό-πατριωτικό.²³³ Ο *Αυθέντης του Μωρέως* αποτελεί μίμηση του *Ιβανόη* του Walter Scott. Το 1974, ο Mario Vitti επισημαίνει ότι από την εποχή που γράφτηκε ο *Αυθέντης*, είχε εκδηλωθεί στην Ελλάδα και στη Δύση μεγάλο ενδιαφέρον για τη βυζαντινή ιστορία.²³⁴

Το μυθιστόρημα αυτό του Ραγκαβή, σύμφωνα με τον Vitti, «προωθεί τον μεγαλοϊδεατισμό και το όνειρο της εθνικής παλινόρθωσης, το οποίο υπηρετεί και ο ίδιος ο συγγραφέας υπό την πολιτική του ιδιότητα χρησιμοποιώντας την συνθετική μέθοδο του Scott. Τέλος, υποστηρίζει ότι ο Ραγκαβής, προσαρμοσμένος στο πολιτικό κλίμα της εποχής του, προσφέρει ένα μυθιστόρημα εξυμνητικό του ελληνικού βυζαντινού παρελθόντος, παραγνωρίζοντας έτσι τα σύγχρονα του προβλήματα, τα οποία άλλωστε παραβλέπει η κυβέρνηση του Όθωνα, αποπροσανατολίζοντας και καθησυχάζοντας με αυτό τον τρόπο τον ελληνικό λαό». Σύμφωνα με το Mario Vitti ο Ραγκαβής με τον *Αυθέντη του Μωρέως*, είτε με ξενόθεμες φανταστικές περιπέτειες, έκρυσσε τη θέα προς μια ταραγμένη και αγχώδη κοινωνία βάζοντας στην προσοχή του αναγνώστη προκαλύμματα που να καθησυχάζουν και να ικανοποιούν και χρησιμοποίησε την αφηγηματική του ικανότητα για την εξυπηρέτηση της εθνικιστικής πολιτικής. Ο *Αυθέντης του Μωρέως* και τα ξενόθεμα διηγήματα διαφέρουν μόνο στη θεματική και σκηνοθετική τους επιφάνεια καθώς από ιδεολογική άποψη πρόκειται για κείμενα ομόλογα, συναφή και συμπληρωματικά.²³⁵

Σύμφωνα με το Δημήτρη Γιαννακόπουλο, τα ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα που πραγματεύονται τη συμβίωση Ελλήνων και Λατίνων, αποτελούν ένα υβριδικό είδος, δεδομένου ότι αξιοποιούν τα ήθη και τα πρότυπα των Δυτικών όχι για να εξυμνήσουν τα δυτικά ιπποτικά ιδανικά, αλλά για να τα προσαρμόσουν στους δικούς τους εθνικούς ήρωες και να τα αναδείξουν ως μέσα αντίστασης του Ελληνισμού κατά των ξενόφερτων φεουδαρχών.²³⁶ Προωθείται έτσι, το μοτίβο του ελληνικού Μεσαίωνα ο οποίος έχει τους δικούς του ιππότες να αντιμάχονται τους Λατίνους για την Τιμή, την Πατρίδα, την Οικογένεια και την Ορθόδοξη Πίστη. Ο *Αυθέντης* κατά το Γιαννακόπουλο, αποκλίνει από το καθαρό δίπολο Φράγκος-Κατακτητής-Εχθρός ≠ Έλληνας-υπόδουλος-υπερασπιστής καθώς ούτε τονίζει ούτε υποβαθμίζει την πατριωτική στάση των Ελλήνων ηρώων, αλλά τη συνεκτιμά στην κλίμακα της ανθρωπίνης προσπάθειας για την κατάκτηση της εξουσίας.²³⁷

Το μυθιστόρημα δημοσιεύτηκε άλλες δύο φορές όσο ζούσε ο συγγραφέας, το 1857 στο Β' τόμο των Διαφόρων Διηγημάτων και το 1876 στον όγδοο τόμο των Απάντων των Φιλολογικών. Το αφήγημα αυτό είναι στενά συνδεδεμένο με τη Μεγάλη Ιδέα και μάλιστα με την πολεμική της

²³² *Πανδώρα*, τ.1, τχ. 7-15 (1.7-1.11.1850), σ. 145-154, 169-178, 193-198, 217-229, 241-257, 265-274, 293-300, 317-324, 341-346.

²³³ Roderick, Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, μτφρ. Ευ. Ζούργου –Μ. Σπανάκη, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

²³⁴ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2003.

²³⁵ Τάκης Καγιαλής, *Πατριδογνωσία, ξενотροπία και ιστορία, Καλλιγιάς και Ραγκαβής*, ό.π., σ. 133.

²³⁶ Δημήτριος Γιαννακόπουλος, *Εικόνες του Δυτικοευρωπαίου μέσα από την Ιστορία*, ό.π., σ. 233.

²³⁷ ό.π., σ. 257.

εκδοχή. Σύμφωνα με το Mario Vitti με τον *Αυθέντη* ο Ραγκαβής προσέφερε το λογοτεχνικό αντίστοιχο σε μυθιστοριογραφικά μέτρα της Μεγάλης Ιδέας. Με το μυθιστόρημα ο Ραγκαβής προωθεί το όνειρο της εθνικής παλινόρθωσης το οποίο υπηρετεί και ο ίδιος υπό την πολιτική του ιδιότητα.²³⁸

Σε σύμπνοια με το ρεύμα της κοινής γνώμης της εποχής που το στηρίζουν οι οπαδοί της Μεγάλης Ιδέας ο Ραγκαβής προσφέρει ένα μυθιστόρημα που εξυμνεί το βυζαντινό παρελθόν.²³⁹ Η δράση του μυθιστορήματος εκτυλίσσεται μεταξύ 1209 και 1210 στη Φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο και η υπόθεσή του εμπνευσμένη από το Χρονικόν του Μωρέως, στρέφεται γύρω από την κληρονομιά της «αυθεντίας του Μωρέως».²⁴⁰ Παράλληλα, ο Ραγκαβής αξιοποιεί τα διδάγματα της αγγλικής μυθιστοριογραφίας, η οποία βρισκόταν εκείνα τα χρόνια στην πρωτοπορία των ευρωπαϊκών κατακτήσεων του είδους: ειδικότερα παρουσιάζει σοβαρές συγγένειες με τον *Ιβανόη* του Walter Scott.²⁴¹ Σύμφωνα με τη Σοφία Ντενίση, στο μυθιστόρημα λειτουργούν δύο θέματα, ένα «επιφανειακό», η ιστορία της συμφωνίας για την αυθεντία του Μωρέως, έντονα βασισμένο στο *Χρονικό* και ένα «βαθύτερο», η σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων και Φράγκων, εμπνευσμένο από τον *Ιβανόη*. Είναι ενδεικτικές οι μεγάλες ιστορικές αναλογίες μεταξύ της φραγκικής κατάκτησης της Ελλάδας από το 1204 και εξής και της κατάκτησης της Αγγλίας από τους Νορμανδούς του Γουλιέλμου του Κατακτητή (1066-1074).²⁴² Η Ντενίση ονομάζει τη σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων και Φράγκων, την εμπνευσμένη από τον *Ιβανόη*, «βαθύτερο θέμα», γιατί μέσω αυτού ο Ραγκαβής εκφράζει τις απόψεις του για μια πληθώρα θεμάτων όπως ο πατριωτισμός, η διπλωματία, η ιπποσύνη, η ανδρεία.²⁴³

Η υπόθεση ξεκινά μετά το 1204, όταν ο γάλλος ιππότης Γοδοφρείδος Βιλλαρδουΐνος κατέκτησε την Πελοπόννησο για λογαριασμό του αρχηγού του, Γουλιέλμου Σαμπλίτη. Ο Σαμπλίτης όμως αναγκάζεται να γυρίσει στη Γαλλία για να διαδεχτεί τον αδελφό του στο θρόνο. Αφήνει πίσω του τον Γοδοφρείδο Βιλλαρδουΐνο ως Τοποτηρητή του Μοριά με τους εξής όρους: αν, ως το τέλος της χρονιάς, δεν έχει επιστρέψει ο Σαμπλίτης στην Πελοπόννησο ή δεν έχει στείλει κάποιον άλλον στη θέση του, Αυθέντης του Μωρέως θα παραμείνει ο Βιλλαρδουΐνος. Στη Γαλλία όμως ο ανιψιός του Σαμπλίτη, ο Ροβέρτος, πείθει το θείο του να του δώσει το φέουδο του Μοριά. Ο Βιλλαρδουΐνος ενημερώνεται γι' αυτό και, χάρη σ' έναν κατάσκοπό του που ακολουθεί τον Ροβέρτο, καταφέρνει να καθυστερήσει το ταξίδι του επίδοξου διαδόχου του με αποτέλεσμα ο Ροβέρτος να φτάσει εκπρόθεσμος και να χάσει τη θέση του Αυθέντη. Ο Πετραλείφας, ο πεθερός του Δεσπότη της Ηπείρου, βρίσκεται στην αυλή

²³⁸ Mario Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Κέδρος, Αθήνα, 1980.

²³⁹ Καστρινάκη, Αγγελά (2000), «Ο Ραγκαβής και ο "Αυθέντης": ένας επωφελής γάμος στην Ελλάδα του 1850», *Τα ιστορικά*, τχ. 33, σ. 271-288.

²⁴⁰ Στη δεκαετία του 1820 κάνει την εμφάνισή του στη Γαλλία Το Χρονικόν του Μωρέως που ανασύρει από τη λήθη ο Γάλλος Buchon το 1825. Το πρωτότυπο έμμετρο έργο που είχε χαθεί, ήταν γραμμένο γύρω στα 1300, σε δημώδη ελληνική γλώσσα, από κάποιο Φράγκο του Μοριά. Έδινε μια φαινομενικά πιστή περιγραφή της εγκαθίδρυσης του φραγκικού φεουδαρχικού καθεστώτος. Βλ. Σοφία Ντενίση, *Ο Sir Walter Scott και το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα 1830-1880*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1993, σ. 182.

²⁴¹ Στην έκδοση του 1876, ο συγγραφέας προσθέτει μία ολόκληρη παράγραφο αφιερωμένη στο πνεύμα του νεκρού Walter Scott, στην οποία εξομολογείται την προς αυτόν οφειλή του. Ό,π, σ. 179.

²⁴² Σοφία Ντενίση, ό.π., σ. 188.

²⁴³ ό,π, σ. 189.

του Βιλλαρδουΐνου με σκοπό να παντρέψει την εγγονή του, τη χαριτωμένη Άννα Κομνηνή, με το γιο του Βιλλαρδουΐνου. Όταν ο Πετραλείφας μαθαίνει πως ο Μοριάς θα περιέλθει στον Ροβέρτο Σαμπλίτη, αλλάζει τα σχέδιά του, και προτείνει στο Ροβέρτο να πάρει γυναίκα την Άννα. Εντούτοις Έλληνες πατριώτες, με αρχηγό τον Λέοντα Χαμάρετο, ετοιμάζουν μια εξέγερση του υπόδουλου πληθυσμού και ζητάνε από τον Πετραλείφα την υποστήριξη του Δεσπότη της Ηπείρου. Ο Βιλλαρδουΐνος ενημερώνεται για την ελληνική εξέγερση και τη συμμετοχή του Πετραλείφα σ' αυτήν. Για να συμφιλιωθεί με το νικητή, ο Πετραλείφας δε διστάζει να προδώσει τον Χαμάρετο και τους Έλληνες επαναστάτες, δίνοντας στον Βιλλαρδουΐνο τον κατάλογο των συνωμοτών. Αλλά όλα τα σχέδια του πανούργου Πετραλείφα ναυαγούν. Ο γιος του Βιλλαρδουΐνου θα παντρευτεί την κόρη του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Όσο για την Άννα Κομνηνή, θα ανακαλύψει πως ο ιππότης Γωλιτίερος, που ερωτοτροπούσε διακριτικά μ' αυτή, είναι στην πραγματικότητα ο Γουλιέλμος Ντε Λα Ρος, ο κληρονόμος του Δουκάτου Αθηνών και Θηβών και θα τον παντρευτεί. Οι Έλληνες συνωμότες συλλαμβάνονται από τον Βιλλαρδουΐνο. Αυτός δείχνει τη μεγαλοψυχία του και τους συγχωρεί, ενώ εκείνοι τον αναγνωρίζουν Αυθέντη του Μωρέως. Ο Χαμάρετος όμως δε δέχεται ούτε τη συγχώρεση ούτε την ξενική εξουσία του Βιλλαρδουΐνου και αυτοκτονεί.

Το ιδεολογικό επίπεδο του μυθιστορήματος αναδεικνύεται με τον Λέοντα Χαμάρετο. Με τα λόγια του ήρωα αντανakλώνται όλα σχεδόν τα στοιχεία που περιβάλλουν τη Μεγάλη Ιδέα. Η εθνική ενότητα, το χρέος προς τους προγόνους ακόμη και το όνειρο ανάκτησης της Βασιλεύουσας συγκροτούν την ιδεολογική ταυτότητα του κεντρικού ήρωα. Στην πρώτη έκδοση του μυθιστορήματος, τα στοιχεία αυτά αποκαλύπτονται κατά τα διαλογικά μέρη του ήρωα:

*«Τα τείχη της Λακεδαίμονος, απήντησε την κεφαλήν κινών ο Χαμάρετος. Υπήρχε εποχή όταν τείχη η Λακεδαίμων είχε των υιών της τα στήθη και τότε εχθρός δεν είδε τον καπνόν αναθρώσκοντα από τας εστίας της. Υπήρξαν ημέραι όταν τριακόσια πτώματα των υιών της ανεχαίτισαν όλον της Ασίας τον χείμαρρον. Διατί αι ημέραι εκείναι παρήλθον; Ηξεύρετε τις εξήλειψεν διά παντός από του βιβλίου της ιστορίας την τύχην της; Ηξεύρετε τις εκύλισε την Ελλάδα δεσμίαν υπό τους πόδας της Ρώμης, τις, όταν ηγέρθη στηριχθείσα εις τον σταυρόν, την συνέτριψεν υπό την σιδηράν χείρα των Φράγκων; Η αλληλοκτόνος διχόνοια! Του άδου το εξωλέστατον τέρας»!*²⁴⁴

Στα λόγια του Χαμάρετου η διαίρεση προβάλλει ως η κύρια αιτία για την απώλεια της προγονικής δόξας και η απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάκτησή της είναι η αποκατάσταση της ενότητας:

*«της πατρίδος ημών η πτώσις δεν είναι θέσπισμα του Θεού. Είναι έργον του δαίμονος, του δαίμονος της διαιρέσεως! Ο ήλιος εβυθίσθη, ναι, εις το σκότος, αλλά αύριον θέλει πάλιν προκύψει εν δόξη. Και η Ελλάς δύναται ακόμη ν'ανεγερθή, αν κατέλθη επ'αυτής ο άγγελος της συμπνοίας».*²⁴⁵

²⁴⁴ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Ο Αυθέντης του Μωρέως*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1989.

²⁴⁵ ό. π. σ. 12.

Ο Χαμάρετος ακόμη συνδέει την ιστορική καταγωγή των Ελλήνων και το ένδοξο παρελθόν με το ζήτημα του χρέους απέναντι στους προγόνους. Η εκπλήρωση μάλιστα του χρέους στους προγόνους σήμαινε ότι οι απόγονοι θα επανέφεραν στην Ελλάδα τη δόξα του παρελθόντος και η πράξη αυτή είχε ένα αποτέλεσμα, την είσοδο στην Κωνσταντινούπολη. Στόχος είναι η ανακατάληψη της Πόλης και η ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας:

«Φλόξ θ'ανάψη εις τας καρδίας και ηρωισμός θα καταβη εις τα στήθη, και τα διεσπαρμένα μέλη της αρχαίας αυτοκρατορίας θα συσσωματωθωσιν εις ενοτητα άρρηκτον και θ'ανεγείρωσι πάλιν τον ιερόν θρόνον του Βυζαντίου εκ των επιπλεόντων ναυαγίων αυτού»²⁴⁶.

«Συμπατριώται! Ως πέμπει ο Θεός τους κομήτας και μετέωρα, αγγέλους της οργής του προς τους ανθρώπους, ούτω πέμπει τας ευκαιρίας προς τους λαούς ων θέλει την απολύτρωσιν. Ιδού, πέμπει ημίν απαραγνώριστον των ευσπλάχνων βουλών του δείγμα. Αν ωφεληθώμεν αυτού, θέλομεν έχει ως έπαθλον την ελευθερίαν μας. Αν την παραμελήσωμεν, θέλομεν αποδειχθή της ελευθερίας ανάξιοι»!²⁴⁷

«Αν την ευκαιρίαν ταύτην παραμελήσωμεν, αν παρακούσωμεν την φωνήν του Θεού, όστις μας καλεί εις ζωήν και ελευθερίαν, εσόμεθα αμφοτέρων ανάξιοι, και το έγκλημα ημών έσται ουχί δειλία αισχρά, αλλ' υπό τας παρούσας περιστάσεις έτι μάλλον αποτρόπαιον, έσται προδοσία προς την πατρίδα»!²⁴⁸

Ο λόγος αυτός που διέφλεξε το ακροατήριο του Χαμάρετου, θα μπορούσε να διαφλέξει και τον αναγνώστη του 1850, όταν η πραγματοποίηση των μεγαλοϊδεατικών οραμάτων φαινόταν περισσότερο από πιθανή. Παράλληλα, είναι προφανές πως το όνειρο του Χαμάρετου λειτουργεί κατ'αναλογία της πραγματικής κατάστασης που επικρατούσε στο ελληνικό κράτος το 1850. Ο Χαμάρετος βρίσκεται φυλακισμένος και αντί να προσπαθεί να βρει διέξοδο διαφυγής, ονειρεύεται την είσοδο των Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη. Το ελληνικό κράτος βρίσκεται σε ανάλογη κατάσταση εγκλωβισμού στα εσωτερικά του προβλήματα και αντί να υιοθετήσει ρεαλιστικά προγράμματα, τρέφεται με το όραμα μιας αναγεννημένης ελληνικής αυτοκρατορίας με όλες τις εσωτερικές του αντιφάσεις. Ο ενθουσιώδης αρχηγός των Σπαρτιατών ζει διά της φαντασίας, όπως οι Έλληνες των πενήντα πρώτων χρόνων του ελεύθερου κράτους. Εκτός όμως από το ιδεολογικό στίγμα που αποτυπώνει στο έργο ο ήρωας Χαμάρετος, παρόμοιες αντιλήψεις παρουσιάζονται στον αναγνώστη και διά στόματος αφηγητή. Η παρέμβαση του αφηγητή απαντά κατά την περιγραφή των ιππικών αγώνων. Αξιοσημείωτη είναι η απόφασή του αφηγητή να μην είναι αναλυτικός στις περιγραφές των πανοπλιών κατά τις κονταρομαχίες, διατυπώνοντας έτσι την άποψη πως η παράδοση του ιπποτισμού και η Φραγκοκρατία εν γένει δεν επέδρασε στον ελληνικό πολιτισμό. Μετά την παρουσίαση της πανοπλίας του Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, η αφήγηση διακόπτεται για να διατυπωθούν οι ακόλουθες απόψεις:

²⁴⁶ Χατζοπούλου Λίτσα, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Μαρτυρία Λόγου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 176.

²⁴⁷ ό.π., σ. 103.

²⁴⁸ ό.π., σ. 105.

«Παραιτούμεθα να περιγράψωμεν τας λαμπράς πανοπλίας και τα ποικίλα εμβλήματα όλων των ιπποτών όσοι εισήλθον μετά τον Γοδοφρείδον. Εις την πρόοδον της διηγήσεως ημών η οχληρά περιγραφή ολίγον συμβάλλεται, και ιστορικώς επίσης δεν ενδιαφέρει πολύ την Ελλάδα. Διότι ήρξαν μεν επ' αυτής οι ιππότες, και την εταπείνωσαν υπό την σπάθην αυτών, αλλ' ήλθον και απήλθον χωρίς ν' αφήσωσιν ίχνη της παρόδου αυτών, και το όνομα και η μνήμη των απώλετο μετά κρότου· ή οσάκις ο οδοιπόρος εις αποκρήμνους άκρας ορέων ανακαλύπτει τα φρούρια αυτών ως φωλεάς αετών, ή μεταξύ θάμνων απαντά επί λίθου γεγλυμμένα τα βαρονικά οικόσημα αυτών, στρέφεται απ' αυτών μετ' αδιαφορίας, σπεύδων προς τα κυκλώπεια τείχη των ενδόξων αιώνων και προς τα αμίμητα προϊόντα αθανάτων γλυφίδων.»²⁴⁹

Ως ενισχυτικά αυτής της άποψης προβάλλονται ο χαρακτήρας της κατάκτησης και η διάρκεια της. Η πρόταση «και την εταπείνωσαν υπό την σπάθην αυτών» υπογραμμίζει την κατακτητική πλευρά της Φραγκοκρατίας, ενώ η παρονομασία «ήλθον και απήλθον» δηλώνει την παροδικότητα αυτής της κατάκτησης και ως προς τη χρονική διάρκεια και ως προς την ποιοτική μεταβολή που προκάλεσε. Η αφηγηματική επιλογή θεμελιώνεται σε ιδεολογικές θέσεις, οι οποίες καθορίζουν τι είναι απαραίτητο για την πλοκή και τι όχι. Έτσι η «οχληρά περιγραφή» των πανοπλιών κρίνεται περιττή καθώς ο αναγνώστης δεν έχει ίδια αντίληψη τέτοιου είδους αγωνισμάτων και πολεμικής συμπεριφοράς, στοιχείων δηλαδή ενός πολιτισμού που ποτέ δεν επέδρασε σε μεγάλο βαθμό στην Ελλάδα.

Ο Ραγκαβής δεν ισχυρίζεται ότι η παρουσία των Φράγκων στην Ελλάδα δεν εισήγαγε ξένα ήθη και έθιμα, επιχειρεί όμως να εστιάσει στο γεγονός ότι αυτές οι ξένες παραδόσεις δεν είχαν υστερογενή επίδραση, στοιχείο που καταδεικνύει πως ο ελληνικός πολιτισμός ήταν εφοδιασμένος με αρκετή ζωτικότητα ώστε να τις αφομοιώσει και τελικά να τις υπερβεί. Αξίζει να σημειωθεί ότι η περίοδος από το 1840 και εξής σημαδεύεται από τις έντονες αντιδράσεις στη θεωρία του αυστριακού ιστορικού Fallmerayer περί βίαιης διακοπής του βιολογικού κύκλου των Ελλήνων μετά την εγκατάσταση σλαβικών πληθυσμών τον 7ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο.²⁵⁰

Κατά το έτος 1850, όπως ήδη αναφέρθηκε, τείνει να πάρει μορφή η «τριπλή πανοπλία», που κατά τη ρήση του Παπαρρηγόπουλου, θωρακίζει τον ελληνικό λαό στην αναζήτηση της πολιτικής του ενότητας. Η θρησκευτική ενότητα που επικυρώνεται και σε θεσμικό επίπεδο με το Συνοδικό τόμο του 1850, η γλωσσική ενότητα που προωθείται από το Πανεπιστήμιο Αθηνών αλλά και τους ποιητικούς διαγωνισμούς καθώς και η εθνική ενότητα που αντιπαράβάλλεται στα διδάγματα Fallmerayer από τη διανόηση της εποχής σφυρηλατούν την

²⁴⁹ Χατζοπούλου Λίτσα, *Μαρτυρία Λόγου*, ό. π. σ. 106.

²⁵⁰ Η θεωρία του J. P. Fallmerayer που αμφισβητούσε τη συνέχεια του ελληνισμού και αρνιόταν στους σύγχρονους Έλληνες, κάθε σχέση με την Κλασική Ελλάδα, ήρθε σαν «από μηχανής θεός», ώστε να ανοίξει διεθνώς η συζήτηση σχετικά με τη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού και εν τέλει να παγιώσει την ελληνική αλυτρωτική πολιτική σαν απάντηση στις θεωρίες και στις «προκλήσεις» του γερμανού ιστορικού, σύμφωνα με τις οποίες ο βιολογικός κύκλος ανάμεσα στους αρχαίους και τους σύγχρονους Έλληνες εξέλιπε μετά την εγκατάσταση σλαβικών πληθυσμών τον 7ο αιώνα. Η πρώτη απάντηση από την ελληνική πλευρά θα έρθει από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και κυρίως από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, οι οποίοι υποστήριξαν την ενότητα και τη συνέχεια του ελληνικού έθνους –θέση που αποτέλεσε και την ιδεολογική βάση του ελληνικού εθνικισμού στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Γ. Βελούδης, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1982.

πολιτική ενότητα των Ελλήνων.²⁵¹ Εξάλλου την ίδια εποχή διαπρεπείς Έλληνες λόγιοι ακόμη και εκτός συνόρων αναλαμβάνουν την υπεράσπιση του βυζαντινού κόσμου μέσα στον οποίο διαφυλάχθηκε η συνέχεια του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, όπως επιτάσσουν τώρα οι νεοελληνικές ανάγκες.

Ακόμη και αν αμφισβητείται η φυλετική καταγωγή, στη συνείδηση παραμένει η έννοια της συνέχειας και αυτό αποδεικνύεται σε όλα τα γραπτά του Ραγκαβή. Οι αντιλήψεις που εκφράζονται από το συγγραφέα περί ζωτικότητας και αφομοιωτικής δύναμης του ελληνικού πολιτισμού είναι μείζονος σημασίας καθότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι εστιάζουν στο Μωρέα, το τμήμα της ελληνικής επικράτειας που απασχόλησε τον αυστριακό ιστορικό και χρησιμοποιήθηκε ως βάση για τη διαπίστωση της εξαφάνισης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Αυτά ακριβώς τα επιχειρήματα θα χρησιμοποιηθούν αργότερα από τους συντάκτες του *Spectateur* την περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου για να στηρίξουν τη θέση ότι η Ευρώπη οφείλει να προστατεύσει τη χώρα εκείνη από την οποία προήλθε και ο δικός της πολιτισμός.²⁵²

Εκ πρώτης όψεως, ο *Αυθέντης* φαίνεται να υπακούει κυρίως σε αναδρομική προοπτική: μια κίνηση προς το παρελθόν, μέσω της οποίας η εθνική ιδεολογία του παρόντος προβάλλεται σε ιστορική περίοδο κρίσιμη για την επιζητούμενη συνέχεια της φυλής. Όταν ένας χαρακτήρας του 1209 διατυπώνει το ιδεώδες να υψώσωμεν ως άλλοτε υψούτο, μόνην και υπερήφανον την ελληνικήν σημαίαν εναντίον παντός εχθρού της Ελλάδος, αυτό δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι έννοιες, όροι και ιδεώδη του παρόντος προβάλλονται στο παρελθόν, μ' ένα γενναίο άλμα επτάμισυ αιώνων και ότι το εγχείρημα αποβλέπει στην ομοιογενοποίηση της εθνικής ιστορίας.²⁵³ Στο μυθιστόρημα του Ραγκαβή οι Έλληνες του Μεσαίωνα ντύνονται, χορεύουν και αισθάνονται ελληνικά, εν αρμονία πάντοτε προς την ελληνικήν φύσιν, ακριβώς όπως οι αρχαίοι πρόγονοι και οι σύγχρονοι απόγονοί τους. Αυτή η αναχρονιστική οπτική, εξάλλου επικυρώνεται από τις υποσημειώσεις του συγγραφέα, ιδίως μάλιστα όταν εκείνες υποδεικνύουν αποκλίσεις από τις πηγές σε λεπτομέρειες της πλοκής, καλλιεργώντας την εντύπωση ότι κατά τα άλλα το έργο ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα. Ο Ραγκαβής είναι αναμφίβολα αποφασισμένος να εξαλείψει κάθε υπόνοια φυλετικής διασταύρωσης με τους Φράγκους, οι οποίοι ήλθον και απήλθον χωρίς να αφήσωσιν ίχνη της παρόδου αυτών. Παράλληλα, με την πρώτη κίνηση, εκείνη της προβολής της εθνικής ιδεολογίας στο παρελθόν, ο Ραγκαβής αναπτύσσει μια κίνηση αντίστροφη: αξιοποιεί τον ιστορικό μύθο για να μιλήσει, με όρους διδακτικής αλληγορίας, στο παρόν.²⁵⁴

Ο Χαμάρετος είναι ένας νεαρός πατριώτης που όταν τυφλώνεται από τη υπεροψία και το φανατισμό μεταμορφώνεται σε ανόητο και επικίνδυνο ταραξία. Ο Ραγκαβής με αυτόν τον τρόπο επισημαίνει τις δυσάρεστες συνέπειες των μεγαλομανικών παραισθήσεων και εμπιστεύεται το Βιλλαρδουίνο, που είναι ολοφάνερα ο μόνος σοβαρός και αξιόπιστος φορέας εξουσίας στο μυθιστόρημα. Στο σημείο αυτό παρατηρείται το εξής παράδοξο: πώς είναι δυνατόν ένα μυθιστόρημα στο οποίο οι Φράγκοι απεικονίζονται ως κατακτητές που εταπείνωσαν την Ελλάδα υπό την σπάθην αυτών αλλά στη συνέχεια και το όνομα και η μνήμη των απώλετο μετά κρότου, να καταλήγει με τη δίκαιη και θριαμβευτική κατίσχυση του Φράγκου Αυθέντη, ο οποίος διεκδικώντας την αγάπη του λαού του, δίνει χάρη στους επαναστατημένους Έλληνες κ εκείνοι τον ζητωκραυγάζουν? Αν οι συνωμότες του 1209 είναι μεταμφιεσμένοι ληστές του 1850, ποιος κρύβεται πίσω από τη μεταμφίεση του Βιλλαρδουίνου που τους προσφωνεί λέγοντας:

«Επιλέξατε συνωμοσίαν, και ηθελήσατε να επαναστατήτε κατά του Αυθέντου σας, προπαρασκευάζοντες του τόπου τούτου την καταστροφήν. Είσθε εσχάτης προδοσίας ένοχοι,

²⁵¹ Χατζοπούλου Λίτσα, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Ένας στρατευμένος στον 19^ο αιώνα*, ό.π., σ.16.

²⁵² Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 291.

²⁵³ Τζιόβας Δημήτριος, *Κοσμοπολίτες και αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830-1930)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

²⁵⁴ Τάκης Καγιαλής, *Πατριδογνωσία, ξενотροπία και ιστορία, Καλλιγιάς και Ραγκαβής*, ό.π., σ. 135.

*είσθε θανάτου ένοχοι. Εγώ δ' εχρίσθην Αυθέντης σας, όπως κυβερνήσω εν δυνάμει και εν συνέσει τον λαόν ον απεπλανήσατε. Αλλά την δύναμιν της κυβερνήσεως αποτελεί η αγάπη των κυβερνομένων, την δ' αγάπην τρέφει η επιείκεια. Διά τούτο σας συγχωρώ!»*²⁵⁵

Αυτά τα λόγια, στους ληστές του 1850, μπορεί να τα πει μόνο ένα πρόσωπο, ο Βαυαρός βασιλιάς. Το μυθιστόρημα γράφεται αμέσως μετά τις στάσεις του 1847 και 1848 σε εποχή που δόθηκαν διαδοχικές αμνηστίες σε ληστές και επαναστάτες. Προφανώς, η ιδεολογική πρόταση του Ραγκαβή είναι πιο σύνθετη και περισσότερο επικαιρική από ό,τι έχουμε αναγνωρίσει.

Η δεύτερη έκδοση του μυθιστορήματος το 1857 διαφοροποιείται ως προς την ερμηνεία του ιδεολογικού του υποστρώματος. Η πολιτική των ευρωπαϊκών κρατών και η κατοχή του Πειραιά ακόμη και μετά την τυπική λήξη του Κριμαϊκού πολέμου, έδειξαν ότι τα οποιαδήποτε αιτήματα των Ελλήνων θα ικανοποιούνταν μόνο στο βαθμό που θα συμφωνούσαν με τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις των Μεγάλων Δυνάμεων.²⁵⁶ Οι διακηρύξεις περί ιστορικής καταγωγής των Ελλήνων και περί αφομοιωτικής δύναμης του ελληνικού πολιτισμού καθώς και η προβολή του εκπολιτιστικού ρόλου που θα μπορούσαν να παίξουν στην Ανατολή, δεν επέδρασαν καθόλου υπό αυτές τις συνθήκες. Είναι προφανές ότι ο Αυθέντης μέσα σ' αυτό το πολιτικό πλαίσιο λειτουργεί διαφορετικά. Η διάψευση της ελπίδας και στο τέλος η αυτοκτονία του ονειροπόλου πατριώτη Χαμάρετου, ύστερα από την οικτρή τύχη της ανταρσίας των Ελλήνων, αντιστοιχεί με την πρόσφατη περιπέτεια της Μεγάλης Ιδέας.²⁵⁷ Η αποτυχία του ήρωα συμβολίζει το ανέφικτο της πολεμικής εκδοχής, υποδεικνύοντας κατ'αυτόν τον τρόπο την πραγμάτωση του μεγαλοιδεατικού οράματος μέσω της πνευματικής αναγέννησης και της εσωτερικής ανασυγκρότησης.²⁵⁸ Ο αναγνώστης του 1857 έχει την εμπειρία της αποτυχίας, αναγνωρίζει το "δίκαιον" και το "ένδοξον" της επιχείρησης του Λέοντα Χαμάρετου, αλλά η πρόσφατη εθνική περιπέτεια τον έχει διδάξει ότι δεν μπορεί να διεκδικήσει τίποτε επ'αυτής της βάσεως. Σε σχέση λοιπόν με την πρώτη έκδοση του μυθιστορήματος (1850) που καταγράφει το περιεχόμενο και την ορμή της Μεγάλης Ιδέας, η έκδοση του 1857 αποτελεί το θλιβερό απολογισμό. Παρατηρείται επομένως πως στο πιο ρομαντικό του αφήγημα ο συγγραφέας παραμένει πολιτικός ρεαλιστής.²⁵⁹

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η θητεία του Ραγκαβή στο Υπουργείο των Εξωτερικών, όπως ήδη αναφέρθηκε, συνέπεσε με τον τερματισμό των πολεμικών επιχειρήσεων στην Κριμαία, τον Ιανουάριο του 1856, το διπλωματικό τερματισμό του πολέμου στις 18/30 Μαρτίου με το Συνέδριο των Παρισίων –που είχε μεγάλη σημασία για τις ελληνικές διεκδικήσεις–, καθώς και με την κατοχή του Πειραιά από τα αγγλογαλλικά στρατεύματα, τα οποία θα αποχωρήσουν από την ελληνική πρωτεύουσα σχεδόν έναν χρόνο αργότερα.²⁶⁰ Οι δυνάμεις κατοχής με αφορμή το ανθυγιεινό κλίμα του Πειραιά επεκτάθηκαν ως τα Πατήσια και την Πεντέλη, όπου πραγματοποίησαν διάφορα κοινωφελή έργα, ωστόσο με απεχθείς ενέργειες –

²⁵⁵ *Πανδώρα*, τ.1, τχ. 7-15 (1.7-1.11.1850), σ. 247.

²⁵⁶ Χατζοπούλου Λ., *Ένας στρατευμένος το 19^ο αιώνα ό. π.*, σ.17.

²⁵⁷ Χατζοπούλου Λίτσα, «Κριτική για την αφηγηματική πεζογραφία του Α. Ρ. Ραγκαβή (1860-1921)», *Μαντατοφόρος*, τ. χ. 37-38, (1993-1994), σ. 71-93.

²⁵⁸ Πολίτης Αλέξης, «Εθνοκεντρισμός και Ευρωπαϊσμός, ζητήματα ιδεολογίας στο έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα* (Πρακτικά), Επιστημονικό Συμπόσιο, 12 & 13 Νοεμβρίου 1999, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μοραΐτη), Αθήνα 2001.

²⁵⁹ ό.π., σ. 19.

²⁶⁰ Βλ. Γιώργος Δερτιλής, *Η Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, ό.π., σ. 295-297.

δημιουργώντας επεισόδια, κάνοντας απαγωγές.²⁶¹ Επεμβαίνοντας στα εσωτερικά και διοικητικά ζητήματα, αύξαναν την αγανάκτηση του πληθυσμού και έτσι ενίσχυαν τη δημοτικότητα του Όθωνα. Η εμφάνιση της χολέρας που έφεραν τα γαλλικά στρατεύματα κατοχής από τη Βάρνα, κόστισε τη ζωή σε 3.000 περίπου ανθρώπους, ουσιαστικά στο 1/10 του πληθυσμού της Αθήνας. Η παραμονή των στρατευμάτων και η διάδοση της χολέρας έκαναν δυσκολότερη την κατάσταση της κυβέρνησης Μαυροκορδάτου, η οποία βέβαια πέτυχε την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων με την Υψηλή Πύλη.²⁶²

Σύμφωνα με τα όσα περιγράφει ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του, τα γαλλικά στρατεύματα, πέραν της συγκεκριμένης αποστολής που τους είχε ανατεθεί, πραγματοποίησαν και εκτεταμένες αρχαιολογικές ανασκαφές. Μεγάλο μέρος των ευρημάτων των εν λόγω ανασκαφών, σημαντικής αξίας, στάλθηκε σε ιδιωτικές συλλογές στη Γαλλία, πράγμα που ανάγκασε τον Ραγκαβή να επισκεφθεί τον γάλλο διοικητή των στρατευμάτων κατοχής του Πειραιά και να εξετάσει τη συγκεκριμένη υπόθεση. Ο Ραγκαβής στα *Απομνημονεύματά* του αναφέρει χαρακτηριστικά:

*«...πάντα τα αρχαία ευρήματα όσα είχεν έτι εν τη οικία του, ή εις άλλας οικίας των αξιωματικών, ή εις αποθήκας, ειπών μοι ότι ταύτα ήσαν τα έτι εν Ελλάδι ενεπομείναντα, πολύ ολιγώτερα και ελάττονος λόγου άξια των προ αυτών ευρεθέντων και εις Γαλλίαν πεμφθέντων, δια του προ τριών ημερών αποπλεύσαντος γαλλικού ατμοπλοίου, όντων, ως μοι περιέγραψεν αυτά, σπανίας καλλονής και διατηρήσεως. Ούτως εν άλλοις μοι εξήρε την εντέλειαν της εργασίας γυναικείας τινός προτομής, όλως αβλαβούς και ενεπιγράφου. Ότε δε τον ηρώτησα άν τα κειμήλια ταύτα επέμφθησαν εις το Μουσείον του Λούβρου, μοι απήντησεν ότι ουχί, διότι η ανασκαφή δεν ην επιχείρησις της Γαλλικής κυβερνήσεως, αλλ' εγένετο δι' ιδιωτικής συνεισφοράς των κ.κ. αξιωματικών, οίτινες και διανεμηθέντες τα προϊόντα αυτής τα έπεμψαν εις τας οικογενείας των...».*²⁶³

Με την ιδιότητα του Υπουργού θα επισκεφθεί τον γάλλο συνταγματάρχη. Αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του στο Υπουργείο των Εξωτερικών, έκανε σχετικό διάβημα προς τον γάλλο πρέσβη για την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί με τις ανασκαφές στον Πειραιά από τα γαλλικά στρατεύματα, προσπαθώντας μ' αυτόν τον τρόπο να παρεμποδίσει την παράνομη απομάκρυνση των αρχαιοτήτων από την ελληνική επικράτεια. Από την πρώτη στιγμή της ανάληψης των καθηκόντων του ήρθε σε επαφή με τους πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων, ώστε να γνωρίσει τις προθέσεις τους για τα ελληνικά θέματα αλλά και εν γένει για τις εξελίξεις στο Ανατολικό Ζήτημα. Δεν έχανε καμία ευκαιρία να επισημαίνει το ζήτημα του αλύτρωτου ελληνισμού και να τονίζει ότι το ελληνικό έθνος είναι άξιο ενός καλύτερου μέλλοντος, εκφράζοντας έτσι το γενικότερο πνεύμα της Μεγάλης Ιδέας για εδαφική και πολιτική ολοκλήρωση. Ο Ραγκαβής με την ανάληψη των καθηκόντων του ως Υπουργός των

²⁶¹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 167-171. Παράλληλα, ο Gunnar Hering επισημαίνει τις εκδρομές μικρών έφιππων τμημάτων στην Αθήνα, όπου οι στρα-τιώτες κρατούσαν τα πιστόλια τους προτεταμένα, σαν να κινούνταν σε εχθρικό έδαφος. Όπως και οι παράνομοι περιορισμοί της ελευθερίας του Τύπου, άνηκαν στα μέσα μιας πολιτικής που καθόριζαν οι στρατιωτικοί και η οποία χρησιμοποιούσε την ισχύ της αδιακρίτως και χωρίς να σκέφτεται πιθανές διπλωματικές συγκυρίες του μέλλοντος. Βλ. Gunnar Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004, τόμ. Α, σ. 316.

²⁶² Σχετικά με την κατοχή του Πειραιά από τους Αγγλογάλλους και τον «λοιμό», την επανάληψη των ελληνοτουρκικών διπλωματικών σχέσεων, την παραίτηση του «Υπουργείου Κατοχής» (Μαυροκορδάτου) και την Κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974-1975, σ. 165-168.

²⁶³ Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ1/19/28 Δεκεμβρίου/9 Ιανουαρίου 1856- 18/30 Απριλίου 1856/Εγγράφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

Εξωτερικών δέχτηκε αρκετές επαινετικές επιστολές, κάποιες από τις οποίες αποκαλύπτουν τη γενική ανησυχία που επικρατούσε στην ελληνική διανόηση την περίοδο εκείνη για τη διαμόρφωση του νεοσύστατου κράτους με κανόνες και αποτελεσματικότητα και ταυτόχρονα την απαξίωση των προσώπων που ασκούσαν πολιτική και διακυβέρνηση. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του Γ. Γ. Λάτρη από τη Σύρο στις 22 Φεβρουαρίου 1856:

*«Αν και δεν ελπίζω πολύ παρά της λεγομένης Ελληνικής Κυβερνήσεως όπως έχει αυτή [...] όπως έχουν τα πράγματα των διαπληθόντων του έθνους γενικότερον, ευχαριστήθην όμως [...] ότι έχομεν υπουργόν των εξωτερικών, φιλογενέστατον, περιποιητικόν, [...] τας Δυνάμεις γιγνώσκοντα, αγαπώντα τας εθνικής ιδέας ευχάς [...] και δυνάμενον ποιήσει ως ενεργήσει προς κατόρθωσιν ταχύτερης, ολιγοβραδύτερον την δικήν σας αγαθή τύχη του έθνους...».*²⁶⁴

Η τρίτη έκδοση του Αυθέντη το 1876 συμπίπτει με την ένταση στο βαλκανικό χώρο εξαιτίας της εξάπλωσης του πανσλαβισμού και με τη διαμάχη που ανεφύη με αφορμή τη βουλγαρική εκκλησία. Η ίδρυση εθνικών συλλόγων αναμόχλευσε το θέμα της απελευθέρωσης των αλύτρωτων.²⁶⁵ Στη φάση αυτή των επικείμενων εξελίξεων η ελληνική κυβέρνηση φαινόταν ότι περίμενε πολλά από τον πρέσβη της στο Βερολίνο, ιδιαίτερα για το πρόβλημα των αλύτρωτων περιοχών. Ζήτησε λοιπόν από τον Ραγκαβή να κάνει τις απαραίτητες ενέργειες, ώστε η Ελλάδα να συμμετάσχει στο συνέδριο που προετοιμαζόταν στο Βερολίνο και αφορούσε κυρίως τη Βουλγαρία και τις επιδιώξεις της, μετά την υπογραφή της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, η οποία είχε δημιουργήσει τη Μεγάλη Βουλγαρία. Στο συνέδριο το λόγο πήρε πρώτος ο Θ. Δηλιγιάννης ο οποίος υπερασπίστηκε τα δίκαια του Ελληνισμού. Ύστερα, μίλησε ο Ραγκαβής ο οποίος τόνισε πως η ελεύθερη Ελλάδα οφείλει να προστατεύσει τα αλύτρωτα τέκνα της όπως και τα ελεύθερα και υπογράμμισε ότι η μόνη λύση είναι να ελευθερωθούν οι ελληνικές επαρχίες από τον τουρκικό ζυγό και να ενωθούν με την Ελλάδα.²⁶⁶ Ο Ραγκαβής ήταν αντίθετος στην ιδέα να εμπλακεί η Ελλάδα σε πόλεμο με την Τουρκία. Συζητώντας με το βασιλιά Γεώργιο στο Βερολίνο, του εξέφρασε την άποψη ότι έπρεπε να διατηρηθεί η πολιτική των ειρηνικών σχέσεων και ότι η πιο ενδεδειγμένη οδός ήταν η αξιοποίηση των ευρωπαϊκών συμφερόντων προς όφελος της χώρας. Στα *Απομνημονεύματά* του αναφέρει χαρακτηριστικά:

*«Ο λόγος μου περιστράφη εις τας περί της αναστατώσεως των Βουλγάρων και επί ταις παρατηρήσεσί μου ότι και ημείς ίσως πταίομεν, ο βασιλιάς ανεγνώριζε μεν ότι πλείστα των εν Ελλάδι καλώς δεν είχαν, αλλά μοι εξέφραζε την ελπίδα ότι, εν δεδομένη ώρα, η Ευρώπη δεν θα αμελήση να δώση και εις την Ελλάδα την οφειλομένην αυτή αμοιβήν. Η δε εμή γνώμη ην, και έμεινε πάντοτε, ότι ουχί εις αμοιβήν πρέπει να στηρίζωμεν τας ημετέρας ελπίδας, αλλ' εις αυτό των Δυνάμεων το συμφέρον, ό πρέπει να ηξεύρωμεν να εκτιμώμεν και εξ ου να ωφελώμεθα».*²⁶⁷

Βέβαια, η διατήρηση της ειρήνης και της ουδετερότητας δεν ήταν αυτοσκοπός για τον Ραγκαβή. Η ελληνική πολιτική ηγεσία και οι διπλωματικές αποστολές, κατά την άποψή του, θα έπρεπε να βρίσκονται σε εγρήγορση και όταν τους δοθεί η κατάλληλη ευκαιρία να εγείρουν τις δικές τους αξιώσεις, προκειμένου να διεκδικήσουν «τα δίκαιά τους» στο πλαίσιο του διαμερισμού των εδαφών της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παροτρύνει στους αλύτρωτους Έλληνες να προετοιμαστούν ώστε κι αυτοί όπως και οι Σλάβοι να διεκδικήσουν

²⁶⁴ Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) ΦΑΚ/Αρ/Αλ1/19/28 Δεκεμβρίου/9 Ιανουαρίου 1856- 18/30 Απριλίου 1856/Εγγραφα/Δημόσιος Βίος. ΚΕΙΝΕ, Ακαδημία Αθηνών.

²⁶⁵ Κωφός Ευάγγελος, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σ.250.

²⁶⁶ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 252-256.

²⁶⁷ ό.π., τόμ. Δ' σ.190.

την απελευθέρωσή τους, επισημαίνοντας ωστόσο ότι η Ελλάδα είναι δύσκολο να τους βοηθήσει, τουλάχιστον επίσημα, καθώς δεν μπορεί να έχει ανεξάρτητη πολιτική απ' αυτή της Ευρώπης. Βασική προτεραιότητα των ιδεών του Ραγκαβή την περίοδο αυτή, είναι ο συνασπισμός όλων των χριστιανών της Ανατολής, «κατά το ενθουσιώδες σύνθημα του Ρήγα πάντοτε». Κατά την άποψή του, ο πανσλαβισμός θα αντιμετωπιστεί μόνο εκ των έσω, με τη συμφιλίωση Ελλήνων και Σλάβων και την ανάδειξη της υπεροχής του ελληνικού πνεύματος. Ήδη, όπως αναφέρει, οι Έλληνες έχουν μείνει πίσω και οι Ευρωπαίοι έχουν αρχίσει να ξεχνούν τον «ηρωισμό» των επαναστατών του 1821.²⁶⁸

Ταυτόχρονα, περίπου τον Ιούλιο του 1876, η Σερβία κήρυξε τον πόλεμο στην Τουρκία και συνεπώς η Ελλάδα θα έπρεπε να είναι έτοιμη, τόσο σε πολιτικοστρατιωτικό όσο και σε διπλωματικό επίπεδο, για μια πιθανή ανάμειξη της στις εχθροπραξίες, εφόσον οι συνθήκες θα οδηγούσαν σε τεταμένη σύρραξη.²⁶⁹ Για τον Ραγκαβή εκείνη ήταν η κατάλληλη στιγμή για την Ελλάδα να εγείρει τις δικές της αξιώσεις σχετικά με τους αλύτρωτους Έλληνες. Θεωρούσε ότι η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να ενεργήσει προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ ο ίδιος σε διπλωματικό επίπεδο θα μπορούσε να επηρεάσει τις Μεγάλες Δυνάμεις για τη διατήρηση θετικής στάσης απέναντι στα εν εξελίξει γεγονότα. Χαρακτηριστικά αναφέρει προς τον Γεώργιο Α', έναν μήνα περίπου πριν την έναρξη του σερβοτουρκικού πολέμου (Ιούλιος 1876) ότι ήταν πλέον γνωστό ότι η Ρωσία έπαιζε διπλό παιχνίδι στο πλαίσιο της διπλωματίας, όσον αφορά κυρίως το μυστικό σχέδιο Andrassy και το ενδεχόμενο διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η άποψή του ήταν ότι οι ελληνικοί πληθυσμοί δεν πρέπει να μείνουν εκτός, επειδή δεν μπορούν να απαιτήσουν τα δίκαιά τους, αλλά επιβάλλεται να διεκδικήσουν ακόμα και με αίμα την ελευθερία τους.

Η Ελλάδα θα πρέπει πλέον να είναι σε θέση να υποστηρίξει τους Έλληνες που βρίσκονταν εκτός ελληνικού κράτους, όταν αυτοί αποφασίσουν να εγείρουν αξιώσεις, ίσως και στο ενδεχόμενο της άμεσης πολεμικής σύγκρουσης. Εξάλλου, τα γεγονότα τρέχουν πολύ γρήγορα, και θα πρέπει να επισπευσθούν ανάλογα οι διαδικασίες, ώστε να μπορέσει η Ελλάδα να δείξει ότι προετοιμάζεται. Σε διαφορετική περίπτωση, οι εξελίξεις θα προχωρήσουν και κανείς δεν θα λάβει υπ' όψιν τις διεκδικήσεις των Ελλήνων εκτός Ελλάδας. Επίσης, τονίζει ότι δεν πρέπει να διαφεύγει το γεγονός ότι είναι αρκετές οι επαρχίες που ζητούν όχι την ένωσή τους με την Ελλάδα, αλλά την αυτονομία τους. Αυτές οι προετοιμασίες θα δημιουργούσαν την αίσθηση της υπεροχής της Ελλάδας και θα προσδιόριζαν τη θέση που της αρμόζει ανάμεσα στις άλλες φυλές της Ανατολής. Ως εκ τούτου, η Ελλάδα πρέπει να εξοπλιστεί, ώστε να είναι έτοιμη να αντιμετωπίσει το ενδεχόμενο της πολεμικής σύγκρουσης Σερβίας– Τουρκίας, η οποία θα μπορούσε να επεκταθεί στον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής. Βέβαια, όλα αυτά εξαρτώνται από τη στάση που θα κρατήσουν, από τη μια πλευρά η Αυστρία, η Γερμανία και η Ρωσία, και από την άλλη η Αγγλία, η Γαλλία και η Ιταλία. Παρ' όλα αυτά, ο Ραγκαβής επιμένει στην άμεση ανάγκη για εξοπλισμό, προκειμένου η Ελλάδα να είναι προετοιμασμένη για οποιοδήποτε ενδεχόμενο, σε περίπτωση που αποφασιστεί ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Με αφορμή λοιπόν την τρίτη επανέκδοση του μυθιστορήματος σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο είναι έκδηλη η προειδοποίηση που ο συγγραφέας επιχειρεί να απευθύνει και η σκοπιμότητα

²⁶⁸ Την περίοδο της διεξαγωγής του Συνεδρίου του Βερολίνου, στο οποίο θα καθορίζονταν τα σύνορα και οι προοπτικές για τα εδάφη της ευρωπαϊκής Τουρκίας, ο Ραγκαβής μαζί με τον Θ. Δηλιγιάννη θα είναι παρόντες, διεκδικώντας τις περιοχές όπου ζούσαν ελληνικοί πληθυσμοί, τις γειτονικές στο ελληνικό κράτος επαρχίες καθώς και την Κρήτη. Ο Ραγκαβής στο συνέδριο θα επιχειρηματολογήσει κυρίως επικαλούμενος τις προόδους που έχει επιτύχει η Ελλάδα και υποστηρίζοντας ότι πληροί τις προϋποθέσεις εκείνες που θα την καταστήσουν ικανή να ανταποκριθεί στις τρέχουσες περιστάσεις. Τέλος, δεν αποφεύγει να τονίσει και πάλι τη σημασία του ελεύθερου και υπόδουλου ελληνισμού στην Ανατολή. Βλ. Κωφός Ε., ό. π., σ. 150.

²⁶⁹ Γεώργιος Δερτιλής., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, 1830-1920, τομ. Α',* ό.π. σ.78.

που επιτελεί το έργο λειτουργώντας ως η υπομνηστική αλληγορία του πολύ πρόσφατου παρελθόντος. Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι μέσω της αποτυχίας του Χαμάρετου προβάλλεται από πλευράς Ραγκαβή ως λύση η διπλωματική ευελιξία και απορρίπτεται μια ενδεχόμενη ελληνοτουρκική σύρραξη.²⁷⁰ Η αξία όμως του μυθιστορήματος δεν έγκειται αποκλειστικά στην ιστορική, πατριωτική υφή του. Εξίσου μείζον θέμα του έργου αποτελεί η γενική σκέψη πάνω στην πολιτική εξουσία και τα ηθικά προτερήματα που είναι απαραίτητα για την επάξια άσκησή της. Το έργο δε δείχνει μόνο την αντιπαράθεση των Ελλήνων με τους Φράγκους. Πιο γενικά βλέπουμε σ' αυτό να συγκρούονται, στο ηθικό κι όχι μόνο εθνικό επίπεδο, οι δυνατοί και οι αδύνατοι, οι ειλικρινείς πατριώτες και οι πονηροί πολιτικοί, αυτοί που θα ήθελαν να γίνουν αυθέντες του Μοριά κι αυτοί που αναδεικνύονται άξιοι αυτού του αξιώματος.²⁷¹

²⁷⁰ Βλ. Λίτσα Χατζοπούλου, *Α. Ρ. Ραγκαβής, Ένας στρατευμένος στο 19^ο αιώνα*, ό.π., σ.250.

²⁷¹ Μυλωνά, Θεοδώρα και Πιερής Μιχάλης, «Α. Ρ. Ραγκαβής - Walter Scott: επιδράσεις του Ivanhoe στον Αυθέντη του Μορέως», Τα εκατόν πενήντα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού [και ο ρομαντισμός στον 19ο αιώνα], *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1981, σελ. 60- 76.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Μεγάλη Ιδέα καθ' όλη τη διάρκειά της λαμβάνει μια δυναμική, άλλοτε στείρα και φθοροποιό που αποσκοπούσε αποκλειστικά στην κατάληψη της «Βασιλεύουσας», και άλλοτε εκσυγχρονιστική, με την προοπτική της εσωτερικής συγκρότησης ενός προοδευτικού κράτους, με οργανωμένη διοίκηση, εκπαίδευση, στρατό που στόχευε στην καταξίωση της Ελλάδας απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά και απέναντι στον από αιώνων «εχθρό», την Τουρκία. Ως πραγματολογικό υλικό, ο όρος Μεγάλη Ιδέα προηγείτο της επίσημης διατύπωσής του στην αγόρευση του Ιωάννη Κωλέττη στις 14 Ιανουαρίου 1844. Πρόκειται για ένα όραμα –με την έννοια της προσδοκίας μιας ιδανικής κατάστασης για το απώτερο μέλλον–, μια ιδέα που παραπέμπει στις προεπαναστατικές διεργασίες και κυρίως στο όραμα του Ρήγα. Ο Ρήγας αν και εντάσσεται στους φορείς της πολιτικής έκφρασης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με το όραμά του για μια ελεύθερη, ανεξάρτητη και δημοκρατική βαλκανική ένωση προσέφερε στήριγμα όχι μόνο στις ελληνικές επιδιώξεις, αλλά και στις επιδιώξεις των υπόλοιπων βαλκανικών λαών. Το ρομαντικό όραμα του Ρήγα και η πολιτική του πρόταση για τη συγκρότηση ενός υπερεθνικού βαλκανικού κράτους διέφερε κατά πολύ από τη μορφή που πήρε ο «πολιτικός ρομαντισμός» στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όταν πλέον είχαν ξεκινήσει οι διαδικασίες συγκρότησης των εθνικών κρατών στη Βαλκανική.²⁷² Έχουμε πλέον εθνικές διεκδικήσεις και ανταγωνισμούς, και όχι υπερεθνικούς οραματισμούς. Η Μεγάλη Ιδέα λαμβάνει διάφορες μορφές αποτελώντας ως έναν βαθμό δύσκολο στόχο και, ως εκ τούτου, μπορεί να καταμνηθεί ανάλογα με τα ερευνητικά πεδία. Το «Πρότυπο Βασίλειο» στη σκέψη πολιτικών και διανοούμενων, αναγεννάται νομοτελειακά, προκειμένου να υπερασπίσει τα χαρακτηριστικά της φυλής του και να μεταλαμπαδεύσει την κλασική κληρονομιά του. Η ιδέα αυτή γίνεται κτήμα όλων και κινεί πολιτικές και πνευματικές διεργασίες καθ' όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.

Ο Ραγκαβής μετέχει, αντιδρά και υπηρετεί ένα σύστημα διακυβέρνησης και πολιτικής που και ο ίδιος με τον τρόπο του συντηρεί ή και αναπαράγει, μέσα από τις υπάρχουσες συνθήκες εξουσίας, ενώ, ταυτόχρονα, λειτουργεί εντός και εκτός των κυβερνητικών δομών και σχέσεων. Πολεμά με διάφορα μέσα την πολιτική πατρωνία, τις κομματικές φατρίες και την εξυπηρέτηση ιδιωτικών συμφερόντων· δεν ταυτίζεται ποτέ άμεσα με κανένα κόμμα, λειτουργεί πέρα και ανεξάρτητα από τις υφιστάμενες κομματικές δομές, ακόμα και προς το τέλος της ζωής του, όταν αποφασίζει να διεκδικήσει το βουλευτικό αξίωμα, χωρίς επιτυχία. Δρούσε συνεπαρμένος από το ρομαντικό πλαίσιο της εποχής και από τη δυναμική της Μεγάλης Ιδέας τόσο σε κοινωνικοπολιτικό όσο και σε λογοτεχνικό επίπεδο.

Η μελέτη της πεζογραφίας του οδηγεί στη διαπίστωση ότι οι αφηγηματικές του επιλογές και οι αναδιαρθρώσεις του περιεχομένου τις οποίες εισάγει στη δεύτερη γραφή των κειμένων του, φανερώνουν την πρόθεσή του να προσαρμόσει συγκεκριμένες όψεις της πεζογραφίας του (επαληθευτικές τεχνικές, ιδεολογικό υπόστρωμα) σε διαφορετικά αισθητικά και ιδεολογικά δεδομένα. Ο Ραγκαβής ήταν από τους πρώτους νεοέλληνες πεζογράφους που φρόντισε τόσο συστηματικά να εγγράψει τον πλασματικό κόσμο των αφηγημάτων του σε μία αδιαφιλονίκητη πραγματικότητα στο πλαίσιο των συμβάσεων της ρομαντικής πεζογραφίας. Σε όλα του τα έργα προβάλλεται μία θέση ηθικής, πολιτικής και ιδεολογικής φύσεως.

²⁷² Ο όρος «πολιτικός ρομαντισμός» εκλαμβάνεται εδώ, ως προσπάθεια που αναζητά τις θεωρητικές και πρακτικές προϋποθέσεις της διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας και κατ' επέκταση της ιστορίας, με ιδιαίτερη έμφαση στη σύνδεση του παρόντος με τα «ιστορικά δίκαια του ελληνισμού», δηλαδή στην ένταξη της κλασικής αρχαιότητας, της ελληνιστικής και βυζαντινής περιόδου στην εθνική πλέον ιστορία. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, ό.π., σ. 58.

Γενικότερα, μελετώντας την πεζογραφία του 19ου αιώνα αποδεχόμαστε δύο παραδοχές. Αρχικά, παραδεχόμαστε τη ριζική διαφορά της παλαιότερης πεζογραφίας από την αμέσως μεταγενέστερη, χωρίς να εκλαμβάνουμε τη διαφορά αυτή ως μειονεξία. Δεύτερον, ότι επιχειρώντας να αναγνωρίσουμε την πολιτική ταυτότητα των παλαιότερων κειμένων, λαμβάνουμε υπόψη τους όρους και τα ιδεώδη της εποχής τους. Οι παραδοχές αυτές επιτρέπουν την ανάπτυξη μιας ιστορικότερης προσέγγισης της μετεπαναστατικής πεζογραφίας, η οποία με τη σειρά της μπορεί να διαμορφώσει καινούριες προοπτικές για την αξιοποίηση αυτής της πεζογραφικής παραγωγής. Η ανίχνευση της ιδεολογικής ταυτότητας των μυθιστορημάτων και των διηγημάτων της περιόδου και των διαπλοκών τους με τα κεντρικά πολιτικά αιτήματα της εποχής μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στη διεπιστημονική μελέτη σύνθετων και κρίσιμων ζητημάτων, όπως είναι η συγκρότηση της εθνικής ιδεολογίας και η διαμόρφωση ταξικής συνείδησης στη μετεπαναστατική Ελλάδα. Αν και ο Ραγκαβής επικρίθηκε από τους μεταγενέστερους πεζογράφους ότι συνέθεσε «ξενόσπορα» και «ξενόθεμα» διηγήματα, η εξέταση του ιδεολογικού υποστρώματος των έργων του αποδεικνύει ότι ο συγγραφέας δεν αδιαφόρησε για την ελληνική πραγματικότητα των ρομαντικών χρόνων, εκτός αν ισχυριστεί κανείς ότι η Μεγάλη Ιδέα δεν είναι μέρος αυτής της πραγματικότητας. Οπωσδήποτε, τα έμμετρα αφηγηματικά του κείμενα τα οποία είναι ελληνόθεμα, περιέχουν εναργέστερη ιδεολογική πρόταση.

Αν φανταστούμε ένα άνυσμα, όπου στη μία άκρη του βρίσκεται ο στοχασμός, η πολιτική σκέψη, η προβλεπόμενη ιδεολογική πρόταση και στο άλλο η πλοκή και το αναγνωστικό ενδιαφέρον, τα έμμετρα αφηγηματικά κείμενα θα καταλάμβαναν το πρώτο άκρο, τα σύντομα ξενόθεμα διηγήματα το άλλο και στη μέση θα βρίσκονταν τα δύο ελληνόθεμα πεζά, ο *Αυθέντης του Μωρέως* και ο *Συμβολαιογράφος*. Αναλυτικότερα, στην **Παραμονή** πρωταρχική έννοια του Ραγκαβή μοιάζει να είναι η καλλιέργεια του επαναστατικού φρονήματος, της αυτοθυσίας και αυταπάρνησης, της ομόνοιας και της συνεργασίας για τη λύτρωση της πατρίδας και την ανάσταση της αρχαίας δόξας. Στους **Τριάκοντα** επιδιώκει να διερευνήσει τη στάση που πρέπει να κρατάει ο πολιτικός ηγέτης στις δύσκολες στιγμές του εθνικού βίου. Ο Ραγκαβής στοχάζεται ο ίδιος και προσφέρει ύλη στοχασμού στον αναγνώστη για τη φύση, τα καθήκοντα και τις δυνατότητες της εξουσίας σε ανελεύθερες εποχές. Στον **Δούκα** η απογοήτευση από την ιδιοτελή χρήση της πολιτικής εξουσίας φαίνεται να έχει σφραγίσει την ωριμότερη δραματουργία του Ραγκαβή. Η υποκρισία, ο πόθος για την κατάληψη της εξουσίας, ο αμοραλισμός, η δολοπλοκία, οι μελετημένοι πολιτικοί χειρισμοί και η καπηλεία της εύνοιας των πολιτών αποτελούν τις βασικές πινελιές με τις οποίες σκιαγραφείται το πορτραίτο του ραγκαβικού *Δούκα*.

Στον **Κουτρούλη**, αν και ο ίδιος δεν το παραδεχόταν, παρέπεμπε άμεσα στα ιστορικά γεγονότα της περιόδου 1843-1844, που τον επηρέασαν άμεσα, και πιθανότατα αποτελούσε μία από τις τελευταίες προσπάθειές του να ασκήσει έντονη κριτική στην πολιτική πραγματικότητα της εποχής. Μέσα από την κριτική που ασκεί στο πολιτικό σύστημα το οποίο λειτουργεί χωρίς αξιοκρατία, ο Ραγκαβής υπερασπίζεται εμμέσως την υφιστάμενη επιθέσεις ομάδα των Φαναριωτών και την έντονα αμφισβητούμενη υπεροχή της. Η απόφαση του δραματουργού να στρατευτεί στην υπηρεσία της ανάστασης του πνεύματος της κλασικής Ελλάδας και της απόδειξης της αρραγούς συνοχής του αρχαίου με τον νεότερο κόσμο, την ίδια στιγμή που οι εσωτερικές εξελίξεις κάνουν επιτακτική την ανάγκη του εξευρωπαϊσμού της χώρας, ενώ αμφισβητείται σοβαρά το δικαίωμα συμμετοχής των Φαναριωτών στο όλο εγχείρημα, συνθέτει τον πυρήνα της δραματουργικής σύλληψης της κωμωδίας.

Στο **Διός Επίσκεψις** δεν παρωδούνται μόνο οι εκπρόσωποι της αρχαιοελληνικής πίστης. Με μια σειρά από παραλληλισμούς αρχαίου και νεότερου κόσμου, υπονομεύεται και παρωδείται σχεδόν οτιδήποτε απασχόλησε μία σεβαστή μερίδα της ελληνικής λογιόσύνης, έως τώρα: η αρχαιοπληκτη και παρηκμασμένη πλέον ρομαντική ποίηση, οι ποιητικοί διαγωνισμοί, το γλωσσικό, οι νεοελληνικοί πολιτικοί θεσμοί, η αμφισβήτηση της πατριαρχικής δομής της οικογένειας, η επαφή Ανατολής-Δύσης και η θέση της Ελλάδας, η χριστιανική κοσμοθεωρία απέναντι στην επέλαση της υλιστικής δυτικής φιλοσοφίας. Η σάτιρα και η παρωδία του νεότερου κόσμου μεταμορφώνονται εδώ σε αλληγορία. Στο **Λαοπλάνο** ο Ραγκαβής προβάλλει έμμεσα τα μαρτύρια και τους ηρωισμούς των Φαναριωτών, ενώ συνηγορεί διακριτικά υπέρ της εφεκτικότητας των πολιτικών ηγεσιών, χωρίς ωστόσο να την υπερασπίζεται ανοιχτά ενώ παράλληλα υμνολογεί τη γενναιότητα. Στο έργο του **Δήμος και Ελένη** (1831) οραματίζεται την ανάσταση της Ελλάδας και απεχθάνεται να τη βλέπει σκλαβωμένη. Στο **Γλουμουμάουθ** (1848), προσπαθεί να δημιουργήσει ένα κλίμα οικειότητας της Ελλάδας με τη σύγχρονη αστική τάξη, αλλά και στις βιομηχανικές και τεχνολογικές εξελίξεις της Ευρώπης, με αποτέλεσμα την εσωτερική ανάπτυξη της Ελλάδας, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Ταυτόχρονα, την ίδια επιδίωξη έχει και με το κείμενο του **Ναϊάς** (1847-1848). Ο Ραγκαβής, ως κοσμοπολίτης, προσπαθεί να μύσει την Ελλάδα σε έναν εμπορικά αι βιομηχανικά ανεπτυγμένο κόσμο, όπως αυτός της Αγγλίας (βιομηχανία κατασκευής ζύθου, εταιρία απελευθέρωσης των μαύρων κ.ο.κ.). Η επικαιρική πολιτική αλληγορία **η Ευδαίμων Οικογένεια** παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο ένας διχασμένος και άναρχος πληθυσμός μπορεί να μεταμορφωθεί σε αρμονική εθνική κοινότητα, στην οποία πρυτανεύουν αισθήματα αμοιβαίας εκτίμησης και συλλογικής αλληλεγγύης, με τη φροντίδα και υπό την προστασία ενός στοργικού πατριάρχη. Προωθείται ουσιαστικά το ιδεώδες της εθνικής ομοψυχίας υπό χρηστή διοίκηση. Το διήγημα **Αι φυλακαί ή η κεφαλική ποινή** (1837) συνδέει την πεζογραφία του Ραγκαβή με τον γενικότερο προβληματισμό που εκδηλώνεται στην Ευρώπη περί απονομής δικαιοσύνης και σωφρονισμού των κρατουμένων στον 18^ο και 19^ο αιώνα. Το διήγημα αυτό αφορά τη συζήτηση σχετικά με το αν η αναμόρφωση των εγκληματιών μέσω των εκσυγχρονισμένων φυλακών είναι προτιμότερη από το να τιμωρούνται με την κεφαλική ποινή. Στα περιηγητικά διηγήματα τονίζει την χρήση εκσυγχρονιστικών μέσων σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα και τη σημασία των νέων τεχνολογικών εξελίξεων και των εκσυγχρονιστικών μέσων, που θα ωθήσουν την Ελλάδα να καταστεί ένα σύγχρονο ανεπτυγμένο κράτος, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Στον **Συμβολαιογράφο** (1850), η Μεγάλη Ιδέα ταυτίζεται με την ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό κράτος, αλλά και τη δημιουργία μιας ενιαίας γλώσσας, καθώς η Ετανησιακή αποτελεί ένα “νόθον εξάμβλωμα ελληνικής και ιταλικής γλώσσας”. Τέλος, στον **Αυθέντη του Μωρέως** (1850) η Μεγάλη Ιδέα προσλαμβάνεται ως το όνειρο της εθνικής παλινόρθωσης. Ο χρόνος του μυθιστορήματος τοποθετείται στο Μεσαίωνα, όπου γίνεται εξύμνηση του βυζαντινού παρελθόντος. Παρόλα αυτά, στην δεύτερη και στην τρίτη έκδοση, η Μεγάλη Ιδέα αλλάζει μορφή, καθώς εξελίσσονται και τα εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικά δρώμενα. Συγκεκριμένα, η δεύτερη έκδοση (1857), μετά τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου και την κατοχή του Πειραιά, η Μεγάλη Ιδέα ηττάται και στο προσκήνιο επικρατεί απογοήτευση. Παρόμοιο σκηνικό, επικρατεί και στην τρίτη έκδοση του **Αυθέντη** (1876), λίγο μετά την Ανατολική κρίση που ξεσπάει στα Βαλκάνια (1875-1878).

Ο Ραγκαβής, παρών στην πολιτική και διπλωματική ζωή του τόπου για περισσότερα από 50 χρόνια έδωσε το στίγμα του στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, μη διστάζοντας να εκφράζει τη γνώμη του, έστω κι αν αυτή αντέβαινε κάποτε στις πολιτικές προτεραιότητες της εκάστοτε περιόδου. Αφοσιωμένος στις προσπάθειες που καταβάλλονται για την πραγμάτωση του μεγάλου ιδανικού που είναι ο αλύτρωτος ελληνισμός, υπάρχουν φορές –στα πλαίσια του ρομαντικού κινήματος– που παρασύρεται από μη ρεαλιστικές και ουτοπικές σκέψεις. Ωστόσο, δεν παύει ποτέ να προτάσσει ουσιαστικά έναν «πολιτικό ρεαλισμό» ή καλύτερα έναν χαλιναγωγημένο «πολιτικό ρομαντισμό». Ο τεχνίτης πεζογράφος, ο στραμμένος προς τη βαθύτερη ρίζα του εθνικού ζητήματος, ο οποίος έντεχνα, με εξαιρετικά υπόγειους και πλάγιους τρόπους συγκροτεί μέσα από τους μύθους του ένα σφιχτά συγκροτημένο ιδεολογικό σύστημα κοινωνικής συνεργασίας, όπου η αστική τάξη παίρνει το προβάδισμα από την παλιά αριστοκρατία και επιβάλλει την κυριαρχία της. Παρούσα συνεχώς η Ευρώπη, ο ρόλος της αποβαίνει καθοριστικός στα εθνικά ζητήματα. Ο Ραγκαβής γνωρίζει και σταθμίζει το βάρος των Μεγάλων Δυνάμεων, δεν μπορεί να συλλάβει την πολιτική χωρίς αυτές. Μόνιμο επιχείρημα του στις διπλωματικές συζητήσεις με τους άλλους πρέσβεις είναι να προβάλλει την Ελλάδα ως καλύτερο σταθεροποιητικό παράγοντα στη Βαλκανική. Το ίδιο συμβαίνει και με ποιητικά του έργα, όπου ιδεολογικοποιεί την ιστορία. Εμπλέκει τη Γαλλία θετικά, τη Ρωσία αρνητικά, ενώ είναι ουδέτερος ως προς τη Μεγάλη Βρετανία.

Ο βίος και η πολιτεία του θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν το χαρακτηρισμό «άνθρωπος του καθεστώτος», του κυρίαρχου καθεστώτος. Ενώ έζησε σε μία εποχή αγώνων και πολιτικών συγκρούσεων, τηρούσε στάση ουδετερότητας ή μετριοπαθούς υποστήριξης. Εξίσου μετριοπαθής υπήρξε και η διπλωματική του σταδιοδρομία. Ο «φαναριωτισμός» που θα μπορούσε να του αποδοθεί ως επιτίμηση, ιδωμένος από άλλη οπτική γωνία ονομάζεται πολιτικός ρεαλισμός. Η ιδεολογία του αφηγητή Ραγκαβή, η ειρηνική επέμβαση στα κοινωνικά ζητήματα και η αντίληψη ότι οι γενικές ηθικές αρχές μπορούν να έχουν ρυθμιστικό ρόλο και στις κοινωνικές σχέσεις, δεν έρχονται σε αντίφαση ούτε με την ιδιοσυγκρασία του ούτε με την τακτική που ακολούθησε ως πολιτικός και διπλωμάτης. Ακολούθησε μία πιο ελαστική και νηφάλια τακτική που στόχευε στην όσο το δυνατόν επωφελέστερη εκμετάλλευση της διεθνούς συγκυρίας και κυρίως δεν συνέδεε κατ' ανάγκην την εδαφική επέκταση με την ανάληψη πολεμικής δράσης εκ μέρους της Ελλάδας. Η ιδιότητα του πολιτικού άνδρα συνυπάρχει στον Ραγκαβή με αυτήν του λόγιου, χωρίς ο ίδιος να δείχνει ότι αντλεί περισσότερη ευχαρίστηση από τη μια ή την άλλη. Ασκήι, όπως τουλάχιστον ο ίδιος ισχυρίζεται, με την ίδια αίσθηση καθήκοντος και τις δύο – μολονότι η δεύτερη τον χαρακτηρίζει σε μονιμότερη και διαρκέστερη βάση σε σχέση με την πρώτη.

Για τον Ραγκαβή, οι λόγιες ασχολίες αποτελούν, κατά διαστήματα, καταφύγιο από τις απογοητεύσεις της ατελέσφορης πολιτικής και κατευθύνονται, όπως ο ίδιος επιχειρεί να καταδείξει, από επιλογές που έχουν γνώμονα, όπως αντίστοιχα και οι πολιτικές του ασχολίες, την ανάπτυξη του έθνους και όχι την προσωπική του ικανοποίηση. Αυτή είναι και η εξήγηση που δίνει ο ίδιος για την πολυπραγμοσύνη του: δεν απορρέει από ματαιοδοξία ή αυξημένη αυτοπεποίθηση, αλλά από το αίσθημα προσωπικής ευθύνης που ως λόγιος αισθάνεται να τον βαραίνει απέναντι στις πολλαπλές ελλείψεις της πνευματικής ζωής του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Ο Ραγκαβής αποδεικνύεται ένας ακούραστος οραματιστής, του οποίου η δύναμη του οραματισμού δεν εξαντλείται σε αιθεροβάμονα σχέδια, αλλά συνεπικουρείται από έναν σφαιρικό, ορθολογιστικό και πρωτοπόρο, οργανωτικό στοχασμό. Το εκσυγχρονιστικό όραμα του Ραγκαβή διέφερε σημαντικά από εκείνο των διαδόχων του. Ο «νεάζων πρεσβύτες,

ο αειθαλής γέρων, ο ελαστικώτερος μείρακος ογδοηκοντούτης, ο αεικίνητος λόγιος, ο σπινθηροβολής διπλωμάτης, ο τρέχων εις τους δρόμους εν ώρα χειμώνος και εν ώρα θέρους», παρέμεινε δραστήριο μέλος των εγχώριων εξελίξεων μέχρι την ύστατη ώρα.²⁷³

²⁷³ *Ακρόπολις*, 17-1-1892, το άρθρο δημοσιεύει την είδηση του θανάτου του Ραγκαβή: Τα γράμματα πενθούν «έναν των ρωμαλαιοτέρων του κόσμου αθλητών». Ο Ραγκαβής «επλήρωσε βίον τηλαυγέστατον, διακριθείς εν πάσι τοις σταδίοις διά πρωτοτυπίας, πρωτοβουλίας, ευφυΐας, ανεξαρτησίας, ακεραιότητος, αυστηρότητος, σεμνότητος».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

A. Αρχεία

Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, ΚΕΙΝΕ (Κέντρον Ερεύνης Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού), Ακαδημία, Αθηνών Δημόσιος Βίος (ΦΑΚ. 17-37).

Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών. Λόγος του νέου Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου κυρίου Αλέξ. Ρ. Ραγκαβή, εκφωνηθείς κατά την τελετήν της εγκαθιδρύσεως των νέων ακαδημαϊκών αρχών, ενώπιον της Α. Μ. του Βασιλέως (τη 16 Οκτωβρίου 1866), τύποις Διονυσίου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1867.

B. Τύπος

Εφημερίδα Ευνομία 1862-1864

Περιοδικό Ευτέρπη 1847-1855

Περιοδικό Πανδώρα 1849-1853

Περιοδικό Χρυσάλλις 1863-1866

Γ. Έργογραφία του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, Άπαντα τα Φιλολογικά, τόμ. 19, Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας, Εν Αθήναις 1874-1889. (πρχ.: 1 Λυρική Ποίησις, 1874. 2 Διηγηματική και δραματική ποίησις, 1874. 3-4 Δραματική ποίησις, 1874. 5 Μετάφρασις αρχαίων δραμάτων. Παράρτημα τόμ. 5 Μετάφρασις νεώτερων δραμάτων, 1875. 6-7 Τάσσου, Η ελευθέρωσις της Ιερουσαλήμ, μέρος πρώτον-δεύτερον, 1875. 8. Διηγήματα, 1876. 9 [Παράρτημα τόμ. 5] Μετάφρασις νεωτέρων δραμάτων, 1879. 10-11 Διηγήματα, 1882-1884. 12. Μεταφράσεις 1885. 13-18 Αρχαιολογία, Ιστορία της Αρχαίας Καλλιτεχνίας, 1885-1889. 19 Γαίτου, Φαύστος, Ποιήματα, 1889).

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, Απομνημονεύματα, τόμ. 4, Γεώργιος Κασδόνης, Εν Αθήναις 1894-1930.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Διάφορα Διηγήματα*, Αθήνα 1837.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, *Διάφορα ποιήματα*, τ. Β', Αθήνα 1840.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, Ο Αυθέντης του Μωρέως, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1989.

Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, Του Κουτρούλη ο γάμος, τύποις Διονυσίου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1861 (3η έκδ.).

Δευτερογενείς πηγές

Anthony D. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000.

Αργυρίου Α., Δημάδης Κ., Λαζαρίδου Α. (επιμ.), «Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση (1453-1981)», 2 τόμ.. *Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999,

Αρώνη - Τσίχλη Καίτη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα 1833-1881*, Παπαζήση, Αθήνα, 2009.

Beaton Roderick, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, μτφρ. Ευ. Ζούργου – Μ. Σπανάκη, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Βελούδης Γ., *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1982.

Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2003.

Vitti Mario, *Ιδεολογική Λειτουργία της Ελληνικής Ηθογραφίας*, μτφρ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, Κέδρος, Αθήνα 1991 [1980].

Βουρνάς Τάσος, *Το Ελληνικό 1848*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1983.

Γιαννακόπουλος Δημήτριος, *Εικόνες του Δυτικοευρωπαίου μέσα από την Ιστορία, Επιστημονική επεξεργασία και αναπαράσταση της Λατινοκρατίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013.

Δερτιλής Γεώργιος Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, 1830-1920*, τομ. Α', Εστία, Αθήνα 2005.

Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Εστία, Αθήνα 1985

Δημαράς Κ. Θ., *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985.

Δημαράς Κ. Θ., *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Η εποχή, η ζωή και το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986.

Δράκου Γεωργία, «Η “Ναϊάς” του Α.Ρ.Ραγκαβή, το “Tamango” του Prosper Merimee και η ιεραποστολική προπαγάνδα για την απελευθέρωση των μαύρων», *Σύγκριση*, τχ. 8, Νοέμβριος 1997.

Ένγκελς Φρ., «Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία», Εκδ. Μπάϊρον, 1989.

Καγιαλής Τάκης, *Γλουμυμάουθ: Ο βικτωριανός Α .Ρ. Ραγκαβής*, Νεφέλη, 1991.

Καγιαλής Τάκης (1997), «Πατριδογνωσία, ξενοτροπία και ιστορία. Καλλιγιάς και Ραγκαβής» στον τόμο *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Καστρινάκη Αγγέλα , «Ο Ραγκαβής και ο "Αυθέντης": ένας επωφελής γάμος στην Ελλάδα του 1850», *Τα ιστορικά*, τ.χ. 33, Αθήνα 2000.

Γ. Π. Κουρνούτος, «Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892). Βιογραφικό και βιβλιογραφικό σημείωμα», Το Απομνημόνευμα 1453-1953, επιμ. Γ. Π. Κουρνούτος, τόμ. Β΄, Αθήνα, Βασική Βιβλιοθήκη 45, 1953.

Κουρτίδης Αριστοτέλης, *Το ελληνικόν διήγημα μέχρι της Επανάστασεως. Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής ως διηγηματογράφος*, Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, Εν Αθήναις 1921.

Κωφός Ευάγγελος, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001.

Μπάρκουλα Χάιδω, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1830-1880): Αλυτρωτισμός και Διπλωματία, Διδακτορική Διατριβή*, Αθήνα 2008.

Μυλωνά Θεοδώρα & Πιερής Μιχάλης, «Αλ. Ρ. Ραγκαβής - Walter Scott: Επιδράσεις του Ivanhoe στον Αυθέντη του Μορέως», *Νέα Εστία*, τχ. 110. Αφιέρωμα στα εκατόν πενήντα χρόνια του Ελληνικού Ρομαντισμού, Χριστούγεννα 1981.

Ντενίση Σοφία, *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott. 1830-1880*, Καστανιώτης, Αθήνα 1994.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (επιμ. Κ.Θ. Δημαράς), Ερμής, Αθήνα 1970.

Πετρόπουλος Ιωάννης, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985-1986.

Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια: ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1993.

Πολίτης Αλέξης, «Εθνοκεντρισμός και Ευρωπαϊσμός, ζητήματα ιδεολογίας στο έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα* (Πρακτικά), Επιστημονικό Συμπόσιο, 12 & 13 Νοεμβρίου 1999, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μοραΐτη), Αθήνα 2001.

Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985.

Πολίτης Λίνος, *Οι Φαναριώτες και η Αθηναϊκή Σχολή*, Δωδώνη, Αθήνα 1985.

Ρενιέρης Μάρκος -Γεννηματάς, *Τι είναι η Ελλάς;*, Ροές, Αθήνα 1998.

Ριτσάτου Κωνσταντίνα, «*Με των Μουσών τον έρωτα...*», *Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και το νεοελληνικό θέατρο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011,

Σαχίνης Απόστολος, *Παλαιότεροι πεζογράφοι: Α.Ρ. Ραγκαβής, Δ. Βικέλας, Γ. Βιζυηνός, Κ. Παλαμάς, Γ. Βλαχογιάννης*, Εστία, Αθήνα 1982.

Σαχίνης Απόστολος, *Συμβολή στην Ιστορία της «Πανδώρας» και των παλιών περιοδικών*, Εστία, Αθήνα 1964.

Σκοπετέα Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Γνώση, Αθήνα 1992.

Σκοπετέα Έλλη, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, 1830-1880*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Σκοπετέα Έλλη, *Φαλμεράϋερ: τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Θεμέλιο, Αθήνα. 1999.

Σουλογιάννης Ευθύμιος, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής 1809-1892*, Αρσενίδης, Αθήνα 1995.

Σουλογιάννης Ευθύμιος, «Μυστική Εταιρεία για την απελευθέρωση του αλύτρωτου Ελληνισμού (1839)», *Παρνασσός*, τ. 19, τχ. 3, 1977.

Σουλογιάννης Ευθ. & Μποτουροπούλου Ιφ., Χειρόγραφος κώδιξ αρ. 35 από το αρχείο της οικογένειας Ραγκαβή, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού, Αθήνα 1997.

Σούτσος Αλέξανδρος, *Πολιτική Έποψις της Ελλάδος*, Αθήνα 1848.

Σπάθης Δημήτριος, «Αι λυπηραί συνέπειαι των επαναστάσεων. Τα πολιτικά γεγονότα του 1843» και «Του Κουτρούλη ο γάμος», *Τα Ιστορικά*, τόμος. Α', τεύχος 2, Δεκέμβριος 1984.

Τζιόβας Δημήτρης, Εισαγωγή στο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διηγήματα*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999.

Τζιόβας Δημήτριος, *Κοσμοπολίτες και αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830-1930)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

Χατζηπανταζής Θόδωρος, *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19ο αιώνα*, Ηράκλειο 2004.

Χατζοπούλου Λίτσα, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής: ένας "στρατευμένος" στον 19ο αιώνα*, Τόπος, Αθήνα 2009.

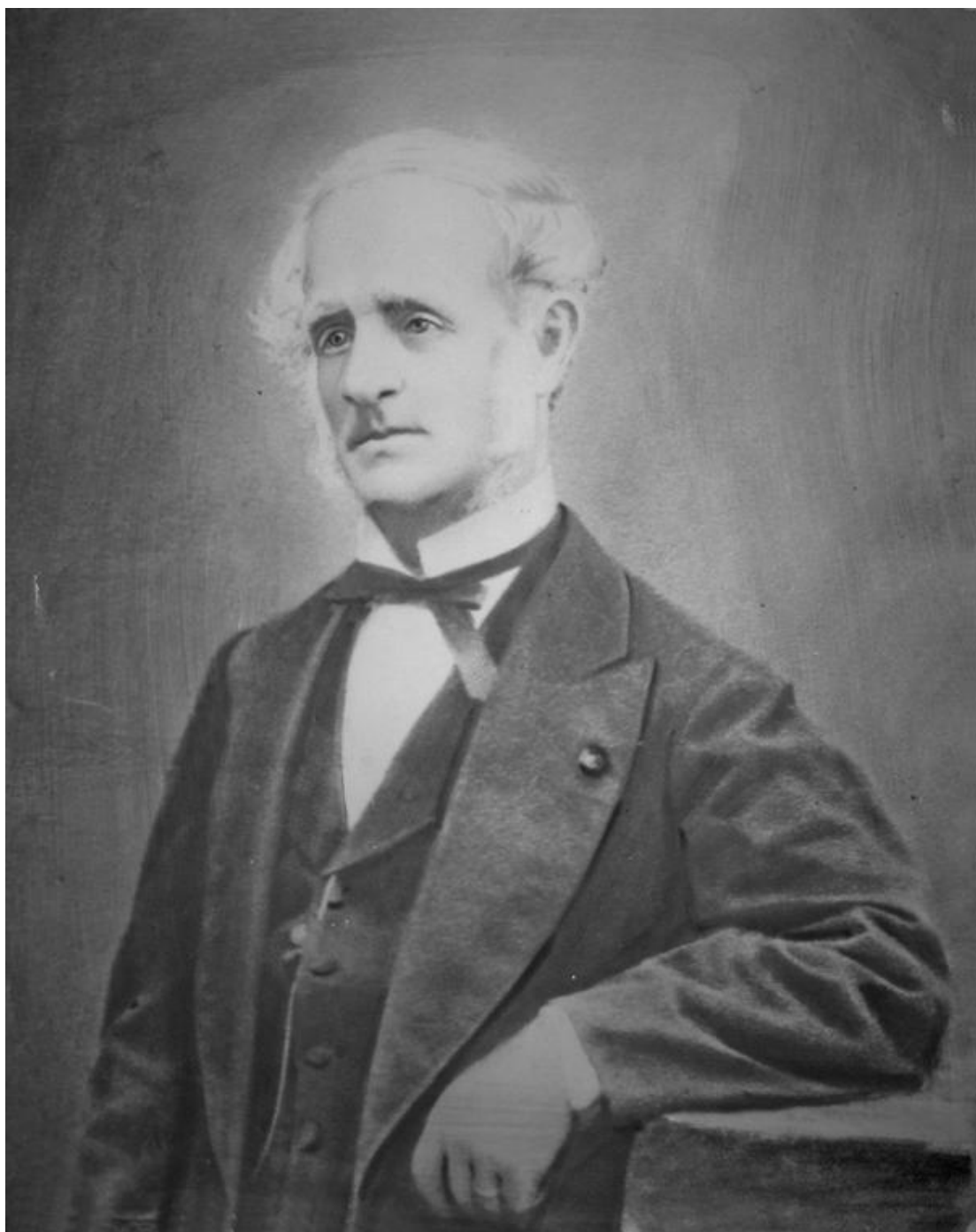
Χατζοπούλου Λίτσα, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Μαρτυρία λόγου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

Χατζοπούλου Λίτσα, «Η ευδαίμων οικογένεια» του Α.Ρ.Ραγκαβή: Μια μικρή ιστορία για την «μεταξύ των αλλοφύλων ζώων αγάπη», *Ακμή*, τχ 11, 1992.

Χατζοπούλου Λίτσα, «Κριτική για την αφηγηματική πεζογραφία του Α. Ρ. Ραγκαβή (1860 1921)», *Μαντατοφόρος*, τχ. 37-38, (1993-1994).

Hering Gunnar, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004.

Hobsbawm E. J., *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2002.

«Μ' ένα κοντύλι φλογερό την νειότη του επέρασε,
Με των Μουσών τον έρωτα χαμογελώντας γέρασε
Και την καρδιά του φτέρωνε μεσ' τα βαθειά γεράματα
Ο πόθος ο αχόρταγος, όπου γεννούν τα γράμματα.
Χέρια πολλά εσκόρπισαν τριγύρω του λουλούδια,
Η τιμημένη Αρετή τον γέροντα σαβάνωσε,
Κ' η Μούσα, που τραγούδησε τα τόσα του τραγούδια,
Την ασημένια του κορφή φιλώντας εστεφάνωσε».

Γ. Σουρήσι

1 Στίχοι του Γ. Σουρή, που δημοσιεύτηκαν στον *Ρωμιό* μετά το θάνατο του Ραγκαβή και κρίθηκαν άξιοι αναδημοσίευσης από την *Εστία*, τχ. 5, 1892, 80.

Πηγή της εικόνας: Κέντρο Ερεύνες Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού (KEINE) στην Ακαδημία Αθηνών.